

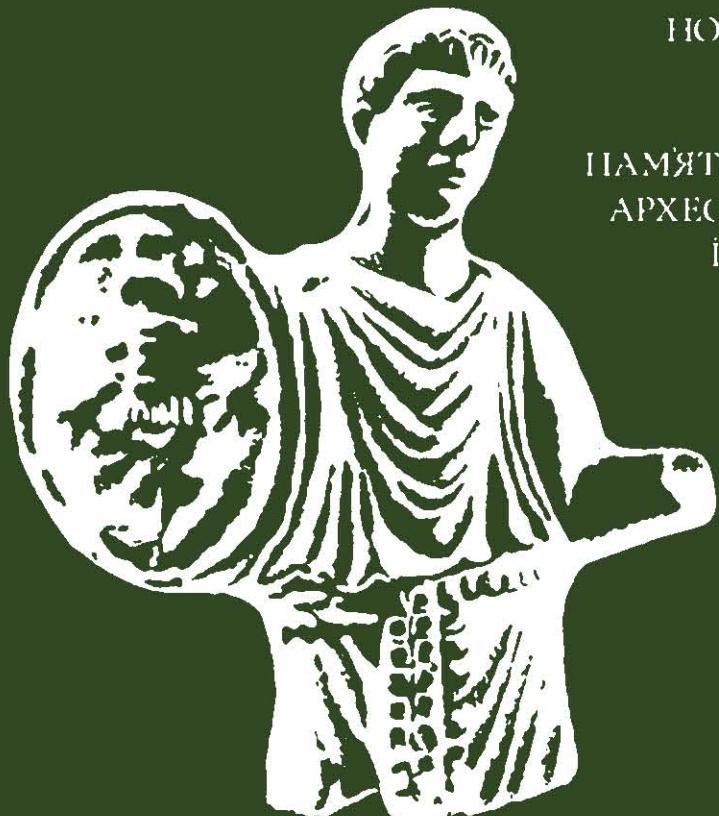
ISSN 0235-3490

1 1990

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України, дискусійні, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины, дискуссионные, биографические материалы, хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар редакції), М. І. ГЛАДКИХ,
В. І. КАДЕЄВ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО,
В. М. ЦИГИЛИК, О. П. МОЦЯ, І. Т. ЧЕРНЯКОВ,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, Є. В. ЧЕРНЕНКО.

Адреса редакції

252025, Київ 25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 09.11.89. Підр. до друку 05.03.90. Формат 70×108¹⁶.
Папір друк. № 1. Висок. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовідб.
14,5. Обл.-вид. арк. 15,89. Тираж 2480
прим. Зам. 41520. Ціна 1 крб. 20 коп.

Київська друкарня № 1,
вул. Krakівська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу
Науковий редактор канд. істор. наук Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ
Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА
Художній редактор В. П. ЛІТВІНЕНКО
Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА
Коректор Є. І. МІХНОВА

АРХЕОЛОГІЯ

1 1990

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щонавіртально
Київ   Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті
10 КЛОЧКО В. І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я
18 БУНЯТИН К. П., БЕССОНОВА С. С. Про етнічний процес на Європейській частині Босфору в скіфський час
27 ОЛЬХОВСЬКИЙ В. С. До етнічної історії давнього Криму
39 ЗУБАР В. М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е.
51 ТОЛОЧКО О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст.

Публікації археологічних матеріалів

- 64 РАССАМАКІН Ю. Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я
75 ГАВРИЛЮК Н. А., БОЛТРИК Ю. В. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї
83 ЗАЙЦЕВ Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського
95 АРХІПОВА Є. І. Про сюжети рельєфів XI—XII ст. з Києво-Печерського монастиря
106 КУНИЦЬКИЙ В. А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі

Нові відкриття і знахідки

- 117 ЧЕРНЕНКО О. Є. Скіфський меч із фондів Чернігівського музею

118 МАЛЬОВАНИЙ О. М. Перша знахідка креслення піраміди

120 ШАПОВАЛОВ Г. І. Якір V—VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця

Дискусії

122 МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії

Пам'ять археології

139 БІБІКОВ С. М. Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890—1943). До 100-річчя з дня народження

146 СМИРНОВ С. В., Г. А. Бонч-Осмоловський і сучасна археологія

Хроніка

154 ПАВЛЕНКО Ю. В. Створення радянської асоціації молодих істориків і секції археології та історії стародавніх суспільств

155 СУПРУНЕНКО О. Б. Археологічний семінар у Полтаві

Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті

Л. Л. Зелізняк

У статті автор намагається дослідити питання сутності культурних спільностей фінального палеоліту і мезоліту та міру зумовленості їх типом господарської діяльності населення.

При однаковому рівні соціально-економічного розвитку первісних суспільств їх тип господарства і спосіб життя залежав від природного оточення¹. Так, мисливці кінця палеоліту та мезоліту належали до кількох господарсько-культурних типів (ГКТ), кожен з яких відповідав певній ландшафтній зоні.

Сучасний стан джерел дає змогу виділити три основні лінії розвитку привласнюючої економіки, що складаються з окремих ГКТ: 1) суспільства відкритих просторів (мисливці тундри, степу, прильодовикових гір, мисливці на мамонтів); 2) первісні суспільства закритих просторів (мисливці гірських лісів та лісів помірної зони); 3) первісні суспільства узбережжя (арктичні мисливці на морського звіра, рибалки великих рік, берегові рибалки та збирачі морських узбережжя помірного поясу). Ю. І. Павленко висловив припущення про наявність четвертого типу привласнюючої економіки — збирачі жаркого поясу (тропічних лісів та узбережжя тропічних морів).

Первісне населення відкритих тундрових та степових ландшафтів кінця плейстоцену і початку голоцену полювало методами колективного загону на стадних копитних, мешкаючи на постійних шляхах їх сезонних міграцій в сезонних поселеннях. Лісові мисливці закритих просторів в основному застосовували індивідуальне полювання на нестадних травоїдних і вели рухливий (броячий) спосіб життя. Мешканці узбережжя, годуючись рибальством, полюванням на морських ссавців та збиральнictвом, вели малорухливий спосіб життя на узбережжях морів, рік та озер. Для збирачів тропіків характерний бродячий спосіб життя. Основою їх економіки було збиральнictво, доповнюване мисливством. Неважко помітити, що ці чотири варіанти первісної економіки, як і ГКТ, з яких вони складаються, обумовлювалися специфікою природного оточення.

Картографування культур фінального палеоліту та мезоліту за свідчую, що, як правило, вони (культури) локалізувалися в межах певних природно-ландшафтних зон або регіонів з вираженою природною специфікою. Так, пам'ятки гірсько-кримської культури (тип Шан-Коба та Мурзак-Коба) тісно пов'язані з зоною гірських лісів Криму. В степах і лісостепах Північного Причорномор'я мешкали носії кукрекської мезолітичної культури. В лісовій зоні (в межах Полісся) розвивалися ранньомезолітична кудлайська культура, пізньомезолітична яніславицька. Список культур кам'яного віку, переважна більшість пам'яток

¹ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—17.

яких розташована в межах певного природно-кліматичного регіону, можна продовжити.

Оскільки в мезоліті кожній досить чітко вираженій природно-ландшафтній зоні відповідав свій спосіб життя або ж певний господарсько-культурний тип, то виникає закономірне питання: чи можна вважати карту мезолітичних культур картою господарських типів та їх варіантів? З урахуванням того факту, що фіналнопалеолітичні та мезолітичні культури виділені на підставі типологічно-статистичного аналізу крем'яних виробів і насамперед мікролітів², питання можна сформулювати інакше: що передусім відбуває типологічно-статистичний склад мікролітів пам'яток, етнічну чи господарську специфіку населення, яке залишило ці пам'ятки?

Карта пізньопалеолітичних і мезолітичних культур Європи дає численні приклади, коли в регіонах з однаковими кліматичними умовами та спільним типом мисливського господарства поряд співіснували носії різних археологічних культур, з притаманним для кожної з них набором крем'яних виробів. Так, у прильодовиковому тундростепу в зандровій смузі Європи поруч розвивалися фіналнопалеолітичні культури Свідер та Аренсбург, носії яких полювали на лівнічного оленя.

Матеріальна культура пізньопалеолітичних мешканців Північного Причорномор'я, незважаючи на спільний тип економіки, також не була однорідною. Колективне полювання на стадних плейстоценових травоїдних у степової зоні Східної Європи було притаманне одночасно носіям кількох культур. Тому зазначена П. П. Єфименком та П. І. Борисковським спільність господарства і безпосередньо пов'язаних з ним елементів матеріальної культури у пізньопалеолітичних мисливців Північного Причорномор'я³ заперечувалась авторами, що виділяли в межах степової господарської зони пізнього палеоліту кілька археологічних культур⁴.

Протиріччя між спільним типом господарства степової зони пізнього палеоліту та своєрідністю крем'яних комплексів окремих її культурних спільностей усувається, якщо розглядати культури як стародавні етноси, що розвивалися паралельно на єдиній основі степового мисливського господарства. З цих позицій намагався примирити прихильників та противників спільноті степової зони пізнього палеоліту С. В. Смирнов. Він обстоював висновок про наявність різнокультурних явищ у межах спільноти в господарському відношенні степової зони пізнього палеоліту⁵.

Наявність кількох культур у межах однієї природно-кліматичної (а значить, і господарської) зони характерна і для мезоліту. Так на території Поліської низовини у ранньому голоцені розвивався господарсько-культурний тип лісових мисливців, який був економічною основою існування носіїв кількох культур: кудлаївської, яніславицької, пісочнорівської. На базі степової мисливської економіки поряд існували кукрекська та гребениківська культурні спільноти мезоліту.

Разом з тим частина свідерських мисливців зандрових низин, опинившись у Карпатських та Кримських горах, за сотні кілометрів від місць традиційного мешкання, деякий час користувалися тим самим набором крем'яних знарядь, що і в себе на батьківщині — на Польській та Поліській низовинах. Кукрекський крем'яний комплекс певний час зберігав свою культурну специфіку на пам'ятках не тільки різних ва-

² Зализняк Л. Л. Мезоліт Юго-Восточного Полесся.—К., 1984.—С. 68.

³ Єфименко П. П. Передназіянські елементи в пам'ятниках позднього палеолита Северного Причорномор'я // СА.—1960.—№ 4; Борисковський П. П. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.—М., 1964.

⁴ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические пам'ятники Нижнего Дона (Приложение к книге: Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья) // САИ.—1964.—Вып. А 1—5; Григор'єва Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических пам'ятников юга СССР // КСИА АН СССР.—1967.—Вып. III.

⁵ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя.—К., 1973.—163 с.

ріантів одного господарського типу степових мисливців (Кам'яна Могила в степу, Велика Андрусівка в лісостепу), а й на стоянках, природне оточення яких не дозволяло вести степове мисливське господарство (Кукрек в гірському Криму, Лазарівка в Поліссі, Ігрень 8 у Надпіріжжі). Носії традицій лісової яніславицької культури Полісся проникають далеко на південь, де в лісостеповому (басейн Дінця, Надпіріжжя) і навіть степовому (Північний Крим) оточенні зберігають традицію виготовлення культурозначальних для Яніславиці вістер з мікрорізцевим сколом.

Отже, фіналнопалеолітичні та мезолітичні культури, що були виділені насамперед на основі типологічно-статистичного аналізу мікролітів, відображають, в основному, не господарську, а якусь іншу, насамперед етнічну специфіку їх носіїв.

Разом з тим зміна типу господарської діяльності, як правило, супроводжувалася значними змінами в крем'яному інвентарі, що свідчить про глибокі наслідки господарської переорієнтації мисливських суспільств. Так, крем'яна індустрія кукрекських степових мисливців, що проникли в Полісся, з часом втрачає культурну специфіку та насищується елементами місцевого варіанта яніславицької культури лісової зони. І навпаки, носії яніславицьких традицій обробки кременю, просунувшись на південь у лісостепову та степову зони, також недовго зберігають культурну своєрідність крем'яних виробів.

Звичайно, ці процеси зумовлені не тільки господарською переорієнтацією в новому природному оточенні, а й культурною асиміляцією прийшлого населення автохтонним. Однак суттєві зміни в крем'яному інвентарі мисливців, що освоювали ніким не заселені території з незвичними для них природними умовами, свідчать, що перехід до нового типу господарювання, як правило, призводив до змін у крем'яному інвентарі і без інокультурних впливів місцевих мешканців. Наприклад, тундріві мисливці на північного оленя свідерської культури внаслідок природних змін на межі плейстоцену та голоцену мігрували на північ Східної Європи, що в цей час звільнилася від льдовикових явищ і почала заростати сосново-березовими лісами з нестадною фауною. В результаті зміни типу господарства радикально змінюється і крем'яна індустрія, хоч вона й зберігає деякі риси Свідеру. Так на півночі Західної Європи виникає постсвідерська культурна спільність.

Залежність первісних колективів від природного оточення, яке значною мірою диктувало тип господарства, обумовила тенденцію поширення окремих етно-культурних спільностей фінального палеоліту та мезоліту в межах певних природно-ландшафтних зон. Вихід за їх межі вимагав зміни господарства, а значить, глибоких перетворень в усіх сферах первісного суспільства, оскільки всі його компоненти тією чи іншою мірою зумовлені економікою. Безперечно, ці фактори в значній мірі втримували етно-культурні спільності первісності в межах певних природних зон.

Для розуміння етнічних процесів фінального палеоліту та мезоліту важливе значення мають розробки радянських істориків первісного суспільства, лінгвістів та етнографів, підсумовані В. О. Шнірельманом⁶. Етно-культурна консолідація у первісному суспільстві заснована на спільноті економічного життя населення. Оскільки первісна община уособлювала переважну більшість економічних функцій суспільства, то основу для кристалізації спільностей вищого, ніж община, рівня створювали механізми, що сприяли виконанню всіх її економічних завдань. Враховуючи екзогамність общини, механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами був життєво важливим для її існування взагалі та для виконання нею своїх економічних функцій зокрема. Він був основою етно-культурної консолідації в суспільствах мисливців та збирачів, що вела до утворення окремих племен або ж протоетносів.

Специфіка етно-культурних процесів у первісності полягає в тому,

⁶ История первобытного общества.— М., 1986.— Т. 2.— С. 453—481.

що етнічні зв'язки могли усвідомлюватися лише у формі кровної спорідненості. Оскільки коло шлюбних партнерів кожної общини обмежувалося в основному племенем, то общини кожного племені вважали себе кровно спорідненими, а значить, усвідомлювали себе членами єдиної етнічної спільноти⁷.

Як свідчать етнографічні матеріали, етнічна самосвідомість у бродячих мисливців та збирачів не поширюється за межі їх шлюбної спільноті або племені. Разом з тим спільність матеріальної культури та мови, як правило, характерна не для кожного племені зокрема, а для кількох сусідніх. Це явище пояснюється своєрідністю шлюбних, етнічних та лінгвістичних процесів у первісності, котра у вітчизняній літературі відома як «первісна етнолінгвістична безперервність».

Інтенсивні міжобщинні контакти для підтримання життєздатності общини як основної соціально-економічної клітини суспільства зумовили контактну культурно-мовну ситуацію. При відсутності виражених природно-географічних кордонів, які б утруднювали міжобщинні контакти, не могли виникати чіткі культурні та мовні межі, а діалекти поступово проникали із одного в інший⁸.

Шлюбні спільноти первісних мисливців (протоетноси або племена) мали досить нечіткі межі, оскільки в кожній общині, павіть у межах одного племені, була своя система шлюбних зв'язків. Крім того, кожна община була зацікавлена в тому, щоб включати сусідів у свою шлюбну мережу, що поряд з малою глибиною історичної свідомості мисливців сприяло швидкому культурному взаємопрониканню та стиранню етнічних меж, якщо вони не визначалися природно-географічними кордонами, які утруднювали міжобщинні контакти.

З огляду на це у первісних мисливців та збирачів етнолінгвістична (а значить, і культурна) спільність в тенденції частіше формувалася не на основі окремого племені, а збігалася із значнішим за розмірами природно-ландшафтним регіоном, де мешкали кілька племен. Відсутність чомітніх природних рубежів та спільні природні умови, що визначали єдиний господарський тип населення, зумовили тісні контакти колективів, що мешкали в регіоні. В його межах виникала контактна ситуація, або культурна безперервність, що сприяла етнічній консолідації населення певного природно-ландшафтного регіону. Культурна безперервність полягала в тому, що відмінності в культурах сусідніх колективів були мінімальними, але зростали пропорційно збільшенню відстані між ними.

В. О. Шнірельман називає такі етно-культурні спільноти первісних мисливців протометаетнічними⁹. Незважаючи на те, що населення цих спільнот не уявляло реальних їх меж, тобто не було об'єднане етнічною самосвідомістю, етно-культурна безперервність реалізувалася в межах кількох сусідніх племен. Кордони протометаетнічних спільнот в тенденції збігалися з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичної зони і пов'язаного з нею господарсько-культурного типу.

Протометаетнічні утворення з характерною культурно-лінгвістичною спільністю фактично були історико-етнографічними областями первісності (ІЕО). «Це територія, на якій в результаті тривалих зв'язків, взаємного впливу та спільноті історичних долі народів, що населяли цю територію, склалася певна культурна спільність». ІЕО в мисливських суспільствах, як правило, складається в межах певних господарсько-культурних типів¹⁰.

Такі «спільноти» первісності характеризувалися насамперед культурною та лінгвістичною єдністю. Однак відсутність чітких меж, а головне, об'єднуючої їх самосвідомості не дозволяє вважати їх етносами в повному розумінні цього поняття, а лише етносами на стадії формування.

⁷ Там же.— С. 466.

⁸ Там же.— С. 467—470.

⁹ Там же.— С. 467.

¹⁰ Там же.— С. 459, 470.

При середній густоті населення мезолітичних лісових мисливців три чоловіки на 100 км²¹¹, плем'я середньою чисельністю 500 чоловік¹² мало експлуатувати територію, що досягала в діаметрі близько 160 км. Площа мезолітичних культур була значно більшою. Отже, культурні спільноти мезоліту об'єднували в собі кілька споріднених у культурному відношенні племен.

Картографічний аналіз археологічних культур Європи фінального палеоліту та мезоліту дає право вважати їх етно-культурними спільнотами саме такого типу. Свідерська культура була такою історико-етнографічною областю (або протометаєтнічною спільнотою за В. О. Шнірельманом), обмеженою на півдні і сході горами та лісовими підвищеннями, а на півночі незаселеними прильдовиковими просторами. Аналогічним етнічним утворенням первісності був західний сусід Свідеру—аренсбурзька культура. Їх споріднюють не тільки спільні генетичні корені, а й приналежність до одного господарського типу. Це полегшує взаємні контакти, і свідеро-аренсбурзькі взаємовпливи археологічно зафіковані багатьма археологічними пам'ятками.

Аналогічними протометаєтнічними спільнотами, в межах яких реалізувалася культурно-лінгвістична безперервність, мабуть, були й утворення фінального палеоліту та мезоліту лісової зони. Однак близькою до описаної вище є картина раннього мезоліту лісової зони Європи, яка наприкінці періоду ускладнилась. Ранньомезолітичні спільноти Північної Європи обіймали значно більшу площину, ніж пізньомезолітичні на тих самих територіях. Етнічною консолідацією через культурну безперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-кліматичними умовами, пояснюється виникнення в ранньому голоцені таких значних за розмірами культурних спільнот, як області Дювензее та Постсвідер. Кожна з них простягалася із заходу на схід більш ніж на 2 тис. км. Культурна область Дювензее посідала в ранньому мезоліті зандрові низини від Англії до Середньоруської височини, а Постсвідер — всю північ Східної Європи від Східної Прибалтики майже до Північного Уралу. Матеріальна культура цих спільнот, незважаючи на їх розміри, відрізнялася однорідністю лише з незначними відхиленнями окремих регіонів в крем'яному інвентарі.

Важливою передумовою формування вказаних культурних спільнот раннього мезоліту була незаселеність територій на початку голоцену. Північ Східної Європи, що звільнилася на той час від льодовикових явищ, заростала березово-сосновими лісами та заселялася свідерськими племенами, що прийшли із зандрових низин Європи. В єдиній природно-кліматичній лісовій зоні на однорідній свідерській генетичній підоснові формуються постсвідерська культурна спільність, що незабаром освоїла всю північ Східної Європи. Однорідні природні умови, єдиний тип лісового мисливського господарства, єдина генетична підоснова, мінімальні інокультурні впливи через незаселеність території зумовили виникнення тут культурної безперервності або контактної культурної ситуації, що привела до консолідації постсвідерської спільноти культур.

Подібні процеси мали місце й на Середньоєвропейських зандрових низинах, які опустіли на межі плейстоцену та голоцену внаслідок міграції свідерських та аренсбурзьких мисливців слідом за північним оленем на північ та на північний схід. На початку голоцену тут сформувалася зона сосново-березових лісів, яку з півдня заселили лісові мисливці Центральної Європи. Зандрові середньоєвропейські низини в ранньому голоцені мали однорідні природно-кліматичні умови, були закритим природно-ландшафтним регіоном, обмеженим на півдні та сході горами та лесовими підвищеннями, а на півночі і заході — морями. Заселення однорідної за природними умовами лісової зони зандрових низин лісо-

¹¹ Price T. Regional Approaches to Human Adaptation in the Mesolithic of the North-European Plain // Veröffentlichungen.— Berlin, 1981.— 14/15.— S. 217—234.

¹² Birdsall J. Some predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-Gatherers // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 229—241.

вими мисливцями з близьким типом господарства та культурою призвело до виникнення тут стану етно-культурної безперервності і консолідації культурної спільноти Дювензее. Остання відбивала безперервність, що існувала на середньоєвропейських низинах на початку голоцену у первісних лісових мисливців з єдиним типом господарства, спільним походженням та однорідною матеріальною культурою. Тому зовнішні межі області Дювензее, які збігаються з природно-ландшафтними рубежами зандрових низин, а значить, з кордонами типу господарства, були досить чіткими, в той час як культури області взаємопроникали поступово і чітких кордонів між ними не існувало. Такий поступовий перехід культури Дювензее Північно-Німецької низовини в Кудлаївку Полісся добре простежується на матеріалах коморницької культури Польщі. В крем'яному інвентарі коморницьких пам'яток Польської низовини у напрямку із сходу на захід простежується зменшення елементів культури Кудлаївка на користь типів знарядь, характерних для культури Дювензее.

Значні за площею культурні області Дювензее, Постсвідер, а можливо, і Постаренсбург, верхів'їв Дніпра, Десни та Волги, а також Скандинавії, що склалися на початку мезоліту на незаселених теригоріях Північної Європи, розвивалися у дивергентному напрямку. Внаслідок місцевої специфіки їх окремих регіонів культурна своєрідність складових частин вказаних спільнот поступово посилювалася. Так, у межах згаданих вище областей виникають локальні варіанти, матеріальна культура яких з часом стає дедалі специфічнішою. Тому в другій половині мезоліту в межах області Дювензее виділяються культури власне Дювензее, Коморница, Кудлаївка, а в межах постсвідерської культурної області — кунძька, бутовська та ін. Зрозуміло, що площа, яку вони обіймали, була в кілька разів меншою за площу ранньомезолітичних спільнот, на базі яких вони виникли.

Пересування населення, зумовлене природними змінами та взаємостосунками з сусідами, призводило до проникнення у відносно однорідне етнічне середовище масивів чужорідного населення, що значно відрізнялося за культурою. Чим більшою ставала ця відмінність, тим важче йшов процес взаємної асиміляції сусідів. Виникали чіткі культурні кордони між різними етно-культурними масивами, які не збігалися з природно-ландшафтними.

Так, з моменту формування на незаселених територіях прильодовикової зони Європи великих блоків етно-культурної неперервності (область Дювензее, Постсвідер, Постаренсбург) почався процес їх культурного дроблення. Він зумовлювався як внутрішніми причинами (дивергентний саморозвиток окремих регіонів цих спільнот), так і зовнішніми (вторгнення чужорідного населення). Внаслідок цього карта культур Північної Європи в другій половині мезоліту стає дуже строкатою. На місці небагатьох великих культурних спільнот початку мезоліту з'являється безліч значно менших пізньомезолітичних культур та їх локальних варіантів. Залежно від своєї ранньомезолітичної генетичної підоснови вони групуються в кілька культурних областей.

Рівень етнічної консолідації, судячи з матеріальних залишків, в культурних спільнотах пізнього мезоліту зростає. Обіймаючи значно менші, ніж спільноти раннього мезоліту, території, пізньомезолітичні культури відзначаються більш диференційованим, характерним тільки для даної спільноті інвентарем.

Однак в оточенні інокультурних явищ збереження специфіки матеріальної культури (насамперед мікролітів у мезоліті) простежується ще тривалий час. Ймовірно це продиктовано досить стійкою етнічною традицією. Як уже було показано, належність сусідніх культур до одного господарсько-культурного типу не могла відразу знівелювати своєрідність їх матеріальної культури. Це свідчить про значний рівень консолідації первісних етносів Європи на стадії мезоліту.

Етно-культурні спільноти фінального палеоліту та мезоліту, як

правилом, розвивалися і поширювалися у межах території певних господарсько-культурних типів, кордони яких загалом збігалися з межами природних зон. Через соціальні або природні зміни етно-культурна спільність або її частина могли змінити тип господарства (наприклад, при витісненні сусідами за межі природно-ландшафтної зони). Радикальна господарська переорієнтація швидко призводила до суттєвих змін у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі до накопичення культурних та мовних відмін, що сприяло формуванню нового етносу.

До подібних висновків на підставі аналізу етнографічних даних дійшов Я. В. Чеснов¹³. У період формування територія господарсько-культурного типу, як правило, збігається з територією етнічної спільноти. Потім в окремих регіонах господарсько-культурного типу, що склався, накопичуються локальні особливості культури, що призводить до етнічної диференціації єдиної на початку свого існування спільноті.

Таким чином, в мезоліті простежується певна залежність етнічних процесів від первісної економіки, обумовлена тим, що етно-культурна консолідація в первісності була основана на спільноті економічного життя населення. Етно-культурна карта мезоліту значною мірою продиктована картою поширення господарських типів мезолітичних мисливців, рибалок та збирачів, яка, в свою чергу, формувалася залежно від природно-ландшафтної зональності та рівня розвитку виробничих сил суспільства.

L. L. Зализняк

ТИПЫ ХОЗЯЙСТВА И ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ФИНАЛЬНОМ ПАЛЕОЛИТЕ И МЕЗОЛИТЕ

Картографирование археологических культур каменного века Европы с учетом данных об этнических процессах в обществах этнографических охотников, рыболовов и собирателей устанавливает определенную зависимость этнических процессов в финальном палеолите и мезолите от экономики. Она обусловлена тем, что этно-культурная консолидация в первобытности основывалась на общности экономической жизни населения. Этно-культурные единства финального палеолита и мезолита развивались и распространялись в пределах территорий определенных хозяйственных типов, границы которых в общем совпадали с границами основных природных зон. Иными словами, этно-культурная карта финального палеолита и мезолита в значительной мере продиктована картой распространения хозяйственных типов присваивающей экономики, которая в свою очередь предопределена природно-ландшафтной зональностью и уровнем развития производительных сил общества.

L. L. Zaliznyak

TYPES OF ECONOMY AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN FINAL PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC

Map-Making of archaeological cultures of the Stone Age in Europe with regard for ethnical processes in societies of ethnographic hunters, fishers and gatherers establishes a definite economy dependence of ethnical processes in the final Palaeolithic and Mesolithic. It is conditioned by the fact that ethno-cultural consolidation in the primitive state was based on the community of economical life of the population. Ethno-cultural unities of the final Palaeolithic and Mesolithic develop and spread within the territories of definite economic types whose boundaries coincide in general with boundaries of basic natural zones. In other words ethno-cultural map of the physical Palaeolithic and Mesolithic is mainly determined by the meep of spreading of appropriating type economy which in its turn is predetermined by the natural-landscape zonality and a level of development of productive forces in the society.

¹³ Чеснов Я. В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982, С. 109—123.

«Народи моря» та Північне Причорномор'я

В. І. Клочко

Стаття присвячена одному з аспектів зв'язків населення Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я у II тис. н. е.— проблемі участі північнопричорноморських племен у «навалі Народів Моря».

Археологічні дослідження останніх років дозволяють по-новому, більш обґрунтовано, виходити на рівень історичних інтерпретацій пам'яток бронзової доби. Протягом цього десятиріччя дослідники неодноразово зверталися до проблеми зв'язків Причорномор'я з іншими регіонами. Встановлення хронологічних меж таких зв'язків зараз має конкретні джерела, які розширяють наші уявлення про історичні події певного часу.

Однією з найважливіших подій кінця II тис. до н. е. в Східному Середземномор'ї є досить загадкова «навала Народів Моря», згадки про яку донесли до нас давньоєгипетські писемні джерела. В європейській літературі це поняття визначається як ряд історичних подій у Східному Середземномор'ї 1250—1150 рр. до н. е., що привели до послаблення Єгипту, загибелі Хеттської держави та Мікенської Греції, значних змін у політичній та етнічній обстановці, економіці та матеріальній культурі населення вказаного регіону. Особливе місце в історичних дослідженнях цих подій посідають питання походження та ідентифікації народів, що брали участь у «навалі Народів Моря», насамперед тих, «що прийшли з-за моря», «тих, що прийшли з північних країн», «Народів Моря» єгипетських писемних джерел.

Н. К. Сандарс зібрала й систематизувала історичні та археологічні пам'ятки, в яких розповідається про участь у цих подіях племен Центральної та Східної Європи¹.

Дослідження Я. Буузека підтверджують участь у «навалі Народів Моря» центральноєвропейських культур урнових полів поховань².

Знахідки сабатинівської кераміки³ і зброй⁴, кістяних шпильок культури Ноа⁵ у Східному Середземномор'ї вказують на участь у цих подіях представників населення культурно-історичної області Кослоджені-Ноа-Сабатинівка Західного та Північного Причорномор'я. Отже, можна ставити питання про переселення частини цих племен на Балкани та Малу Азію в XIII—XII ст. до н. е.

Вказані дослідження не тільки розширили наші знання про взаємовідносини народів Північного Причорномор'я зі Східним Середземномор'ям у II тис. до н. е., але й дозволили пов'язати окремі знахідки з конкретними історичними подіями, одержати певні уявлення про динаміку та зміни характеру цих зв'язків протягом часу.

¹ Sandars N. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250—1150 B.C.—London, 1978.—224 p.

² Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the Second millennium B.C.—Praha, 1985.—269 p.

³ Rutter J. Ceramic evidence for northern infringers in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // American Journal of Archaeology.—1975.—79.—P. 17—32; Sandars N. Op. cit.—P. 192; Черняков И. Т. Связи сабатиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье.—К., 1984.—С. 34—42.

⁴ Клочко В. И. Археологические свидетельства участия населения Северного Причерноморья в нашествии «Народов Моря» на Восточное Средиземноморье // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.—Тез. докладов VI Респ. конф. молодых археологов.—К., 1987.—С. 69, 70.

⁵ Hochstetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland (Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken) // Germania.—1981.—59, 2.—S. 239—259.

Особливе місце серед знахідок в археологічних пам'ятках цього періоду посідають металеві вироби. Так, у Північному Причорномор'ї трапились два скарби з речами середземноморського типу — Козорізівський та Щетківський. Козорізівський скарб, що походить з Миколаївської області⁶, вміщував егейську дволезову сокиру та серп, характерний для дичівських скарбів Болгарії. Щетківський скарб з Кіровоградської області складався із знарядь егейських типів — дволезових сокир та серпів⁷. Аналізи показали, що метал Щетківського скарбу належить до міді місцевої групи Лб⁸. Всі вироби скарбу являють собою необроблені відливки, що ніколи не використовувалися за призначенням, а частина з них є типовим ливарним браком. Останнє також свідчить на користь місцевого виготовлення виробів.

Англійський дослідник А. Хардінг, вивчивши дволезові сокири егейських типів, знайдених в Англії, на Балканах і в Північному Причорномор'ї, припускає, що вони позначають сліди діяльності торгово-ремісничих колоній кріто-мікенського суспільства і, передусім, майстрів-ливарників⁹. Ця думка підтверджується знахідками кріто-мікенської кераміки XV—XIII ст. до н. е. на Британських островах і Балканах. Відсутність таких матеріалів у Північному Причорномор'ї ускладнює вирішення питання про характер зв'язків цього регіону з Середземномор'ям, але згадані скарби свідчать про існування їх у другій половині II тис. до н. е.

Слід згадати ще про одну категорію знахідок — шпильки «кіпрського» типу (1700—1600 рр. до н. е.), знайдені на поселеннях культур Ноа та сабатинівської¹⁰. Найімовірніше, вони є імпортами зі Східного Середземномор'я.

Якщо наведені вище факти свідчать про існування торговельних зв'язків, спрямованих зі Східного Середземномор'я у Північне Причорномор'я, то знахідки зброї вказують на зворотній напрямок контактів. Так, найближчі аналогії вістрю списа — відбитка на ливарній формі, знайденої в першому горизонті Новокіївської ливарної майстерні (вістря дремайлівського типу)¹¹ — походять із толосів Родосу і Кріта, де вони трапились разом з мікенськими рапірами, датованими Н. К. Сандарс першою половиною XV ст. до н. е. (рис. 1, 1, 2; 2, 1—3)¹². Серед вістрів списів із названих гробниць можна виділити ювільні імпорти із Північного Причорномор'я — списи з відлитою втулкою, а також місцеві репліки з них, виконані в ковальській техніці, характерній для пізньомікенських зброярів¹³. У могильнику на о. Родос (Ялісос), звідки походять вістря списів південноукраїнського (дремайлівського) типу, виявлено і вістря до стріли (рис. 2, 8)¹⁴, аналогічне стрілам, що відливались у ливарній формі, — з поселення Слободка у Нижньому Подністров'ї (рис. 1, 7). Поблизу с. Зазим'я Київської області знайдено ливарну форму, яка була призначена для виготовлення пласких сокир¹⁵, аналогічних сокирі, що походить із поховання у Кносі (Зафер Папоура) на о. Кріт (рис. 2, 7)¹⁶.

⁶ Tallgren A. La Pontide prescythique après l'introduction des metaux // *Eurazia Septentrionalis Antiqua*. — 1926. — II. — S. 5. — 246. — Fig. 95.

⁷ Ibid. — Fig. 95.

⁸ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 106.

⁹ Harding A. Mycenaean Greece and Europe: the evidence of the bronze tools and implements // *Proceedings of the Prehistoric Society*. — 1975. — 41. — P. 183—202.

¹⁰ Florentzou P. The so-called "Cypriot pins" in the Near East and Europe // *Archeologické rozhledy*. — 1978. — XXX. — ē. 4. — S. 408—419.

¹¹ Гершкович Я. І., Ключко В. И., Евдокимов Г. Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. — 1987. — № 2. — С. 142—158.

¹² Sandars N. Later aegean bronze swords // *American Journal of Archaeology*. — 1963. — 67. — N 2. — P. 117—154. — Pl. 21, 1.

¹³ Müller-Karpe H. *Handbuch der Vorgeschichte*. — München, 1980. — Band. 4. — Taf. 182, 198, 199.

¹⁴ Ibid. — Taf. 182, 3.

¹⁵ Березанская С. Восточнотшинецкая культура // Археология УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 437—444. — Рис. 119, 11.

¹⁶ Müller-Karpe H. Op. cit. — Taf. 199, B 4.

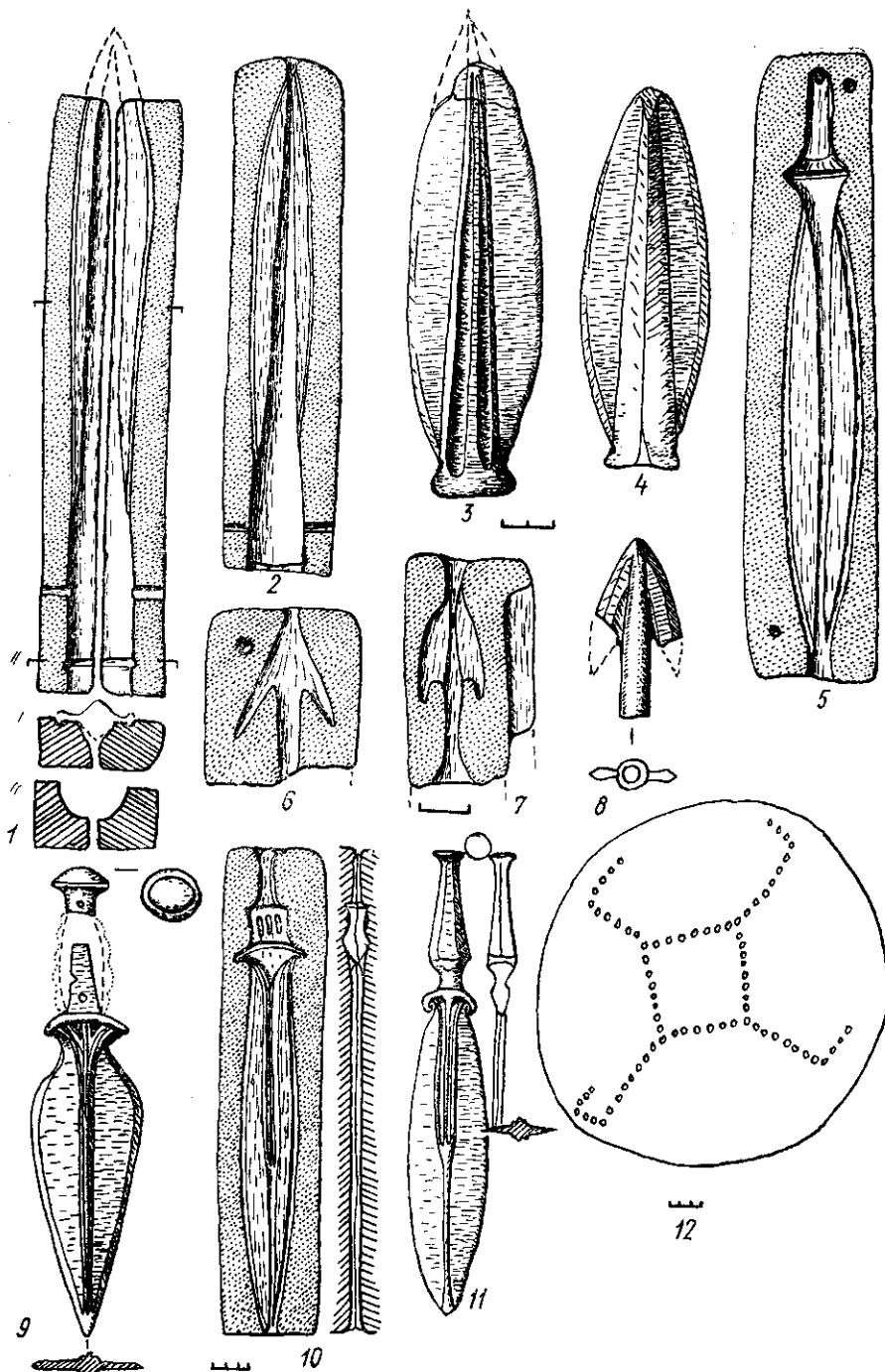

Рис. 1. Типові знахідки північнопричорноморської зброї, що мають аналогії в Східному Середземномор'ї: 1, 2 — Новокіївська ливарна майстерня, 3 — с. Гребені, 4 — с. Обухівка, 5 — с. Заградівка, 6 — м. Херсон, 7 — сел. Слободка, 8 — сел. Суворово, 9—11 — мечі красномаяцького типу: курган біля с. Борисівка, Красномаяцька майданістарня, Інгульський скарб, 12 — щит з кургану біля с. Борисівка (реконструкція).

На думку Н. К. Сандарс, знахідки «північної» зброї у пам'ятках Греції свідчать про наймання на службу воїнів із північних регіонів (Балкани та Дунайський) мікенськими правителями¹⁷. Але аналіз наведених вище матеріалів підтверджує, що ця зброя має аналогії лише

¹⁷ Sandars N. Op. cit.— Р. 93, 94.

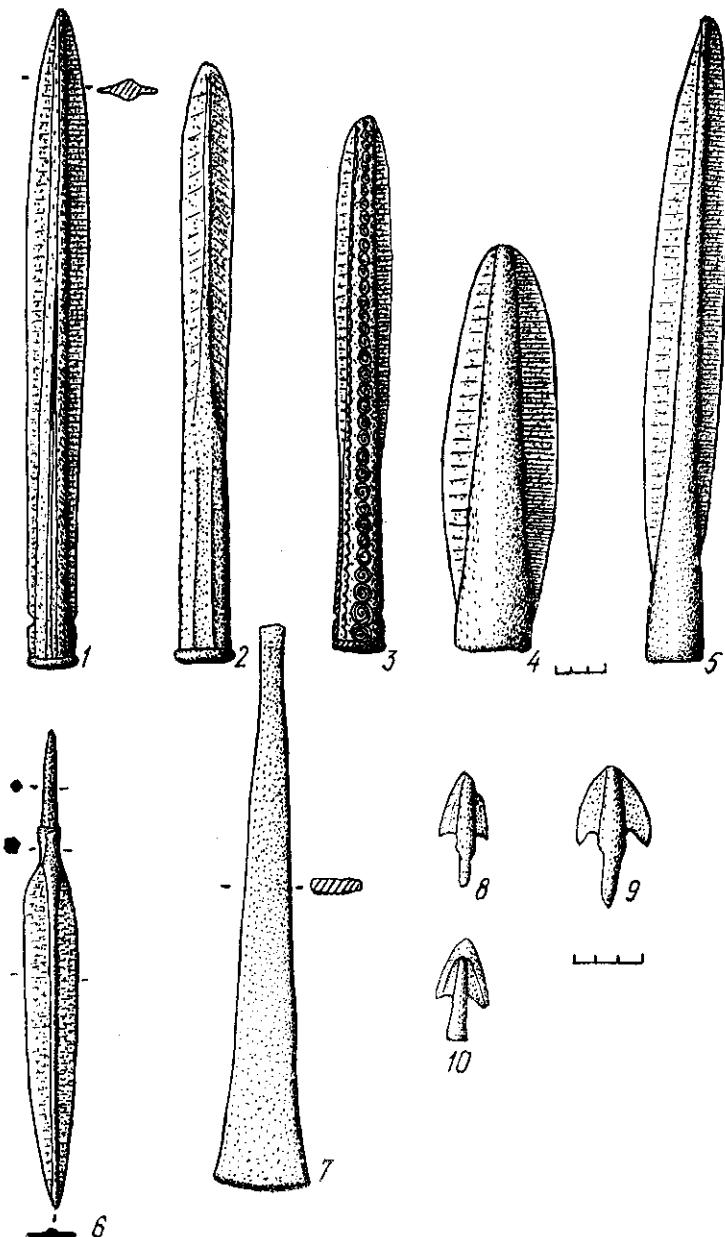

Рис. 2. Знайдені зброй північнопричорноморських типів у Східному Середземномор'ї: 1 — о. Кріт, Кнос, Ісопата, п. 3; 2 — о. Кріт, Кнос, Зафер Напура, п. 36; 3 — о. Кріт, Арханес; 4 — о. Кіпр, Енкомі; 5 — о. Кіпр, Енкомі, «скарб зброй»; 6 — м. Угаріт, скарб; 7 — о. Кріт, Кнос, Зафер Напура, п. 7; 8 — о. Родос, Яліос; 9 — м. Троя, шар VIIa; 10 — м. Пілос, палац.

в пам'ятках Північного Причорномор'я. На нашу думку, ці знахідки можна розглядати як свідчення першого проникнення вихідців із Північного Причорномор'я у середземноморський регіон.

В добу «навали Народів Моря» характер взаємин між народами Східного Середземномор'я і Північного Причорномор'я змінився. З писемних джерел відомо, що один із північних народів, які взяли участь у навалі «Народів Моря» на Єгипет, називався Шардана, і з'явився на кордонах Єгипту ще в XIV ст. до н. е.— «вони атакували дельту Нілу до Північної війни Рамзеса II (тобто до 1285/6 рр. до н. е.), а в битві при Кадеші Шардана виступають вже як найманці єгипетського вій-

Рис. 3. Давньоегипетські рельєфи з зображеннями «Народів Моря»:
1 — з Луксору, 2, 3 — з Медінет Хабу.

ська»¹⁸. Н. К. Сандарс припускає, що в цій битві представники «Народів Моря» воювали і на боці хетів. Цікаво, що на рельєфах із Луксора зі сценами цієї битви Шардана зображені з круглими щитами, аналогічними щиту із сабатинівського поховання поблизу с. Борисівка Одеської області, а союзники хетів — з короткими мечами, аналогічними мечу з того ж поховання¹⁹ (рис. 1, 9, 12; 3, 1). Ці мечі мають широкі гостролисткові леза.

¹⁸ Ibid.— Р. 50, 161.

¹⁹ Черняков І. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э.— К., 1985.— Рис. 56, 6; 71, 3.

За археологічними матеріалами вимальовується досить складна картина контактів між населенням Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я у цей час. Найяскравіше це проявляється за знахідками різних видів зброї. Так, вістря списів дремайлівського типу було виявлено у похованні пізньомікенського часу в Ставросі, Фесалії²⁰, у великому скарбі зброї з Енкомі на Кіпрі (рис. 2, 5). Там же, у шарі, пов'язаному із зруйнуванням стародавнього Енкомі (столиці Кіпру того часу) «Народами Моря», знайдено вістря списа з короткою втулкою та широким листоподібним лезом (рис. 2, 4)²¹. Він подібний до знахідок у Подніпров'ї із сіл Гребені Ржищівського району та Обухівка Дніпропетровського району (рис. 1, 3, 4).

Кінджал пізнього варіанта красномаяцького типу (ніж типу Н-36 за Є. М. Чернихом²²) (рис. 1, 5) з городища Рає-Шамра (Угарит, столиця одніменного князівства, Сірія) (рис. 2, 6) трапився у складі скарбу, відкритого в шарі, що пов'язується із зруйнуванням давнього Угариту «Народами Моря». З того ж скарбу походить єгипетський меч, оздоблений картушем фараона Мернептаха (блізько 1224—1214 рр. до н. е.)²³.

Черешкові вістря до стріл, аналогічні відбитим на ливарній формі із поселення Слободка, походять з о. Родос та з Трої (шар VII a). В Трої таке ж вістря знайдене разом з керамікою сабатинівського типу та з мікенською керамікою пізньоелладського стилю (III B за А. Фурумарк²⁴) (рис. 2, 8, 9). Вістря до стріли з втулкою, аналогічне вістрю з поселення Суворове в Одеській області (рис. 1, 8), виявлено у палаці в Пілосі, спаленому наприкінці XIII ст. до н. е. (рис. 2, 10)²⁵.

Вістря до стріл, що мають трикутне перо, довгі кінці лопатей та короткий загострений стрижнеподібний черешок (тип V за Х. Г. Бухгольцем) аналогічні вирізаному на ливарній формі з м. Херсону (рис. 1, 6). Велику кількість їх знайдено на території Греції та Малої Азії у пізньоелладських пам'ятках II та III періодів (грот Тихро; Санаторіум, гробниця 3; о. Делос, Артемісіон; Мальті, толос 2; Просумна, гробниці 3 та 34; Троя VI)²⁶. Вони датуються XV—XIII ст. до н. е. і, на думку Х. Г. Бухгольца, свідчать про зв'язки Греції цього періоду з Північним Причорномор'ям²⁷. Знахідка ливарної форми у Херсоні вказує на існування традиції виготовлення таких вістрів у сабатинівських племен, що підтверджує припущення Х. Г. Бухгольца.

На перший погляд матеріалів для розгорнутої історичної інтерпретації замало. Але ми розглянули лише джерела, в яких розповідається про участь у «навалі Народів Моря» східноєвропейських народів. Н. К. Сандарс та Я. Боузек зібрали чимало даних, які дають можливість із впевністю говорити про участь у цих подіях і народів Балкан та Центральної Європи. Особливу увагу привертають добре датовані знахідки в комплексах (похованнях, скарбах, давніх містах), так чи інакше пов'язаних із конкретними історичними подіями, які згадуються в писемних джерелах. Загалом кількість археологічних знахідок, що дозволяють говорити про участь європейських народів у «навалі Народів Моря», значно перевищує обсяг археологічних залишків інших історичних подій давнини, таких, наприклад, як похід скіфів у Малу Азію.

Археологічні джерела доповнюються іконографічними матеріалами. Так, на єгипетських рельєфах «Народи Моря» часто зображені з круг-

²⁰ *Bulletin de Correspondance Hellénique*.—London, 1986.— CX.

²¹ *Catalog H. Cypriot bronzework in the Minoan world*.—Oxford, 1964.— Pl. 14.

²² Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.—М., 1976.—300 с.

²³ Müller-Karpe H. Op. cit.—Taf. 151, A3.

²⁴ Ibid.—Taf. 213, 12.

²⁵ Buchholz H.-G. Die Pfeildächer aus dem VI Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspzen // Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.—1962.—Band 72.—S. 1—58.—Abb. 15, 1; Sandars N. Op. cit.—P. 55.

²⁶ Buchholz H.-G. Op. cit.—Abb. 12.

²⁷ Ibid.—S. 29.

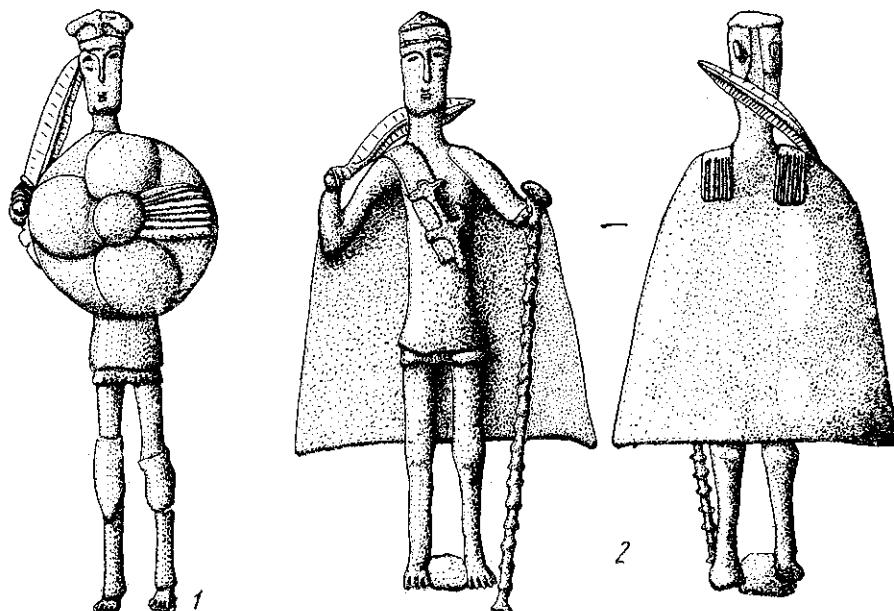

Рис. 4. Бронзові статуетки з о. Сардинія (1, 2).

лими щитами, аналогічними щиту із поховання поблизу с. Борисівка. Вони також тримають у руках по два списи, один з яких коротший від іншого (рис. 3, 2).

Комплекси, що складалися з двох вістрів до списів, один з котрих менший за розмірами і, певно, був вістрям до дротика, характерні для Північного Причорномор'я (Красномаяцька та Новокиївська ливарні майстерні)²⁸.

На іншому рельєфі — з Медінет Хабу — зображеній воїн, озброєний коротким мечем з листоподібним лезом, що нагадує меч красномаяцького типу (рис. 3, 3)²⁹.

Слід звернути увагу на бронзові статуетки з о. Сардинія у вигляді воїна з круглим щитом, схожим з аналогом із борисівського поховання, та коротким мечем красномаяцького типу (рис. 4).

Н. А. Красковська, дослідивши походження сардів (з якими вона пов'язує ці статуетки) — давнього населення о. Сардинія, припускає, що вони — нащадки легендарних Шардана, «що прийшли з Малої Азії разом з іншими «Народами Моря» до Єгипту та Лівії, а потім захопили частину о. Сардинія»³⁰. Бронзові статуетки з о. Сардинія зображають, найімовірніше, Сарда Родонаочальника, сина Геракла³¹.

Слід підкреслити, що всі описані вище типи озброєння не мають аналогій серед зброї стародавнього Сходу. У той же час вони типові для Північного Причорномор'я пізньобронзової доби.

Звичайно, ідентифікація «північних народів», що брали участь у подіях, пов'язаних з політичною історією Східного Середземномор'я другої половини II тис. до н. е., має здійснюватися із врахуванням широких історичних, лінгвістичних та археологічних джерел. Але сам факт участі племен Північного Причорномор'я у «навалі Народів Моря» на Східне Середземномор'я, передусім на Малу Азію та Левант³²,

²⁸ Черняков И. Т. Указ. соч.—Рис. 51, 54; Гершкович Я. П., Ключко В. И., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.—С. 142—158.

²⁹ Черняков И. Т. Указ. соч.—С. 51, 54; Гершкович Я. П., Ключко В. И., Евдокимов Г. Л. Загадочные башни Сардинии // СЭ.—1978.—№ 4.—С. 137—147; Красковская Н. А. Некоторые проблемы дофиникийской колонизации Сардинии // СЭ.—1980.—№ 5.—С. 34—44.

³¹ Красковская Н. А. Некоторые проблемы...—С. 44.

³² Ключко В. И. Археологические свидетельства...—С. 69, 70.

яскраво підтверджують і наведені матеріали. Це відкриває значні перспективи у вивченні стародавньої історії Європи. Зокрема, у хронології певне місце мають посісти абсолютні дати, що подовжують період писемної історії Центральної та Східної Європи до XIII ст. до н. е. Значною мірою успіхи цього вивчення залежать від більш розгорнутих та цілеспрямованих досліджень пам'яток пізньої бронзової доби північного та західного узбережжя Чорного моря, передусім пам'яток сабатинівської культури на Україні.

B. I. Klochko

«НАРОДЫ МОРЯ» И СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье рассматривается один из аспектов связей населения Северного Причерноморья и Восточного Средиземноморья во II тысячелетии до н. э.— проблема участия населения Северного Причерноморья в «нашествии Народов Моря» на Восточное Средиземноморье на рубеже XIII—XII вв. до н. э.

Особое место среди находок в археологических памятниках Северного Причерноморья, которые иллюстрируют связи с Восточным Средиземноморьем, занимают металлические изделия и, прежде всего, предметы вооружения.

В статье собраны находки вооружения северопричерноморских типов в комплексах Восточного Средиземноморья и их изображения на египетских рельефах и бронзовых статуэтках. Все описанные типы оружия не имеют аналогий среди вооружения народов древнего Востока и в то же время типичны для Северного Причерноморья позднего бронзового века. Это позволяет рассматривать их в ряду свидетельств участия населения Северного Причерноморья в «нашествии Народов Моря» на Восточное Средиземноморье.

Установление факта участия европейских народов в «нашествии Народов Моря» на Египет на рубеже XIII—XII вв. до н. э. открывает широкие перспективы изучения истории древней Европы. Прежде всего, в хронологии этого периода особое место должны занять опорные абсолютные даты, позволяющие продлить исторический период в Центральной и Восточной Европе до XIII в. до н. э.

V. I. Klochko

THE "SEA PEOPLES" AND THE NORTHERN BLACK SEA AREA

The paper deals with one of the aspects of relations between population of the Northern Black Sea Area and the Eastern Mediterranean in the 2nd millennium B.C.— the problem of participation of the Northern Black Sea area population in the "invasion of the Sea Peoples" to the Eastern Mediterranean on the border of the 13th-12th centuries B.C.

A particular place between findings in the archaeological monuments of the Northern Black Sea area which illustrate these relations is occupied by metallic articles and, first of all, armours.

Findings of armour of the Northern Black Sea area types in the complexes of the Eastern Mediterranean as well as their representation in the Egypt reliefs and bronze statuettes are reported in the paper. All described types of armour do not have analogies among armours of the Ancient East peoples and at the same time they are typical for the Northern Black Sea area of the Late Bronze Age. It permits considering them in the series of evidences for participation of the population of the Northern Black Sea area in the "invasion of the Sea Peoples" to the Eastern Mediterranean.

Establishment of the fact of participation of the European peoples in the "invasion of the Sea Peoples" to Egypt on the border of the 13th-12th centuries B.C. open wide potentialities in investigation of the history of the ancient Europe. First of all, reference absolute dates which allow prolongation of the historical period in the Central and Eastern Europe to the 13th century B. C. should take a special place in the chronology of this period.

Одержано 31.09.88

Про етнічний процес на Європейській частині Боспору в скіфський час

К. П. Бунятян, С. С. Бессонова

Спираючись на встановлені факти — початок та кінцевий результат етнічного процесу на Європейській частині Боспору, — автори роблять спробу розглянути його конкретний хід протягом VI—IV ст. до н. е. За теоретичну основу дослідження взято положення про умови формування етносу, враховується також різний рівень розвитку трьох етносів (грецького, скіфського та місцевого землеробського, юмовірно, доскіфського) та приналежність їх до різних господарсько-культурних типів. Виходячи з теоретичних міркувань та результатів аналізу конкретного матеріалу, дослідники ставлять питання про формування в IV ст. до н. е. в Східному Криму нового етносу на основі осідання скіфів та змішування їх з місцевим землеробським населенням.

Проблема взаємодії грецьких міст-держав Північного Причорномор'я з місцевим населенням багатогранна. Можна виділити кілька її аспектів, у рамках яких, в свою чергу, відокремлюються осібні питання. Нам хотілося б іще раз звернутися до етнічного аспекту проблеми. З цієї точки зору Боспорська держава являє собою особливий інтерес. На відміну від інших міст-держав Північного Причорномор'я, що мали полісний характер, на Боспорі виник союз автономних міст, розташованих на досить обширній території Керченського та Таманського півостровів. Широкі територіальні кордони Боспорської держави, полегнічність оточення, своєрідність місцевого розвитку на Керченській та Таманській територіях призвели до різних темпів етнічних процесів у різних частинах цього об'єднання, викликали деяку їх своєрідність. Дослідження Акташського могильника в Східному Криму дає можливість висловити деякі міркування з поставленої проблеми стосовно Європейської частини Боспору¹.

Відомо, що вихідним пунктом етнічного процесу тут було сусідство в межах досить вузької території Керченського півострова трьох основних етносів: місцевого землеробського, юмовірно, доскіфського, кочового скіфського та грецького². Хоч конкретна етнічна атрибуція землеробського населення, що залишило наземні похованальні споруди у вигляді кам'яних ящиків, дискусійна, уявляється, що для співвіднесення його зі скіфським етносом зараз немає підстав³. На думку дослідників, з II ст. до н. е. основу Боспорської держави становив один етнос — боспорські греки, або боспоряни⁴, що не виключало мешкання тут представників і інших етносів. Таким чином, завдання полягає в дослідженні ходу етнічного процесу, початок якого поклаво близьке сусідство трьох основних етносів, а кінцевий результат вилився у виникнення єдиного етносоціального організму.

Для розуміння конкретних умов розвитку етнічного процесу необхідно зупинитися на загальних факторах, які зумовлюють зародження етнічних взаємин, тобто стають умовою формування етнічних спільнот. До таких відносяться: 1) спільність території та 2) єдність соціаль-

¹ Див.: Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скіфского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — 220 с.

² Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981. — С. 27, 90; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. К этнокультурной истории Европейского Боспора. — К., 1983. — С. 83, 84.

³ Бунятян Е. П., Бессонова С. С. К вопросу об этнических процессах на Европейской части Боспора в скіфское время // Киммерийцы и скіфи: тезисы докл. всесоюз. семинара, посв. памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — С. 30.

⁴ Масленников А. А. Указ. соч. — С. 87, 97, 98. — Рис. 15; Корпусова В. Н., Указ. соч. — С. 96, 97.

но-економічної структури. Інакше кажучи, лише між групами людей, що стоять приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку та мешкають поблизу одної, можуть виникнути взаємини, що призводять до складання нового етносу. Схожі господарсько-побутові риси полегшують зближення сусідніх груп населення та формування нової етнічної спільноти⁵.

Виходячи з конкретної ситуації, можна відзначити присутність першої умови — спільність території або досить близьке сусідство. Саме ця умова мала своїм результатом активну взаємодію етносів з перших кроків існування античних міст⁶. Друга умова — єдність соціально-економічного розвитку — на початкових етапах зіткнення етносів фактично була відсутня. Вона могла бути досягнута в процесі контактів, переорієнтації господарства та втягнення менш розвинутого населення в орбіту більш розвинутого. При достатньо сильній соціально-економічній різниці трьох етносів рівень двох місцевих (кочового та осілого) був більший, ніж їх та античного.

Звідси зрозуміло, що реконструювати процес етнічної взаємодії трьох названих спільностей можна лише на підставі вивчення їх економічних, соціально-політичних та культурних взаємин. Економічна відокремленість кожної з них базувалася на певній системі діяльності: високорозвинуте землеробство та ремесло античних центрів з ознаками товарності; більш примітивне сільськогосподарське та ремісниче виробництво населення, що залишило кам'яні ящики; кочове скотарство скіфів. Виходячи з різного рівня розвитку, функціонування названих етносів слід розглядати і з точки зору взаємодії центру та периферії. При цьому не можна не враховувати особливо велику роль для античної цивілізації первісної периферії, що виступала об'єктом експлуатації та джерелом сировини і рабів⁷. Заснування міст не могло не відбитися на житті місцевого населення, і, навпаки, колоністи, змішуючись з ним, сприймали його звичаї та культу. Все це сприяло встановленню більшої однomanітності у формах господарського життя, побуті та сфері ідеології. Хоч наведений висновок стосується доби еллінізму⁸, початок його, безперечно, в епосі Великої грецької колонізації.

Слід також враховувати, що периферія в даному випадку була не лише полієтнічною (мінімум два етноси), а й започаткованою двома принципово відмінними господарсько-культурними типами. Таким чином, взаємини трьох етносів слід розглядати і в контексті взаємодії кочового та осілого світів.

Враховуючи всі ці моменти, спробуємо реконструювати етнічний процес.

VI—V ст. до н. е. Можна припустити, що в системі зв'язків «греки — місцеве населення» визначальними були відносини між греками та скіфами. Контакти між ними з самого початку могли бути досить активними і мирними внаслідок спеціалізації в різних галузях діяльності. Не будучи конкурючими, ці системи на початковій стадії розвитку в рамках досить близького сусідства могли доповнювати одну одну. Взаємна зацікавленість тут очевидна — кожна із систем могла дати іншій свою продукцію. Греки, зайняті влаштуванням на новому місці, ймовірно, мали потребу у продовольстві. Вони могли отримувати від кочовиків не лише продукти скотарства, але через них — і продукцію більш віддаленої, зовнішньої периферії. До того ж пришельці змушені були рахуватися з добре озброєною та мобільною армією скіфів.

Вузько спеціалізоване господарство кочовиків зумовлює контакти з осілим населенням з метою одержання землеробської та ремісничої продукції. Високорозвинуті суспільства завжди приваблюють кочови-

⁵ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23—27.

⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 3—5, 8.

⁷ Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий (проблемы исторических контактов).— М., 1978.— С. 248, 249.

⁸ Зельин К. К. Основные черты эллинизма // ВДИ.— 1953.— № 4.— С. 152.

ків, верхівка яких прагне скористатися благами цивілізації. Як відзначав С. О. Жебельов, «поселення іонійців на Боспорі могло обіцяти туземній знаті лише вигоди, оскільки вона отримувала тепер можливість вступати з боспорськими греками в постійний товарообмін»⁹. Поява греків спочатку не становила для скіфів будь-якої реальної загрози з точки зору втрати території¹⁰. Ім були підпорядковані величезні землі Північного Причорномор'я, колонії ж посіли вузьку прибережну смугу. Тому логічним є припущення В. Ф. Гайдукевича, що заснування грецьких колоній відбувалося з дозволу правляючої верхівки місцевих племен, зацікавленої в обміні з греками як засобі збагачення¹¹.

Контакти з греками були доступні не всій масі скіфського населення. Основна його частина вела традиційний спосіб життя, заснований на скотарстві. Зв'язок греків з безпосередніми виробниками найближчої (Керченський півострів) та дальньої (причорноморський степ та лісостеп) периферії відбувався через панівний шар, зайнятий організаційною діяльністю. Слід гадати, він був і основним споживачем античної продукції. Верхівка мала в грецьких містах ставки та якусь кількість обслуговуючих її людей. Лише так можна пояснити зафіксовану на підставі знахідок ліпної кераміки в культурних шарах античних міст присутність скіфів, як і інших етнічних елементів, в полісах з моменту їх виникнення¹². Припущення І. Т. Круглікової про те, що скіфський етнос не обмежувався знаттю і включав якусь кількість рядового населення, яке й було виробником ліпного посуду¹³, уявляється досить логічним. Присутність скіфського елемента, починаючи з VI ст. до н. е., фіксується і за матеріалами некрополів¹⁴. В цілому можна зробити висновок, що внаслідок специфіки кочового способу життя тут не було чіткого терitorіального розмежування скіфського та грецького етносів, яке можливе за умов сусідства двох осілих етносів. Ймовірно, саме ця обставина й була основною причиною того, що процес взаємодії Боспору з місцевим населенням на європейській стороні проходив дещо інакше, ніж на азіатській.

Про активні взаємини греків із скіфами вже в початковий період історії свідчить і те, що, спираючись на міцність своєї армії, скіфська верхівка робила спробу нав'язати грекам якісь невигідні умови співжиття, що й призвело до конфліктів між ними у другій половині VI ст. до н. е. та консолідації боспорських міст у боротьбі проти варварів¹⁵. Можливо, об'єднання боспорських міст близько 480 р. до н. е. було ви-

⁹ Жебелев С. А. Северное Причерноморье.—М.—Л., 1953.—С. 123.

¹⁰ Масленников А. А. Указ. соч.—С. 21.

¹¹ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.—С. 20, 34, 36.

¹² Там же.—С. 132; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 216; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА.—1952.—№ 25.—С. 249—251, 286, 288; Скуднова В. И. Скифские памятники из Нимфея // СА.—1954.—XXI.—С. 306—318; Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикея и ее значения для изучения состава населения этого города // МИА.—1954.—№ 33.—78, 80, 113; Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикее в VI—III вв. до н. э. // МИА.—1957.—№ 56.—96, 97; Грач Н. Л. К характеристике этнического состава населения Нимфея в VI—V вв. до н. э. // ДСППВГК.—Тбіліси, 1981.—С. 261; Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // ВДИ.—1983.—№ 3.—С. 43.

¹³ Кругликова И. Т. О местной керамике... — С. 84; див. також: Кастанаян Е. Г. Указ. соч.—С. 249.

¹⁴ Цветаева Г. А. Грунтовый некрополь Пантикея, его история, этнический и социальный состав // МИА.—1951.—№ 19.—С. 67, 68, 84; Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА.—1959.—№ 69.—С. 51—91, 95, 96; Кастанаян Е. Г. Грунтовые некрополи боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности // МИА.—1959.—№ 69.—С. 275; Грач Н. Л. К характеристике этнического состава архаического Нимфея // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.)». Тезисы докл. и сообщ.—Тбіліси, 1979.—С. 15—17.

¹⁵ Толстиков В. П. Указ. соч.—С. 43.

Кликане загрозою з боку скіфів¹⁶. Можливо, загострення виникло у зв'язку з необхідністю створення та розширення хори¹⁷.

Досить тісними були контакти скіфів, у всякому разі правлячої їх верхівки, та греків і в районах інших північнопричорноморських колоній. Про те, що грецькі міста з самого початку свого виникнення були центрами тяжіння варварського населення, свідчать некрополі кінця VI—V ст. до н. е. поблизу ст. Єлизаветівської на Дону, Німфею (грунтовий та курганний), Фронтового, Феодосії, Ольвії. Це найдавніші скіфські могильники в степу взагалі і найбільш ранні грунтові зокрема. Відзначений на них поховальний обряд синкретичний (що природно для могильників поблизу великих торговельних центрів, які притягували різноетнічне населення), але в цілому вони, як правило, визнаються скіфськими, хоч кожен з них має свої специфічні риси. Перші «зони осілості» кочовиків з'являються поблизу торгових центрів, що мали, як правило, вигідне географічне положення: біля переправ, портів, на перехрещенні караванних (і водночас військових) доріг. У середині V ст. до н. е. етнічне змішування зайшло достатньо далеко, про що свідчить термін елліно-скіфи у Геродота. Зокрема, в околицях Ольвії мешкало змішане елліно-скіфське населення (калліпіди), а найближчі варварські племена сіяли хліб спеціально на продаж, очевидно, в Ольвію¹⁸.

Все сказане дозволяє зробити висновок, що між греками та скіфами в VI—V ст. до н. е. існували різноманітні контакти, що характеризувалися безпосереднім укоріненням частини скіфського населення в структуру грецьких міст. Про те, наскільки швидко цей прошарок прилучався до міського життя, свідчить синкретизм поховального обряду, коли етнічне визначення поховань викликає труднощі¹⁹. Разом з тим збереження основною масою населення кочового способу життя дає підстави зробити висновок, що процес етнічної консолідації перевував на початковій стадії.

Браховуючи силу та активність скіфів, контакти греків з місцевим населенням, що залишило кам'яні ящики, слід розглядати на тлі гегемонії скіфів. Вони могли бути прямими в найближчій окрузі, а в цілому здійснювалися через скіфську племінну верхівку Східного Криму. Місцеве населення Східного Криму внаслідок низького рівня розвитку та нечисленності навряд чи могло на ранньому етапі забезпечити грекам вагому частину сільськогосподарської продукції. Імовірно, більш помітною була у цьому відношенні роль Сіндики²⁰. Таким чином, питання зводиться до взаємодії на Керченському півострові кочового і землеробського населення. Зацікавленість скіфів в отриманні продукції землеробства, особливо за умов активних контактів з греками, могла сприяти активізації (найпевніше, насильній) діяльності землеробів. У всякому разі в VI—V ст. до н. е. місцеве населення зберігає свою територіальну відокремленість та специфічний поховальний обряд, а за матеріальною культурою наближається до греків та скіфів. Останнє свідчить про активну взаємодію етносів.

Таким чином, для VI—V ст. до н. е. можна говорити про різний ступінь активності у взаємодії трьох етносів у контактній зоні Керченського півострова: більш високий між греками та скіфами²¹, нижчий — між ними і землеробським населенням. Хоча етнографічна специфіка кожного з етносів порушені обміном та запозиченнями (предмети ан-

¹⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство ... — С. 42; Масленников А. А. Указ. соч.— С. 21.

¹⁷ Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы исследования за 1984 год.— М., 1985.— С. 65—67.

¹⁸ Геродот, IV, 17.

¹⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство ...— С. 238; Цветаева Г. А. Указ. соч.— С. 72, 84; Кастанаян Е. Г. Грунтовые некрополи...— С. 287; Масленников А. А. Указ. соч.— С. 29 та ін.

²⁰ Масленников А. А. Указ. соч.— С. 40, 41.

²¹ Протилежную точку зору див.: Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э.— М., 1959.— С. 109—111.

тичної ремісничої продукції в похованнях місцевого землеробського та кочового населення, скіфська зброя — в грецьких та місцевих похованнях землеробів), а в боспорських містах присутні варварські елементи, в цілому етнічна розмежованість населення зберігається. Кожен з етносів дотримувався свого способу виробництва, мав свою територію та культуру (поховальний звичай).

Питання про правовий статус різних етнічних груп можна вирішувати, виходячи з того, що вони були інтегровані в якісь системі. Як ми намагалися показати, в VI—V ст. до н. е. ця інтеграція перебувала на початковій стадії. Кожен етнос ще зберігав свою відносну відокремленість, тобто являв собою соціальний організм. При цьому скіфи були у Східному Криму лише часткою величезного кочового світу Північного Причорномор'я. Тому можна погодитися з Е. В. Яковенко, що на перших порах існування боспорських міст місцеве населення не залежало від них. Дослідниця звернула увагу на могутність скіфського об'єднання, військовий потенціал якого міг і в подальшому впливати на статус скіфів у складі боспорської хори²². Що ж до статусу окремих представників місцевого населення в складі міських общин, то він міг бути різним. Найбільш помітний скіфський вплив у Німфеї. Спільність тут міського кладовища дала підстави Н. Л. Грач дійти висновку, що місцеве населення користувалося у місті певними правами²³. Припускають також, що Німфей, який мав вигідне стратегічне положення (переправа в Сіндіку), можливо, перший перебував під протекторатом скіфів²⁴. З цим співпадає висновок, що в V ст. до н. е. місцева аристократія відігравала помітну, а, можливо, провідну роль у житті міста, про що свідчать багаті воїнські поховання в курганах²⁵. Можливо, саме ця обставина в добу, що розглядається, заважала входженню Німфея в союз боспорських міст²⁶.

Кінець V—IV ст. до н. е. З кінця V ст. до н. е. процес інтеграції трьох етносів помітно інтенсифікується. IV ст. до н. е. характеризується активною взаємодією двох значних утворень Північного Причорномор'я — Скіфії та Боспору. Внутрішня (зміна династії) та зовнішня (посилення політичних і економічних зв'язків з Афінами, падіння значення Ольвії як центру транзитної торгівлі) ситуації сприяли підвищенню Боспору. Кінець V ст. до н. е. вважається переломним моментом і в історії Скіфії. До цього часу вірогідно відносять початок правління Атея, яке характеризувалося зростанням об'єднувальних тенденцій. Матеріали поховальних пам'яток свідчать про значну соціальну та ідеологічну стабілізацію суспільства.

Зміцнення Боспорської держави і її активна участь у зовнішньоторговельних операціях, направлених, насамперед, на метрополію (експорт хліба), а також зацікавленість скіфської верхівки в цих операціях²⁷ призвели до переорієнтації господарчої діяльності скіфів. Останні, можливо, під примусом верхівки, починають осідати на землю та переходити до землеробства²⁸. Цьому сприяла загальна стабілізація взаємовідносин греків із скіфами в сер. V ст. до н. е., з одного боку²⁹, з другого — внутрішній стан скіфського суспільства, насамперед — посилення майнової та соціальної диференціації населення і збіднення основної маси общинників.

Процес седентаризації спостерігається на всій території Скіфії, починаючи з кінця V ст. до н. е., про що свідчить поява великих кур-

²² Яковенко Є. В. Об этнокультурной принадлежности населения хоры Боспора европейского // ДСППВГК.—Тбіліси, 1981.—С. 257.

²³ Грач Н. Л. К характеристике....—С. 266.

²⁴ Толстиков В. П. К проблеме образования...—С. 42, 43.

²⁵ Грач Н. Л. К характеристике...—С. 266.

²⁶ Виноградов Ю. А. «Варварские» курганы V в. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // Материалы II Всесоюзного...—С. 8, 9.

²⁷ Див.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство...—С. 46 та ін.

²⁸ Там же.—С. 50, 51, 95 та ін.; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.—М., 1975.—С. 68, 97.

²⁹ Толстиков В. П. Указ. соч.—С. 44.

гінніх могильників, котрі поєднують у собі звичай поодиноких поховань з колективними різночасовими. Однак лише на Керченському півострові седентаризація пройшла швидко, стрибкоподібно. Якщо у скіфів Подніпров'я IV—III ст. до н. е. кочовий елемент переважав економічно і політично³⁰, то основна маса населення Східного Криму сиділа на землі. Це підтверджується виникненням широкої сітки поселень, розташованих як по узбережжю, так і в глибинній частині Керченського півострова³¹, а також існуванням великих могильників, серед яких найбільший — Акташський — налічує близько 500 небіжчиків³². Таким чином, Боспорська держава відіграва роль катализатора у завершенні процесу осідання скіфів у Східному Криму.

У зв'язку з цим важливо простежити, як проходив процес седентаризації скіфів, а також визначити його наслідки в етнічному плані.

З появою масових могильників у IV ст. до н. е. кам'яні ящики на Керченському півострові зникають. Це дало підставу вважати, що в процесі осідання скіфи вигнали або навіть знищили населення, що їх залишило³³. Ale відзначимо, що зникнення ознак тієї чи іншої спільноті не завжди означає її фізичне знищенння, вона могла «переоформитись» у нове етнічне утворення³⁴. Проти знищення скіфами східно-кримських аборигенів свідчить ряд логічних спостережень. По-перше, місцеве землеробське населення було нечисленним і володіло незначною територією. По-друге, кочовики прямо були зацікавлені в продукції, що воно виробляло. По-третє, в переорієнтації скіфського господарства землеробське населення відіграво позитивну роль, володіючи досвідом землеробства та осілого способу життя. Перехід скіфів до землеробства мав відбуватися за умов тісних контактів з місцевим землеробським населенням.

Таке припущення яскраво підтверджується матеріалами могильників³⁵. Якщо поховальні звичаї Степового Подніпров'я в IV—III ст. до н. е. попри деякі зміни в цілому продовжують традиції архаїчного часу, то в процесі осідання скіфів у Східному Криму формується новий обряд, істотно відмінний від традиційного скіфського. Основною його новою якістю є те, що могила перетворюється на довго функціонуючий склеп, постійно доступний для здійснення нових поховань. Таке використання могил призвело до виникнення певних технологічних прийомів їх влаштування (як і курганів у цілому), а також способу поховання. В процесі виникнення нового поховального звичаю провідне місце посіла південно-західна орієнтація небіжчиків, зник звичай супроводжувати їх м'ясною їжею та предметами оздоблення.

Новий поховальний звичай і за суттю (могила з тривалим використанням), і за формою (спосіб поховання та орієнтація) дуже схожий з ритуалом населення, що лишило кам'яні ящики. Збереження традицій свідчить про присутність їх носіїв. Крім того, кам'яні ящики як тип поховальної споруди інколи зустрічаються і в курганних могильниках. Співіснування вказаних рис з курганним звичаєм фактично й становить сутність нового поховального звичаю. Таким чином, можна говорити про зміну поховального обряду в результаті осідання скіфів та змішування їх з місцевим землеробським населенням.

Це змішування відбувалося за умов зміни способу життя і виробництва. Уже сам цей факт мав призвести до виникнення нового етносу.

³⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 103.

³¹ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 24—101.— Рис. 1.

³² Бессонова С. С., Бунятиян Е. П., Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— 220 с.

³³ Кругликова И. Т. Каменные ящики у дер. Рыбное // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— С. 165; Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 156.— С. 88; Корпусова В. Н. Указ. соч.— С. 84.

³⁴ Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК.— 1949.— XXIX.— С. 9.

³⁵ Див.: Бунятиян Е. П., Бессонова С. С. Указ. соч.— С. 30; Бессонова С. С., Бунятиян Е. П.; Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— 220 с.

Адже перетворення давніх етнічних утворень в нові пов'язані з суттєвими змінами в їхній матеріальній і духовній культурі, вони і є виразником цих змін. Разом з новими знаряддями праці, новим типом господарства, новими виробничими відносинами виникали нові зв'язки, новий побут, нові поняття, нові слова і форми вираження думок, а відтак — нова мова. Все це докорінно змінювало старі етнічні утворення і становило один із шляхів виникнення нових³⁶. За умов взаємодії різних етносів «у галузі господарської діяльності активно переймаються у різних груп і стають спільними такі риси, які найбільшою мірою відповідають даним конкретним природно-географічним умовам та рівню розвитку виробничих сил... Духовна культура, ідеологія, як правило, відбивають етнічний синкретизм»³⁷.

Етнічна відокремленість двох груп населення Східного Криму, можлива в межах вузької території лише за умов співіснування таких різних господарсько-культурних типів як осіле землеробство та кочове скотарство, не могла довго зберігатися при тісному сусідстві двох землеробських спільностей та значному притоку населення внаслідок осідання скіфів.

Але чи можна робити висновок, що з IV ст. до н. е. на Керченському півострові співіснують лише два етнічних масиви — місцевий осілоzemлеробський та грецький? На нашу думку, він справедливий лише стосовно основної маси населення, безпосередніх виробників. Висновок про формування нового етносу ускладнюється тим, що верхівка скіфського суспільства все ще, ймовірно, тяжіла, з одного боку, до традиційного способу життя, з другого — концентрувала в своїх руках посередницькі функції у спілкуванні місцевого та грецького населення. Важко уявити, що за цих обставин вона могла втратити величезні стада, залишивши собі лише організаційні функції. Адже для збереження панівного становища потрібна матеріальна база. Нею могла бути худоба. Лише на цій основі скіфська аристократія могла зберігати свої організаційні функції та виступати проміжною ланкою в контакті греків з дальньою периферією. Така ситуація, коли у межах одного етносу верхівка кочує, а бідняки переходят до землеробства, відома в історії. «Роздвоєння» кочового етносу в процесі осідання неминуче, оскільки седентаризація стосується насамперед найбіднішої частини населення. Поділ етносу на два господарсько-культурні типи, що відштовхують соціальному та майновому стану (кочовий елемент — аристократія, землеробський — рядове збідніле населення), дослідники припускають і для Степового Південного IV—III ст. до н. е.³⁸ На думку Б. М. Гракова, аристократія в Скіфії поспіль дотримувалася військово-кочового способу життя³⁹.

У всяком разі матеріали могильників та поселень Східного Криму засвідчують досить чітке просторове розмежування скіфської аристократії та рядового населення: поховання перших містяться на міських некрополях, других — у степу. Хоча соціологічний аналіз могильників осілого населення — справа майбутнього, зараз можна звернути увагу на однорідність похованального звичаю з точки зору соціологічних критеріїв: скромність інвентаря в кількісному та якісному відношенні. Широке впровадження каменю в похованальній практиці не йшло далі використання його в необробленому вигляді. Лише в поодиноких випадках склепи споруджені з ретельно оброблених плит і за технологією наближаються до могил у міських некрополях Боспору⁴⁰.

У процесі осідання скіфів та територіального і функціонального розмежування рядових общинників і знаті близня периферія Боспору

³⁶ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 9.

³⁷ Генинг В. Ф. Указ. соч.— С. 113.

³⁸ Див.: Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 103.

³⁹ Граков Б. Н. Скіфський Геракл // КСИІМК.— 1950.— № 34.— С. 10; Граков Б. Н. Указ соч.— С. 23.

⁴⁰ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е.— К., 1974.— С. 44—47.— Рис. 16, 17.

перетворюється, імовірно, на внутрішню, а, можливо, і підконтрольну та півласну територію. На користь такого припущення свідчить як гостра потреба в хлібі боспорської, а разом з нею і скіфської знаті, так і, можливо, застосування примусу до скіфської бідноти для її осідання. Можливо, свідченням насильного відчуження надлишкового продукту є одноманіття поховального звичаю та бідність інвентаря могильників степової частини півострова, серед якого рідко зустрічаються предмети озброєння.

З IV ст. до н. е. в регіоні виникає ситуація, досить типова для античних «периферійних» полісів, коли їх хора значно розширяється за рахунок місцевого населення та розділяється на: 1) власне хору (хораполітіке), тобто землю, що належить членам громадянської общини; 2) землю, населену залежним місцевим населенням⁴¹.

Питання про сутність економічних стосунків полісів та внутрішньої периферії, а також про правовий статус населення останньої в даному випадку, крім іншого, ускладнюється ще й тим, що процес взаємодії відбувається за активної участі і зацікавленості скіфської верхівки, котра володіє значною силою. Вона була повноправною частиною міського населення⁴². Не вдаючись зараз у дискусію про форми та ступінь залежності місцевого населення від Боспору, звернемо увагу, що, виходячи з етнополітичної ситуації в Східному Криму, ця залежність була, слід гадати, опосередкована скіфською аристократією. Про це свідчать як гадані союзницькі відносини скіфів та Боспору⁴³, так і те, що скіфи не названі серед підлеглих боспорському царю племен. Тому ледве чи можна для IV ст. до н. е. розширяти кордони хори Боспору на весь Керченський півострів⁴⁴. Імовірно, в аналогічній ситуації перебували і меоти⁴⁵.

На нашу думку, більше підстав вважати власне хорою Боспору в IV ст. до н. е. землі на схід від Узуиларського валу⁴⁶, на захід від нього містилися землі, що входили до складу Боспору на правах вільного союзу типу грецької сіммахії⁴⁷, тобто із збереженням традиційних форм життя і своїх династів, котрі володіли землями за дорученням суверена та визнавали його владу.

Різне визначення правої та політичної ситуації в Східному Криму у IV ст. до н. е.⁴⁸ є наслідком недооцінки факту «розділу» скіфського етносу, хоч усі дослідники і визнають його. Безпосередньо союзниць-

⁴¹ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграции греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.—Тбилиси, 1979.—С. 18.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство....—С. 70.

⁴³ Блаватская Т. В. Указ. соч.—С. 131; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.—С. 136, 168; Яковенко Э. В. Скифы на Боспоре: Автореф. дис. ... докт. истор. наук.—М., 1985.—С. 24, 25; Яковенко Э. В. О дипломатических контактах Боспора со Скифами времен Атая // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века.—Ростов-на-Дону, 1986.—С. 43—54.

⁴⁴ Див.: Кругликова И. Т. Исследование сельской...—С. 227; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство ...—С. 54. Взагалі дослідники не уточнюють меж власне боспорської хори. Так, В. Ф. Гайдукевич (Боспорское царство...—С. 59) припускає, що після приєднання Феодосії весь Керченський півострів увійшов до складу Боспорського царства, але межі хори Боспору не уточнює і, подібно до В. Д. Блаватського, вважав правителя Боспору верховним власником всіх земель, що належали місцевим племенам (див.: Блаватский В. Д. Периодprotoэллинизма на Боспоре // Античная археология.—М., 1985.—С. 114). О. О. Масленников припускає входження скіфів до складу Боспору при збереженні деякої самостійності (Масленников А. А. Население Боспорского...—С. 42, 43, 63). Ф. В. Шелов-Коведяев хоч і вважає більш вірогідним входження до складу Боспору земель лише на схід Узуиларського валу, говорячи про володіння боспорськими тиранами землями Керченського півострова, не вказує на межі цих володінь (Істория Боспора...—С. 135, 136, 168).

⁴⁵ Т. В. Блаватська припускає деяке відмежування місцевих племен Азіатської частини, підлеглих Боспору (див.: Блаватская Т. В. Очерки...—С. 40.—Прим. 129.—С. 100, 108.—Прим. 74 та іш.).

⁴⁶ Див. також: Блаватская Т. В. Указ. соч.—С. 110.—Прим. 50.

⁴⁷ Див.: Бикерман Э. Государство Селевкидов.—М., 1985.—С. 132, 155.

⁴⁸ Див.: Кругликова И. Т. Исследование сельской территории Европейского Боспора // СА.—1957.—№ 1.—С. 217, 231; Яковенко Е. В. Скифы Східного...—С. 140.

кі відносині могли існувати ліше між боспорським царем та скіфською знаттю Східного Криму (його династами). Що ж до рядового населення, то воно фактично залежало від боспорського царя через складну систему особистої залежності, отже, через надекономічний примус. Саме така складна ієрархія особистої залежності характерна для соціально-економічного ладу варварських суспільств, котрі лише підходили до створення державності⁴⁹. Що ж до взаємин із скіфським об'єднанням у степах Північного Причорномор'я, то боспорські царі (і їхні східнокримські династі) перебували у традиційній залежності від нього, періодично сплачувуючи йому за певної політичної ситуації данину.

Слід гадати, що подальша етнічна інтеграція відбувалася в процесі перетворення внутрішньої периферії в хору та встановлення прямого панування полісів, а значить, боспорського царя над місцевим сільським населенням. Імовірно, як гадав В. Ф. Гайдукевич, на основі спільноті інтересів сталося злиття скіфської та боспорської знаті⁵⁰, з одного боку, і змішування грецького та місцевого населення — з іншого. Воно відбувалося за умов занепаду колишньої могутності Боспору та Скіфії одночасно. Проте це питання потребує спеціальної розробки.

E. P. Бунятян, С. С. Бессонова

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ НА ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ БОСПОРА В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

Исследование крупного Акташского могильника IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму дает возможность по-новому подойти к освещению этнического процесса на Европейской части Боспора. В частности, возникновение нового погребального обряда позволяет поставить вопрос о формировании на территории Керченского полуострова нового этноса. Оно происходило в условиях оседания скіфов и смешения их с местным оседлоземледельческим населением, которое оставило каменные ящики. Этот процесс характеризуется «раздвоением» скіфского этноса на два хозяйствственно-культурных типа, соответствующих социальному и имущественному положению их носителей, а также пространственному их размежеванию: кочевой элемент (аристократия) представлен погребениями в городских некрополях, земледельческий (рядовое население) — могильниками в степи. Учет фактора «раздвоения» скіфского этноса необходим при исследовании правового положения местного населения в составе Боспорского государства.

E. P. Bunyatyan, S. S. Bessonova

ETHNICAL PROCESS IN THE EUROPEAN PART OF THE BOSPORUS IN THE SCYTHIAN TIME

Investigation of large Aktashian sepulchre of the 4th-3d centuries B.C. in the Eastern Crimea permits elucidation of the ethnical process in the European part of the Bosporus anew. In particular, the appearance of the new sepulchral ceremony allows considering a problem on formation of a new ethnos in the territory of the Kerch peninsula. It forms under conditions of Scythian settling and their crossing with local settled farming population who left stone boxes. This process is characterized by "dividing" of the Scythian ethnos in two economic-cultural types which correspond to the social and property position of their bearers as well as to their territorial separation: migration element (aristocracy) is presented in the town necropolises, farming (ordinary population) is presented by sepulchres in the steppe. Consideration of the factor of "division" of the Scythian ethnos is necessary when studying legal position of the local population in the Bosporus State.

Одержано 05.05.89.

⁴⁹ Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период.— М., 1969.— 244 с.

⁵⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 150.

До етнічної історії давнього Криму

В. С. Ольховський

У статті на основі пам'яток писемності, археологічних та антропологічних джерел розглядаються і реконструюються складні етнокультурні процеси, що відбувалися на території Кримського півострова у VII ст. до н. е.—IV ст. н. е., за участю автохтонного (таври) та прийшлих (скіфи, греки, сармати та ін.) етнічних компонентів.

Старожитності Криму доби раннього заліза активно вивчаються вже понад 250 років. За цей час зроблено немало, але дискусії з основних проблем етнічної історії Криму не припиняються. Цьому сприяє розвиток польових досліджень, а також тривале критичне вивчення писемних джерел та лапідарної епіграфіки. При цьому стало досить очевидним, що використання тих самих матеріалів приводить дослідників до різних, часто діаметрально протилежних висновків. Вважаємо за необхідне на основі писемних та археологічних джерел дещо підсумувати вивчення етнічної історії давнього Криму (І тис. до н. е.—сер. І тис. н. е.).

Враховуючи всю цінність, навіть унікальність інформації, яку містять писемні джерела, необхідно зауважити притаманні саме їм особливості, зокрема кумулятивність.

Як відомо, греко-латинські історіографи широко використовували всі доступні їм праці попередників (розвіді очевидців). З плином часу конкретна етнографічна ситуація (у даному випадку в Криму) змінювалась, що змушувало більш пізніх авторів шукати узгодження старої писемної і нової (частіше усної) традицій. Звичайно нові свідчення прямо накладалися на стару «етнографічну основу» без будь-якої корекції, доповнювали її, а очевидні противіччя супроводжувалися авторськими ремарками. Таким чином, «усереднена» картина давала асинхронну, нерідко спотворену багаторазовою передачею інформацію. В цілому вона відбивала реальність, але з деяким запізненням (ефект «інерції мислення» в рамках традиційних схем). Тому будь-яке (за рідкісними винятками) етнографічне описание з самого початку відображає дійсність не адекватно, а дещо наближеним до реальності. Саме тому в етнографічному тексті, наприклад, I ст. до н. е. слід вбачати більш ранні свідчення, які не завжди можна вичленити.

Не варто сумніватися в тому, що найбільші грецькі міста Криму мали своїх історіографів, твори яких не дійшли до нас. Ймовірно, що в них порівняно повно було відображене реальну історичну ситуацію, хоча і тут не виключена можливість неповного викладення і перекручення подій з політичних чи будь-яких інших мотивів. Використання праць історіографів материкової Греції та Іонії, написаних, як правило, не очевидцями подій, знижує ступінь достовірності наших реконструкцій. Враховуючи зроблені зауваження, звернемось до джерел¹.

Таври, очевидно, були першим етносом, з яким греки зустрілися на території Криму. Їх чисельність була порівняно великою, як і територія, яку вони обіймали, оскільки півострів отримав назву Таврика (Таврида, Великий Таврійський Херсонес). Відомо, що в античну епоху багато країн і регіонів (Галлія, Скіфія, Іберія та ін.) були названі за іменем домінуючого або найчисленнішого «народу». Проте топонім Таврика у різних авторів має не одинаковий зміст. Так, для Геродота (V ст. до н. е.) Таврика — гірська область на південні Скіфії. Очевидно, він не вважав Крим півостровом, виділяючи, однак, район, обмежений

¹ Про джерела детальніше: Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.—Пг., 1925.—С. 16—154; Ольховский В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА.—1981.—№ 3.—С. 52—65; Граков Б. Н. Термин «Σκέφα» и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК.—1947.—Вып. XVI.—С. 79—88.

східним морем (Меотідою), Боспором Кіммерійським та Понтом (?) — Керченський півострів (*Her.*, IV, 21, 100). Згідно периплу Псевдо-Скілака (IV ст. до н. е.), таври населяли лише мис материка, що виступав у море. Чіткого уявлення про ступінь ізоляції Криму від материка у Псевдо-Скілака не було. За його свідчесням більшість території Криму належала скіфам². Страбон безсумнівно стверджує, що Крим є півостровом, гірську частину якого узбережжям — від бухти Символів до м. Феодосії населяли таври. У Страбона знаходимо вказівку на те, що раніше «найбільшу частину країни до перешайка і Каркінітської затоки посідало скіфське плем'я таврів»³.

Майже у всіх працях останніх десятиліть згаданий перешайок отожнювався з Перекопом, на підставі чого вважалося, що таври заселяли не тільки гори Криму, а й степ — практично всю територію півострова.

Як ми вже зазначали, згаданий Страбоном перешайок, без сумніву, є Акмонайським⁴. Заперечення з приводу запропонованої його локалізації⁵ не можна прийняти. Логічний зв'язок повідомлень Страбона (VII, 4, 3—5: Феодосія — на кордоні, кордон — перешайок, звідси Феодосія — на перешайку) цілком вірогідний, оскільки йдеться лише про два етноси (таврів та боспорців; мається на увазі автохтонність перших і відсутність скіфів), про одну єдину можливу межу їх володіння (що ніяк не могла міститися на Перекопі) у конкретний хронологічний період («раніше», «колись»). Отже, володіння таврів, північний кордон яких «колись» проходив по лінії Акмонайський перешайок (м. Феодосія) — Каркінітська затока — включали гори, передгір'я і частину степового північно-західного Криму. На рубежі сри територія, що контролювалася ними, за Страбоном, скоротилася.

Поіменування таврів «скіфським племенем» не можна розглядати як свідчення союзу скіфів і таврів при підлеглій ролі останніх⁶. Скіфським племенем або народом пізньоантичні автори називають кімерійців (Діонісій, Елій Геродіан), абіїв, аханів, апсилів, будинів, даїв, гедів, іседонів, тирменів, саків, сарматів та ін. (Степан Візантійський), моссинів, травсів (Гесихій). Таким чином підкresлювався або скіфський спосіб життя, або віддаленість (на півночі, у Скіфії) району розселення племен. «Землю таврів у Скіфії» знають Софокл, Птоломей, Секст Емпірік, Нонн.

Псевдо-Скіми (III—II ст. до н. е.) відзначає численність таврів. За Геродотом, вони мали кілька царів, тобто ділились на племена або племінні групи на чолі з вождями (*Her.*, IV, 102). Про поділ таврів на «царства» пише і Амміан Марцеллін⁷. Степан Візантійський повідомляє, що у Тавриці проживало багато народів (Пліній пише про 30)⁸. Очевидно, кожний з цих народів мав особистий етнонім. Слід враховувати зауваження Страбона про те, що в розглядуваний період «через незнання окремі народи в кожній країні підводились під загальне ім'я»⁹. Так, за словами Плінія, «до півночі від Істру, взагалі кажучи... всі племена вважаються скіфськими»¹⁰. Все це дає підставу визнати можливим вживання етноніма «таври» в розширено-географічному значенні¹¹ (подібно етноніму скіфи). Серед таврів (жителів Таврики), таким чи-

² Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ.—1947.—№ 3.—С. 240, 241.

³ Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ.—1947.—№ 4.—С. 205.

⁴ Ольховский В. С. Население Крыма...—С. 53, 62.

⁵ Вдовиценко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления северного Крыма (по данным античных письменных источников) // ВДИ.—1986.—№ 2.—С. 149.

⁶ Молев Е. А. Боспор и варвары Северного Причерноморья накануне походов Дионисия // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.—Ростов-на-Дону, 1986.—С. 55.

⁷ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1949.—№ 3.—С. 288.

⁸ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1949.—№ 1.—С. 281.

⁹ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1947.—№ 4.—С. 179.

¹⁰ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1949.—№ 2.—С. 278.

¹¹ Соломонік Е. І. Таври і Тавріка (про походження етноніма і топоніма) // Археологія.—1976.—Вип. 20.—С. 48.

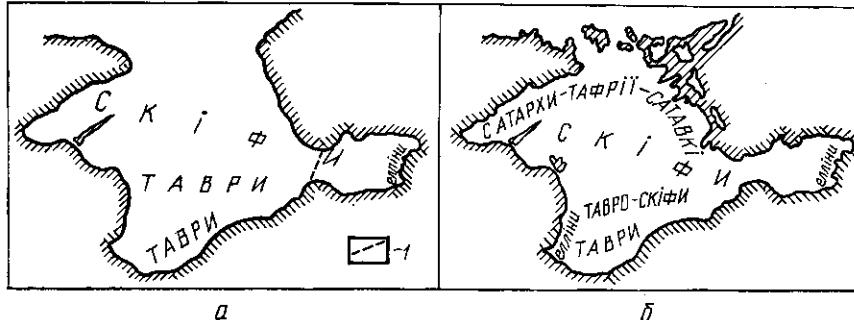

Рис. 1. Етнічна ситуація в Криму: а — VII—VI ст. до н. е.; б — I ст. до — I ст. н. е. Умовні знаки: 1 — рів «нащадків сліпих».

ном, могли бути різні, здебільшого родинні етнічні групи (Стефан Візантійський, наприклад, називає серед них, можливо, помилково, токсіїв, токсіанів та псеесії¹²). Назва однієї з цих груп, найчисленнішої або панівної — таври — могла бути перенесена на всіх варварів гірського Криму. В джерелах немає прямих вказівок на автохтонність таврів; непрямі дані свідчать про те, що «туземний кочовий народ» таври¹³ проживав у Криму щонайменше з доби пізньої бронзи. Сусідами таврів були кімерійці («Кімерійці — народ біля скіфського Тавра і Меотійського озера»)¹⁴. Є ще ряд свідчень про перебування кімерійців «біля холодної підошви Тавра»¹⁵, хоч не виключено, що тут йдеється про малоазійський Тавр.

Отже, країна кімерійців, яка на півдні межувала з таврськими володіннями, безумовно, включала майже весь степовий Крим із Керченським півостровом. Скіфи, вигнавши кімерійців і залишивши їхні землі, ймовірно, залишили недоторканими гірські володіння таврів (про підкорення скіфами Таврики не згадується в жодному з джерел).

Наступний етап освоєння Криму пов’язаний з подіями, яскраво описаними Геродотом, — боротьбою скіфів з численними «нащадками сліпих», що народжувалися від шлюбу скіфських жінок з осліпленими рабами. Неважаючи на явний міфо-етнічний характер, описаний конфлікт має чітку географічну прив’язку — рів, викопаний нащадками сліпих, який тягнеться від Таврійських гір до найбільш широкої частини Меотського озера (Her., IV, 3) (рис. 1, а). Єдине місце в Криму, яке повністю відповідає наведеним умовам, знаходиться на Акмонайському перешейку, хоча багато дослідників з незрозумілих причин локалізували його на Перекопі. Подібна локалізація рову суперечить писемним джерелам, вона малоймовірна і за палеогеографічними даними. Так, час повернення скіфів з передньоазіатських походів (початок VI ст. до н. е.) збігається з максимумом фанагорійської регресії Понту, коли рівень Чорного і з’язаного з ним Азовського морів був на 3—6 (а на думку деяких спеціалістів на 10—15 м) нижче сучасного; близько до істини, безсумнівно, є величина 4—6 м¹⁶. В цей час акваторія Меотіди була набагато меншою. Системи заток Сивашу не існувало, як, можливо, і Арабатської стрілки, хоча ймовірно, що стрілка — типовий давній береговий бар — з’явилася на поверхні моря при більш низькому рівні, «коли край суші містився східніше сучасного берега Сивашів. Трансгресія продовжувалась і бар повільно просувався на захід»¹⁷. Қаркінітська затока Чорного моря була дещо мен-

¹² Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 3.— С. 327, 329.

¹³ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 303.

¹⁴ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 1.— С. 307.

¹⁵ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 268; Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 238.

¹⁶ Федоров П. В. Плейстоцен Понто-Каспия.— М., 1978.— С. 119; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 15.

¹⁷ Зенкович В. Н. Берега Чёрного и Азовского морей.— М., 1958.— С. 173.

шою, а її північно-східного краю — Перекопської затоки — не існувало (ще в минулому столітті «восени за домінування східних та північно-східних вітрів морське дно у верхів'ях Перекопської затоки оголювалося на кілька верст»¹⁸). Крим з'єднувався з материком широким (70—90 км) «пра-Перекопським» перешийком, на заході який межував з Қаркінітською затокою, а на сході був відокремлений смугою, що приблизно відповідає «пра-Арабатській» стрілці або проходить на схід від неї. Широку горловину пра-Перекопу навряд чи можна було перекрити таким ровом (і валом) в ранньоскіфський час.

Період IV—I ст. до н. е. характеризується стабільним підйомом рівня Понту та Меотіди (початок німфейської трансгресії)¹⁹. У цей час і з'являються лагуни — південного і східного Сивашів. У I—IV ст. н. е. за умов наближення максимуму німфейської трансгресії (1 м вище сучасного рівня) і опускання Присивашської низовини формуються західний і середній Сиваш. Крим перетворюється на півострів, відрізаний від материка системою лагун і боліт, що сформувалися на місці східної частини пра-Перекопу (висновок, підтверджений аналізом доних відкладень Сиваша)²⁰.

До речі, ранні автори не згадують про Гниле озеро в західній частині Меотіди; воно стає відомим з I ст. до н. е. З огляду на це, стає зрозумілою і така ремарка Страбона. Зазначаючи сучасну йому ширину Перекопу в 40 стадіїв (8 км), він зауважує, що «деякі» визначають його ширину в 360 стадіїв (до 75 км). Очевидно, в другому випадку Страбон скористався джерелом VI—IV ст. до н. е., яке відбивало реальну ширину пра-Перекопу. Використання деякими латинськими авторами терміну Меотські озера (болота) підтверджує існування на місці пра-Перекопу на початку н. е. системи озер, лагун і боліт. Ці обставини, а також значне звуження (до 5000 кроків, за Плінієм) незатопленої частини перешийка, робило можливим спорудження тут (навряд чи раніше I ст. до н. е.) цілої системи валів та ровів між водними перешкодами²¹.

Таким чином, рів «нащадків сліпих» на Акмонайському перешийку простягався приблизно від м. Феодосії (кінець Таврійських гір) до південного краю «пра-Арабатської» стрілки. Він не зберігся, хоча ще наприкінці XVIII ст. П. Сумароков бачив якийсь вал «не доходячи Феодосії». Не виключено, що на залишках давньої оборонної лінії пізніше була споруджена «Асандрова стіна», сліди якої «від Арабата до Чорного моря» бачили П. Сумароков та академік П. Паллас²².

Звідки виступали скіфи — з півночі чи з півдня — невідомо: можливі обидва шляхи. Керченська затока на той час була така вузька, а в деяких місцях мілководна, що переправлятися через неї можна було цілій рік і льодом, і вбрід²³.

Розповідь Геродота про скіфську «реконкісту» дозволяє зробити такий висновок: у I пол. VI ст. до н. е. на території Криму фіксувалося як мінімум три варварських етнічних утворення: скіфи, таври (самостійне, поділене на «царства» населення гірської Таврики, яке пізніше відмовилося брати участь у скіфо-персидській війні), змішаний скіфо-аборигенний етнос (потомки скіфських жінок і сліпих рабів). Під «рабами» слід розуміти підкорене скіфами місцеве населення. У реальній ситуації це могли бути або кімерійці, або автохтонне населення степо-

¹⁸ Лоция Черного и Азовского морей.— Николаев, 1892.— С. 195.

¹⁹ Благоводин Н. С., Щеглов А. Н. Колебания уровня Черного моря в историческое время по данным археолого-геоморфологических исследований в Юго-Западном Крыму // ИАН.— Серия географ.— 1968.— № 2.— С. 57.

²⁰ Сташук М. Ф., Супречев В. А., Хитрая М. С. Минералогия, геохимия и условия формирования донных отложений Сиваша.— К., 1964.— С. 151—159.

²¹ Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления...— С. 155.

²² Сумароков П. Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду.— Спб., 1803.— С. 93, 103. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД.— 1883.— Т. 13.— С. 50.

²³ Федоров П. В. Плейстоцен Понто-Каспия.— С. 119.

вого (і передгірського?) Криму, оскільки скіфи не проникали на той час у гори. Друге припущення більш прийнятне, оскільки вказівки на прямі скіфо-кімерійські контакти взагалі (і в даному районі зокрема) в джерелах відсутні. Не виключено, що група передгірського населення, підкорена скіфами, у ранніх та деяких більш пізніх античних джерелах фігурує під загальним для Криму етнонімом таври. Згадаємо, що вказаний Страбоном «попередній» район проживання таврів охоплював передгір'я і частину степу. В пізніших джералах (до рубежу ери) прямих згадок про змішаний скіфо-аборигенний етнос немає, що, однак, не свідчить про зникнення цього численного народу (за Геродотом він не був знищений скіфами). Район заселення скіфо-аборигенного населення, напевно, розглядався як складова частина території, що її контролювали скіфи.

За Геродотом (*Her.*, IV, 21) на південні володіння царських скіфів у VI—V ст. до н. е. обмежувала Таврика (гори), на сході — рів «нащадків сліпих» (на Акмонай). Однак східніше — «на західному березі Боспору Кіммерійського і Меотського озера» (*Her.*, IV, 100), тобто на Керченському півострові, жили скіфи (не царські?). Перипл Псевдо-Сілака також виразно локалізує землю скіфів, на якій знаходились еллінські міста Феодосія, Кітей, Німфей, Пантікапей, Мірмекій на Керченському півострові²⁴. Страбон уже прямо називає Кримський півострів «Таврійським і Скіфським»²⁵.

Отже, скіфи так чи інакше контролювали у другій половині I тис. до н. е. майже весь степовий і передгірський Крим і були домінуючим варварським етносом на Кримському півострові.

В останні століття до н. е.—перші століття н. е. етнічна ситуація на півострові дещо змінюється. Етноніми скіфи і таври, як і раніше, зустрічаються в писемних пам'ятках цього часу, але з'являються і нові імена: землероби, тафрі, сатархи (сатавки), скіфо-таври (тавро-скіфи), тавринії, таврики, таврії.

Сатархи (саторхеї)²⁶ за писемними джерелами відомі в Криму з II ст. до н. е. Вони заселяли країну Тафри («рови»), яка простягалась від Болота (Сиваш) до Каркінітської затоки. Скіфи-сатавки, про яких згадує Пліній (ймовірно ті самі сатархи), мешкали на схід від хребта (Таврики), тобто десь у західній частині Керченського півострова. Здвоєний етнонім, найімовірніше, підкреслює «скіфський» (кочовий) спосіб життя цього народу. Згадки про те, що саторхеї перейшли Та-наїс і посіли країну Тафри, однозначно свідчать про алохтоність народу, який з'явився у Криму не пізніше II ст. до н. е. Спочатку сатархи були кочівниками-скотарями; у Криму вони перейшли до осілості або напівосілості і продовжували займатися скотарством, а також міновою торгівлею і навіть каботажним мореплавством.

Тафрії²⁷, за повідомленням Страбона, жили на узбережжі Каркінітської затоки. Територія ж Тафри локалізується різними авторами I ст. до н. е.—II ст. н. е. в районі Меотійського озера, між Болотом (Сиваш) і Каркінітською затокою, на перешийку (Перекопі), всередині Таврійського Херсонеса (Крим). Таким чином, район проживання тафріїв (Перекопський перешийок, Північне Присивашшя) був частиною території, що її посідали сатархи. Такий висновок, а також «описовість» етноніма тафрії (від тафрос — рів) дозволяють припустити, що тафріями називалась північнокримська група сатархів (можливо, етнічно змішана з нечисленним місцевим населенням), яка проживала на території Тафри з II ст. до н. е. Західна і східна групи сатархів зберегли свій етнонім.

²⁴ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1947.—№ 3.—С. 240.

²⁵ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.—1947.—№ 4.—С. 202.

²⁶ Детальніше див.: Ольховский В. С. Население Крыма...—С. 56—58; Десятичников Ю. М. Сатархи // ВДИ.—1973.—№ 1.

²⁷ Про тафріїв, «землеробів», тавриніїв, тавриків, тавро-скіфів див.: Ольховский В. С. Население Крыма...—С. 59—64 (там же історіографія).

Спосіб життя сатархів-тафріїв, час і обставини їх появи в Криму дають підставу для гіпотези про належність їх до сарматських племен. До речі, саме з цього часу, за археологічними даними, активізується процес проникнення сарматських елементів у культуру варварського населення Криму.

За повідомленнями Полібія, Поліена, Страбона та згідно декрету на честь Діофанта, сармати у II—I ст. до н. е. періодично з'являлись у Криму, беручи участь у війнах то проти скіфів (Гатал — союзник Фарнака, Амага — херсонесців), то проти греків (роксолани-ревксінали — союзники Палака).

«Землероби», про яких повідомляє Страбон²⁸, посідали рівнинну частину Таврійського Херсонеса і перебували у данницькій залежності відnomadів (скіфів). Територія розселення землеробів, їх заняття (очевидно, не основне) морським розбоєм, періодичні зіткнення зі скіфами, загадка в контексті тафріїв — все це знаходить аналогії в повідомленнях про сарматів. Звідси можливий висновок: сатархи Птолемея, Мели, Плінія відповідають землеробам Страбона, якому, до речі, були відомі і тафрії. Ототожнення землеробів зі скіфами, які перейшли до осілості, також можливе (область їх проживання збігається з територією царських скіфів за Геродотом), але при цьому ми вимушенні визнати наявність періодичних конфліктів між скіфськими племенами Криму (свідчень про це в джерелах немає) та неминучі контакти з сатархами, що займали частину їх території.

Етноніми таврінії, таврії, таврики, відомі з пізньоантичних джерел, найпевніше, репліки етноніма таври. Відсутні будь-які подrobiці в описанні вказаних народів, констатується лише їх проживання у Тавріанії або Тавріані. Помпоніем Мелою точніше локалізуються лише Таврика — нижче (південніше) Калос-Лимена. Однак у даному районі Криму археологічні пам'ятки такого пізнього часу (І ст. н. е.), які можна було б упевнено пов'язати з таврами, поки що не виявлені. Можна припустити, що Мела у даному випадку скористався джерелом V—III ст. до н. е. і, за Геродотовою традицією, західну частину володіння таврів розташовує біля Керкінітіди (*Her.*, IV, 99). Живучість цієї традиції підтверджує і Страбон²⁹.

Етнонім тавро-скіфи (скіфо-таври) фіксується в джерелах, починаючи з І ст. н. е. (можливо, і дещо раніше). Відкинувшись явно помилкову локалізацію цього народу у пізніх хрестоматіях та творах (ім'я тавро-скіфів у середньовічних джерелах стало загальним), приходимо до висновку, що тавро-скіфи мешкали в горах Таврики і почасті на узбережжі, були знайомі з мореплавством і т. ін. Наведені свідчення, а також часто повторювані твердження про принесення тавро-скіфами чужоземців у жертву, мають прямі аналогії у більш ранніх повідомленнях про таврів Геродота, Афінагора та ін. (останній сюжет також пов'язується з тавріями та скіфами). Запропоноване рядом авторів географічне тлумачення терміну таврів (таври, які жили в Скіфії; скіфи, які заселяли Таврику; таври, що межували зі скіфами) не пояснює основного — дуже пізньої появи етноніма. Заслуговує на увагу такий факт: в джерелах II ст. до н. е.—V ст. н. е. етнонім скіфи зустрічається не частіше етнонімів скіфське плем'я таврів і тавро-скіфів. Його чомусь не вживають такі відомі автори як Пліній, Мела, Птолемей. Тим часом присутність таврів і скіфів на той час на півострові сумніву не викликає: за Аппіаном, наприклад, вони були «друзями» Мітрідата Понтийського³⁰. В окремих випадках тавро-скіфами іменуються і власні скіфи (загроза Ольвії з їх боку; проживання на Ахілловому бігу).

Таким чином, складовий етнонім тавро-скіфів (скіфо-таврів) за доби пізнього еллінізму використовувався для визначення і таврів, і скіфів. Разом з тим вживалися (особливо в історичних та географіч-

²⁸ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 206.

²⁹ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 205.

³⁰ Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 282.

них текстах) і більш давні етноніми — таври і скіфи. Подібна «взаємозамінність» і частково взаємовідповідність етнонімів пояснюється швидше етнокультурним зближенням скіфів і частини таврів, які привели до стінчного змішування і утворення досить «чисельної» синкретичної етнічної спільноти. Існування у Криму з VII—VI ст. до н. е. значної групи змішаного скіфо-аборигенного населення (нащадки «сліпих рабів»), ймовірно, сприяло процесу етнічної інтеграції, а, отже, погляд на тавро-скіфів як на змішаний етнос не суперечить писемній традиції.

Таким чином, критичний розгляд писемних джерел дозволяє реконструювати основні етапи етноісторії Криму I тис. до н. е.— початок I тис. н. е. в наступному порядку.

Перша четверть I тис. до н. е.: племена таврів населяють гори, передгір'я та прилеглу до моря степову частину Північно-Західного Криму. На півночі і сході (на Керченському півострові) проживали кімерійці.

VII ст. до н. е.: скіфи заселяють кримський степ, залишений кімерійцями, підкорюють частину місцевого населення («степових таврів»?) та відходять у Передкавказзя і Передню Азію.

VI ст. до н. е.: скіфи відвідовують степовий і передгірський Крим у «нащадків сліпих» — змішаної скіфо-аборигенної етнічної групи. Таври, поділені на племена на чолі з «царями», контролюють гори (і частину передгір'я), зберігаючи політичну та економічну незалежність. Таким чином, у Криму крім таврів та скіфів з'являється «третій етнос» — змішане скіфо-аборигенне, швидше, скіфо-таврійське населення.

V—III ст. до н. е.: скіфи господарюють у степових та передгірських районах, продовжується процес етнічної інтеграції.

II ст. до н. е.: з півночі, через Перекоп у Крим проникають нечисленні племена сатархів, які отримали місцеву назву тафрів (і землеробів?). Вони переходято до осілості на території степового Криму, яка контролюється скіфами, і, потрапляючи у своєрідну залежність від них, намагаються звільнитися від неї. Можливо, сатархи належали до сарматських племен.

I ст. до—I ст. н. е.: інтенсивна етнокультурна інтеграція варварського населення степового і передгірського, а також гірського Криму, і як відображення цього, — поява етноніма тавро-скіфи (скіфо-таври). В основному завершується складання синкретичної етнічної спільноти, «основа» якої була закладена ще в період захоплення Криму скіфами. Вплив і ролі таврів різко зменшується. Культура сатархів-тафрів розвивається, зближаючись із місцевою скіфо-аборигенною.

II—IV ст. н. е.: триває «розмивання» своєрідних кримських варварських культур, у тому числі пізньоскіфської, новими етнічними компонентами, чому сприяє активна зовнішня політика греко-варварських правителів Боспора. Відбувається відносне нівелювання варварських етносів. Етноніми тавро-скіфи, таврики, тавріні, таври, скіфи часто застосовуються невпорядковано, позначаючи в цілому інтегровану масу скіфо-сармато (?)-аборигенного населення.

Основним джерелом вивчення культури негрецького населення Криму VII—V ст. до н. е. є похованальні пам'ятки. В гірських та передгірських районах з різною повнотою досліджено також ряд поселень. В більш пізній час поховання і поселення зустрічаються в усіх географічних зонах Криму. Нас цікавить ранній етап названого вище періоду, який в більшості своїй визначив основний напрям етноісторії Криму середини I тис. до н. е.— середини I тис. н. е.

На території Криму виділяються чотири групи поховань VII—V ст. до н. е. До першої з них входять поховання³¹, ідентичні відомим в степах Північного Причорномор'я скіфським. Майже всі вони курганні, впускні, рідше основні. У VII ст. до н. е.—також у кам'яних ящиках (деякі — з кільцевою кам'яною обкладинкою — огорожею), катакомбах-підбоях. Поховання орієнтовані головою на захід (з відхиленнями), іноді на схід, у витягнутому положенні (скорченість поодинока). З V

³¹ Ольховский В. С. О населении Крыма в скіфское время // СА.— 1982.— № 4.— С. 73.

ст. до н. е. відомі і синхронні поховання кількох чоловік в одній похованальній споруді. Інвентар поховань майже обов'язково включає зброю скіфських типів, нерідко предмети в звіриному стилі, жертвовну іжу. Рідше зустрічається імпортна грецька кераміка. Найбільш відомі поховання цієї групи: Темир-гора, п. 81; Філатовка, к. 11, п. 1; Колоски, к. 7, п. 3; частина некрополя Німфея; Золотий курган; Іллічево, к. 1, п. 6; Каштанівка (Кара-Меркіт), к. 1, п. 1; Долинне, к. 2 (1895), п. 3.

ІІ групу становлять пам'ятки гірського Криму³². Похованальні споруди — кам'яні ящики в загорожах і без них. Кургани насили відсутні. Положення похованих скорчене, більшість орієнтована за меридіаном, поховання асинхронні. Інвентар включає прикраси з бронзи, зустрічаються вироби з каменю і кременю, зброя скіфських типів, ліпна лощена кераміка з орнаментом і без нього.

Уже ряд років у науковій літературі точиться дискусія про культурну належність пам'яток гірського і передгірського Криму. Одні автори³³ дотримуються думки, що пам'ятки гірського та передгірського Криму належать носіям єдиної кизил-кобинської культури — таврам античних джерел. За думкою інших — ці пам'ятки можна віднести до двох культур — таврійської та кизил-кобинської, причому ареал першої — переважно гірський, а другої — передгірський Крим. Одним з основних етнокультурних «роздільників» при цьому виступає ліпна лощена кераміка з різьбленим орнаментом.

Виділивши «дискусійні» передгірські похованальні пам'ятки в окрему III групу³⁴, спробуємо охарактеризувати її. Поховання тут як безкургани, так і-перекриті невисокими насипами. Похованальні споруди представлени кам'яними ящиками (іноді загорожені), але зустрічаються і ями, засипані або перекриті камінням. Поховання асинхронні і поодинокі, витягнуті, скорчені і напівскорчені з нестійкою орієнтацією. В інвентарі — лощена кераміка з різьбленим орнаментом. Зустрічаються прикраси із бронзи і скла, черепашка каурі, зброя скіфських типів.

Зіставлення пам'яток II та III груп дозволяє констатувати їх значну близькість за елементами похованального комплексу. Разом з тим безсумнівні і відмінні (за набором та особливостями конструкції похованальних споруд, позою і орієнтацією похованих, надмогильними спорудами тощо), завдяки чому передгірські пам'ятки зближаються з похованнями першої (степової скіфської) групи. Поява синкретичних рис саме в передгір'ях — природній контактній зоні — цілком закономірна. Тут відчувається степовий скіфський вплив, який, ймовірно, є результатом прямих скіфо-аборигенних контактів практично з моменту появи скіфів у Криму. Подібні контакти цілком закономірно могли привести до етнічного змішування населення.

В останню — IV групу відносимо степові і передгірські поховання VII—V ст. до н. е., які більшість дослідників вважають скіфськими, хоч до складу їх інвентаря входить лощена кераміка кизил-кобинського типу (Аршинцево; Білоглинка; Золоте, п. 5/1973 і 4/1944; Акташ, к. 31; Колоски, к. 5, п. 5; Фронтове, п. 17, і т. д.). Поховання кургани і ґрунтові, серед похованальних споруд більшість ям, є й кам'яні ящики. Переважають витягнуті трупопокладення головою на захід, трапляються скорчені і напівскорчені кістяки. У складі інвентаря крім звичайних для скіфських поховань предметів (зброя, жертвовна іжа, залізні ножі) зустрічаються бронзові прикраси, вироби з кременю, фарба, лощена кераміка кизил-кобинського типу. Подібна кераміка, хоч вона і місце-

³² Ольховский В. С. О населении Крыма... — С. 73—75; Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ... — 1981. — Вып. Д 1—7. — С. 67—70; Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э.—К., 1965.—С. 50—90.

³³ Ольховский В. С. О населении Крыма... — С. 69; Колотухин В. А. Население предгорного и горного Крыма в VII—V вв. до н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.—VII в. н. э.—К., 1987.—С. 6, 7; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // ПИСПАЗ.—М., 1959.—С. 235—240; Щепинський А. О. Население південного берега Криму в епоху раннього заліза // Археологія.—1977.—Вып. 21.—С. 30—38.

³⁴ Про 3-у та 4-у групи див.: Ольховский В. С. О населении Крыма... — С. 72—75.

ва, не може правити безсумнівним етнічним індикатором: її тією або іншою мірою використовували різні етнічні групи, в тому числі і скіфи. Так, у похованні 3, к. 1/1895 поблизу с. Грушеве (V ст. до н. е.) небіжчик був похований за скіфським звичаєм на розстеленому панцирі з мечем біля пояса. Поруч з головою лежав лощений келих з геометричним орнаментом³⁵, форма якого, до речі, майже ідентична скіфським кулястим келихам IV ст. до н. е.

Неоднорідність IV групи досить очевидна. До неї крім скіфських могли потрапити і кизил-кобинські поховання, або поховання змішаного населення. В міру віддаленості від гір доля степового (скіфського) елемента в похованнях зростає.

Тенденція подальшого розвитку виділених чотирьох груп досить показова. Лише одна з них — скіфська — активно прогресує в кількісному і якісному відношенні, в цілому — розвивається основний загальноскіфський канон: переважають витягнуті трупопокладення із західною орієнтацією (зрідка фіксується положення кистей рук на тазу і схрещення ніг), урізноманітнюються асортимент інвентаря, поширюються катакомби найпростіших варіантів, все рідше зустрічаються речі, виконані в звіриному стилі, і т. д. Однак продовжує розвиватись чисто «кримська» риса — широке застосування каменю в надмогильних та поховальних спорудах. При цьому особливості конструкції кам'яних ящиков IV—III ст. до н. е. (4—6 плит встановлених на ребро у неглибокі жолобки і нахилені до центру ящика, застосування кам'яних огорож-обкладок із забутуванням) набувають точних аналогій кам'яних ящиків населення гірського і передгірського Криму — кизил-кобинців. У скіфських похованнях Криму раніше, ніж на території степового Причорномор'я, зафіковані синхронні поховання; пізніше вони зустрічаються частіше. Можливо, це пояснюється не тільки еволюцією скіфської поховальної обрядності, а й впливом поховальних звичаїв кримських аборигенів.

Одночасно із збільшенням чисельності скіфських поховань кількість кизил-кобинських поховань (і поселень) в гірському і передгірському Криму помітно скорочується. Орнаментована лощена кераміка виходить з ужитку на всій території Криму, але традиція лощіння посуду зберігається: подібна кераміка звичайна на пізньоскіфських поселеннях Криму. Скіфські поселення виникають поблизу або на самій території кизил-кобинських³⁶. Сліди масового винищення або витіснення скіфами аборигенів у гори відсутні.

В останні століття до, а також у перші століття н. е. простежується загальне нівелювання поховальної обрядності варварського населення Криму при відносній уніфікації предметів поховального інвентаря. У східному і північно-західному Криму відчувається вплив еллінської поховальної обрядності (східна орієнтація небіжчиків, квадрові гробниці, «оболи Харона» і т. д.); в передгір'ях зберігаються пережитки кизил-кобинських поховальних звичаїв (скорченість похованіх; асинхронні (до 173) поховання в кам'яних ящиках і т. д.). Процес еллінізації, особливо помітний у матеріалах Східного Криму, мав характер, швидше, культурної, ніж етнічної асиміляції «варварів», які жили в грецьких містах. Коли б сталися докорінні зміни в етнокультурному складі місцевого населення хори Європейського Боспора до IV ст. н. е.³⁷, цей факт, безумовно, знайшов би відображення в поховальній обрядності і писемних джерелах. Активної еллінізації в такий ранній час зазнавала, в основному верхівка скіфської знаті, яка нерідко мешкала в грецьких містах і укладала змішані шлюби. Пізніше, на рубежі ер, цей процес захопив і частину рядового варварського населення.

³⁵ Троцкая Т. Н. Находки из скіфских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // ИАДК.—1957.—С. 176.

³⁶ Дащевская О. Д. Скифские городища Крыма: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1957.—С. 4.

³⁷ Яковенко Э. В. Скифы на Боспоре (Греко-скифские отношения в VII—III вв. до н. э.) // Автореф. дис. ... докт. истор. наук.—М., 1985.—С. 29.

На думку деяких дослідників, у перші ст. н. е. в поховальній обрядності скіфського населення Криму³⁸ помітне зростання сарматських рис, пов'язане з проникненням на півострів сарматів. Однак слід зауважити, що певна «сарматоїдність» властива пізньоскіфським похованням не тільки Криму, а й Нижнього Подніпров'я та Подністров'я.

Таким чином, археологічні дані свідчать, що етнічна обстановка в Криму у VII ст. до — IV ст. н. е. була складною і динамічною. Суть її на першому етапі визначалась взаємодією прийшлого скіфського та аборигенного кизил-кобинського населення передгір'я і частини степу. Можливо, цією взаємодією (а також екологічними та іншими причинами) пояснюється деяка відмінність передгірських кизил-кобинських пам'яток природної контактної зони від гірських. Ймовірно визнати передгірську групу кизил-кобинських пам'яток локальним варіантом «кримської мегалітичної» культури, носіями якої, безумовно, були таври. Вірогідна поява уже в цей час «третього етносу» — групи змішаного скіфо-кизил-кобинського населення. З IV ст. до н. е. кількість скіфського населення в Криму значно зростає. Активне освоєння скіфами степу та передгір'я, перехід до осілої та напівосілої форм ведення господарства, виникнення ряду поселень не могли здійснюватися без взаємодії з місцевим населенням, про що свідчать матеріальна культура і похованьна обрядність. Переважно мирні стосунки (розбрат серед «варварів», безумовно, використали б у своїх інтересах елліни) сприяли культурно-етнічній інтеграції скіфського та кизил-кобинського етнічних масивів при домінуючому скіфському компоненті. Консолідації скіфів і аборигенів, мабуть, сприяла і зовнішньополітична ситуація. Все це не могло не сприяти активізації етнічного змішування. На рубежі епохи процес став настільки очевидним, що викликав появу нового етноніма (тавро-скіфи, скіфо-таври).

Сарматське проникнення на півострів, можливе тільки з півночі (через Перекоп), наприкінці I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. досить вірогідне. Але чисельність сарматів навряд чи була значною, і поверхова сарматизація, яка охопила велику східну територію євразійських степів, на початковому етапі в Криму може пояснюватися не тільки етнічними причинами (присутністю сарматів), а й іншими факторами (посиленням міжплемінного обміну, певною «модою» і т. д.). Не виключено, що в етнічних процесах Криму брали участь інші етнічні групи (греки, населення Азіатського Боспору), однак роль їх була порівняно невеликою.

Досить об'єктивним джерелом для реконструкції етнічної ситуації, що нас цікавить, є палеоантропологічні матеріали. Так, вивчаючи невелику колекцію таврських черепів, К. Ф. Соколова встановила її неоднорідність. Панівним виявився європейський мезо-доліхокранний граціальний (понтійський) тип, аналогічний синхронним краніологічним матеріалам Північного Кавказу³⁹.

Черепи із скіфських поховань V—III ст. до н. е. Керченського півострова також виявилися неоднорідними: поряд з граціальними мезо-доліхокранними є й масивні мезо-доліхокранні з добре розвиненим рельєфом, що може свідчити про змішання скіфського населення з таврським та грецьким⁴⁰. Дослідження значної кількості черепів Акташського могильника IV—III ст. до н. е. в східному Криму показало, що основне населення, яке залишило могильник, було скіфським, схожим з населенням степової України скіфського часу. Допустиме

«

³⁸ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе (по материалам некрополя) // МИА.— 1971.— № 177.— С. 143—151; Храпунов И. Н. Поздние скифы на Днепре и в Крыму: Автореф. дис... канд. истор. наук. М., 1987.— С. 18—21; Высотская Т. Н. Этнический состав населения Крымской Скифии (по материалам могильников) // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 40—67.

³⁹ Соколова К. Ф. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // ВА.— 1960.— Вып. 3.— С. 68—72.

⁴⁰ Жилева-Крук С. И. Черепа из скіфских погребений Керченской экспедиции 1964—1967 гг. // ДВК.— К., 1970.— С. 181.

також вкліюченої незнайденої долі таврського і грецького (але не сарматського) компонента⁴¹.

Помітною своєрідністю відзначаються серії черепів із ґрунтових могильників Фронтове I і II (V—III ст. до н. е. і II—IV ст. н. е.). Аналізуючи попередні публікації, слід зауважити, що обидві змішані серії (перша — мезокранна, друга — помірно-доліхокранна) найбільше нагадують серію таврських черепів, відрізняючись від них більшою висотою черепа. Схожість із сарматськими черепами не простежується⁴².

Черепи із Фронтового II виявилися дуже близькими до краніологічної серії із могильника Золоте II ст. до — II ст. н. е.: переважав таврійський компонент при наявності грецького і скіфського. Наявність сарматського елемента викликає сумнів⁴³.

У пізньоскіфських могильниках передгірського і північно-західного Криму (Неаполь Скіфський, Заветне, Беляус) переважав «тобі морфологічний тип, який був представлений у скіфів в більш ранній час на території України»⁴⁴. При цьому виявлені певні сарматські, грецькі (на Беляусі немає) і таврські елементи⁴⁵.

В цілому ж динаміка розвитку негрецьких етносів Криму реконструюється таким чином.

VII—V ст. до н. е.: в горах, передгір'ях (і прилеглих районах степу?) проживали таври, антропологічно не однорідні, що пояснюється умовами розвитку етносу або ранніх етнокультурних контактів. В окремих ґрунтових могильниках при наявності скіфського домінує таврський компонент (рис. 1, а).

В II ст. до — II ст. н. е. картина істотно не змінюється: відбувається процес скіфо-тавро-грецького змішування. В передгірському і північно-західному Криму у II ст. до — III ст. н. е. скіфський етнічний компонент домінує, але наявність таврського, сарматського і, можливо, грецького компонентів уже стає безсумнівною (рис. 1, б).

Розглянуті вище писемні, археологічні і антропологічні матеріали, на наш погляд, дають в цілому чітку картину етнічних процесів у Криму в епоху раннього заліза. Основний зміст їх полягав у зростанні етнокультурної взаємодії пришельців-скіфів і автохтонів-таврів, що привело до формування змішаного скіфо-аборигенного етноса (тавро-скіфи) при участі сарматського (сатархи-тафрії?), грецького і, можливо, інших етнічних компонентів. Одночасно відбувався процес культурного нівелювання негрецького населення півострова при збереженні скіфської культурної домінанти.

В. С. Ольховский

К ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО КРЫМА

В статье рассматриваются письменные, археологические и палеоантропологические свидетельства о негреческом населении Крымского п-ва в I тыс. до — сер. I тыс. н. э.

Анализ письменных источников привел к выводу об относительной автохтонности таврского населения Крыма, обитавшего в горах, предгорьях и части степи, о его племенной раздробленности и политической независимости в раннескифское время,

⁴¹ Покас П. М., Назарова Т. А., Дяченко В. Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С. С., Бунятын Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скіфского времени в Восточном Крыму.—К., 1988.—С. 141.

⁴² Круц С. И. Антропологические материалы из некрополей Керченского полуострова // АИУ 1976—1977.—Ужгород, 1978.—С. 67; Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.—М., 1987.—С. 30.

⁴³ Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика погребенных из боспорского могильника у с. Золотое // Корпусова В. Н. Некрополь Золотое (К этнокультурной истории Европейского Боспора).—К., 1983.—С. 171.

⁴⁴ Кондукторова Т. С. Населения Неаполя Скіфського за антропологічними даними // МАУ.—1964.—Вип. 3.—С. 39.

⁴⁵ Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика...—С. 171; Зіневич Г. П. До антропології могильника біля с. Завітне в Криму // МАУ.—1971.—Вип. 5.—С. 116—121.

о появлении в VI в. до н. э. группы смешанного скифо-аборигенного населения «потомки слепых»). Письменные данные согласуются с реконструируемой палеографической ситуацией: превращение Крыма в полуостров в результате морской трансгрессии, появление системы Сивашей и Перекопа на месте «пра-Перекопа». Подтверждается локализация рва «потомков слепых» на Акмонайском перешейке. Во II в. до н. э. в Крыму появляются сатархи (сарматское племя?). С этого времени усиливается процесс этнической интеграции разноплеменного варварского населения Крыма, отражением чего является появление этнонима тавро-скифы.

Выделяются 4 группы археологических памятников Крыма VII—V вв. до н. э.: скифская (степь), таврская (горы), синкретичная (предгорья), предположительно смешанная (по обряду — скифская, но с кизил-кобинской керамикой; степь, предгорья). Позже лишь 1-я группа прогрессирует количественно и «качественно». Во II в. до — III в. н. э. наблюдается общая нивелировка погребальной обрядности варварского населения Крыма, унификация предметов материальной культуры, исчезновение «таврских» черт. Происходит формирование смешанных скифо-сармато-таврских групп населения при участии и других этнических компонентов — греков, аборигенов азиатского Босфора и др. Данный вывод полностью подтверждают и антропологические материалы.

V. S. Olkhovsky

ON THE ETHNIC CULTURE OF THE ANCIENT CRIMEA

The paper is concerned with written, archaeological and paleoanthropological evidence on non-Greek population of the Crimean peninsula between the 1st millennium B.C. and mid. A.D. 1st millennium.

An analysis of written sources has confirmed a relative aboriginal character of the Taurian population in the Crimea, inhabiting mountains, foothills and a part of steppe, its tribal scattering and political independence in the early Scythian period, appearance of a group of mixed Scythian-aboriginal population (descendants of the "blind") in the 6th cent. B.C. The written data agree with the reconstructed paleogeographic situation: transformation of the Crimea into a peninsula as a result of the sea transgression, appearance of a system of Sivashes and Perekop instead of "fore-Perekop". Localization of a ditch of "blind descendants" on the Akmonai isthmus is confirmed. In the 2nd cent. B.C. satarchi (a Sarmatian tribe?) appear in the Crimea. Since that time the process of ethnic integration of the Barbarian population of different tribes in the Crimea gets more intensive resulting in the appearance of ethnonym Tauro-Scythians.

Four groups of archaeological monuments in the Crimea of the 7th-5th cent. B.C. are distinguished: a Scythian (steppe), Taurian (mountains), Syncretic (foothills), supposedly mixed (Scythians as to rites but with Kizil-Kobian ceramics; steppe, foothills). Later on only the 1st group progresses quantitatively and "qualitatively". In the 2nd cent. B.C. and A.D. 3d cent. a general levelling of the funeral rites in the Barbarian population of the Crimea was observed as well as unification of subjects of the material culture, disappearance of "Taurian" properties. There occurred formation of mixed Scythian-Sarmatian-Taurian groups of population with participation of other ethnic components: Greeks, aborigines from the Asian Bosphorus and so on. Anthropological data have completely confirm the conclusion drawn.

Одержано 31.01.89.

З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV – початку III ст. до н. е.

В. М. Зубар

У статті простежується процес переростання Херсонеського полісу в центр порівняно великого державного утворення, до складу якого наприкінці IV – початку III ст. до н. е. були включені землі Північно-Західного Криму, населеного різними соціальними верствами населення.

С. О. Жебельов, наслідуючи Ф. Ф. Соколова, звернув увагу на те, що цивільна присяга Херсонеса кінця IV – початку III ст. до н. е. «поставлена *ad hoc*, і приймали її не ефеби, а всі херсонеські громадяни»¹. Аналізуючи текст пам'ятки й зіставляючи його з аналогічними документами з інших районів, він дійшов висновку, що в написі відбилися події, пов'язані із спробами повалення демократичного ладу у Херсонесі і заміни його або олігархією, або тиранією. З певними доповненнями й конкретизаціями згідно з новим матеріалом цей висновок С. О. Жебельова було прийнято спеціалістами².

Але незважаючи на успіхи у вивчені названого документа і визнання всіма авторами спроби державного перевороту або якогось соціального конфлікту у Херсонесі, питання про конкретні події, що пе редували виданню присяги, не можна вважати остаточно вирішеним. Тому, спираючись на всі доступні джерела, розглянемо його у взаємозв'язку із внутрішнім розвитком Херсонеса від заснування міста і до прийняття присяги. Це дасть можливість не тільки виявити динаміку історичного розвитку давнього Херсонеса, а й визначити зміни в соціально-політичній структурі міста, що знайшла відбиток у присязі.

Проблемі заснування Херсонеса Таврійського присвячена численна література³. Вважається встановленим, що головною причиною його заснування були соціальні конфлікти в Гераклеї Понтійській, які привели до виселення частини її мешканців, котрі близько 422/421 рр до н. е. і заснували місто⁴. Джерела засвідчують, що при створенні колонії на новому місці обов'язковою умовою було конституювання полісу, що в свою чергу передбачало поділ землі між колоністами. Ця земля була основою економічної самостійності громадянина, обов'язковою умовою належності до громадянської общини⁵. Аналогічна ситуація мала місце і в Херсонесі.

Наприкінці V – у першій половині IV ст. до н. е. територію Херсо-

¹ Жебелев С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 222.

² Детальніше див.: Саприкін С. Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины.— М., 1982.— С. 41–63; Соломонік Э. И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнаниниках // ВДИ.— 1984.— № 3.— С. 72–81.

³ Історіографію див.: Зедегнідзе А. А. К вопросу о причинах основания Херсонеса // ПГКСВП.— Тбіліси, 1981.— С. 89–94; Зедегнідзе А. А. Херсонес Таврический в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1983.— С. 4–6; Саприкін С. Ю. Гераклея Понтійская и Херсонес.— М., 1986.— С. 52–69.

⁴ Тюменев А. И. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // ВДИ.— 1938.— № 2 (3).— С. 245–249; Саприкін С. Ю. Гераклея ... — С. 52–69. Останнім часом одержано нові матеріали про існування на місці Херсонеса більш раннього грецького поселення. Однак до повної публікації і осмислення цього матеріалу, який опрацювали і виклали у доповіді Ю. Г. Виноградов і М. І. Золотарьов на конференції у Вані (грудень 1987 р.), за час заснування Херсонеса ми встановлюємо вказану дату із неї починаємо розгляд історії Херсонеса.

⁵ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграции греков // ПГКСВП.— Тбіліси, 1979.— С. 9; Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 94, 95, 111, 112, 121, 123, 127 та ін.

ніса (східна частина сучасного городища) було оточено оборонною стіною, в межах якої поряд із житлами були зведені й перші храми⁶. З В. О. Анохіним можна погодитись у тому, що процес становлення поліса, як певного економічного і соціально-політичного організму, завершився у Херсонесі близько 390—380 рр. до н. е., коли місто почало чеканити власну монету⁷. Причому до середини IV ст. до н. е. у Херсонесі існували демократичні інститути міського самоврядування⁸.

Економічною основою полісів, що виникли в результаті грецької колонізації Північного Причорномор'я, було сільське господарство, оскільки будь-який поліс являв собою автаркічний економічний організм⁹. Тому для правильного розуміння економічного і соціально-політичного розвитку раннього Херсонеса особливого значення набуває вивчення його сільськогосподарської території.

Археологічні дослідження на Гераклейському півострові дозволили узагальнено окреслити основні етапи освоєння сільськогосподарської округи Херсонеса¹⁰. Зараз уже не викликає сумніву той факт, що перші невеликі земельні наділи члени ранньої херсонесської громадянської общини одержали на Маячному півострові, котрий був відділений подвійною стіною, зведену на його перешийку¹¹.

Донедавна вважалося, що Маячний півострів за кількістю повноправних членів херсонесської громадянської общини було поділено на 80—100 наділів, кожен з яких вміщував садибу¹². Однак Є. М. Жеребцов датував його розмежування більш пізнім часом¹³. А. А. Зедгенідзе на конкретному матеріалі довела, що відсутність слідів давнього розмежування на Маячному півострові ще не означає відсутності тут наділів перших громадян Херсонеса¹⁴. Важливим підтвердженням цього є знахідки саме на території півострова значної кількості кераміки першої половини IV ст. до н. е., а можливо, й кінця V ст. до н. е.¹⁵, що вказує на існування тут давніх наділів, замінених потім на більші, сліди яких і виявив Є. М. Жеребцов. В іншому випадку стає незрозумілою наявність укріплень на перешийку Маячного і Гераклейського півостровів, які були б непотрібні за їх одночасного розмежування. Отже, є всі підстави вважати, що саме Маячний півострів і був сільськогосподарською хоровою Херсонеса наприкінці V — в першій половині IV ст. до н. е.

Говорячи про поділ земель при створенні нового поліса у античних народів, К. Маркс відзначав, що у них «...має місце форма власності, яка містить у собі протилежність державній власності, тим що остання опосередковується першою або сама існує у цій двоякій фор-

⁶ Зедгенідзе А. А. О времени основания Херсонеса Таврического // КСИА АН ССР.— 1979.— Вып. 159.— С. 30—32; Зедгенідзе А. А. К вопросу о причинах ...— С. 89—93; Зедгенідзе А. А. Херсонес Таврический ...— С. 11—20.

⁷ Анохін В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в.).— К., 1977.— С. 47.

⁸ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 69; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые вв. н. э.— Харьков, 1981.— С. 62.

⁹ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 9; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 23; Кошеленко Г. А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Там же.— С. 217—246.

¹⁰ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб.— 1961.— Вып. VI; Кругликова И. Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклейском полуострове // КСИА АН ССР.— 1981.— Вып. 168.— С. 9—16; Николаенко Г. М. Организация хоры Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове // ПЭЭ.— Тбіліси, 1985.— С. 277—285; Николаенко Г. М. Межевание полей херсонесской хоры // КСИА АН ССР.— 1985.— Вып. 182.— С. 11—15 та ін.

¹¹ Саприкін С. Ю. Гераклея ...— С. 60—63.

¹² Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 30.

¹³ Жеребцов Е. Н. Новые данные к аграрной истории Херсонеса IV—I вв. до н. э. // КСИА АН ССР.— 1976.— Вып. 145.— С. 14—16; Жеребцов Е. Н. Материалы к периодизации античных памятников Маячного полуострова // КСИА АН ССР.— 1985.— Вып. 182.— С. 38.

¹⁴ Зедгенідзе А. А. О времени основания ...— С. 30—32.

¹⁵ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М.— Л., 1953.— С. 26, 27; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 29, 34—41; Зедгенідзе А. А. О времени ...— С. 32.

мі»¹⁶. Причому особливістю цієї форми власності на землю було те, що земля при розподілі не переходила у приватну власність, а право власника на наділ обмежувалось лише володінням¹⁷. Отже, верховним власником землі була громадянська община, нижнім — безпосередній виробник, причому право на володіння землею надавалося тільки членам общини. Тому право контролю і розпорядження землею також належало громадянській общині¹⁸.

Спираючись на ці загальні положення, можна припустити, що верховним власником землі, поділеної при заснуванні Херсонеса, була громадянська община, що складалася із певної групи переселенців¹⁹.

Херсонес середини — кінця IV ст. до н. е. відзначається значним економічним піднесенням. У цей час міська територія розширюється у південному і південно-західному напрямках, зводиться нова оборонна стіна, ведеться жваве міське будівництво, освоюються нові землі²⁰. Причому можна погодитися із О. М. Щегловим, що спочатку був освоєний Гераклейський півострів, і лише потім Херсонес розпочав широке проникнення до Північно-Західного Криму²¹.

Свого часу О. М. Щеглов, а потім і А. А. Зедгенідзе, правильно відзначали, що поряд з іншими факторами помітне піднесення у всіх сферах життя Херсонеса було неможливе без значного притоку людських ресурсів у місто, оскільки за рахунок природного приросту населення таке явище пояснити неможливо²². Щоправда, райони, звідки мігрували переселенці, а також їхня етнічна належність визначались авторами по-різному.

А. А. Зедгенідзе вважає, що населення Херсонеса зросло за рахунок притоки варварів²³. Підтвердження цієї думки вона вбачає у наявності поховань зі скорченим і випростаним розташуванням кістяків небіжчиків, які вказують на присутність у місті двох негрецьких груп — таврів та скіфів. На нашу думку, висновок А. А. Зедгенідзе не можна вважати правильним: помилковість «етнічного підходу» до скорчених поховань в некронолях античних міст Північного Причорномор'я добре висвітлена в ряді праць²⁴. Не вдаючись до аналізу складної і самостійної проблеми атрибутації скорчених поховань, відзначимо, що її розв'язання в «етнічному» ключі є безперспективним, воно вимагає широких досліджень закономірностей внутрішнього розвитку грецького полісу²⁵. Скіфська належність випростаних поховань також дуже проблематична, отже, надійного підтвердження цьому висновкові немає. Більш того, у найближчій околиці Херсонеса і в Північно-Західному

¹⁶ Маркс К. Економічні рукописи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 46. — Ч. I. — С. 434.

¹⁷ Там же. — С. 428.

¹⁸ Утченко С. Л. Политические учения древнего Рима III—I вв. до н. э. — М., 1977. — С. 28; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис. — С. 15—17.

¹⁹ Dio Crys., От. XXXI, 50.

²⁰ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — С. 42; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч. — С. 158; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 118; Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. — Л., 1986. — С. 152—176; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 95.

²¹ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 121.

²² Там же. — С. 118; Зедгенідзе А. А. О генезисе некоторой проблемы истории Херсонеса периода эллинизма // ПЭЭ. — Тбіліси, 1985. — С. 256—266. Аналогичний процес відзначено дослідниками і для Ольвії. Див.: Доманский Я. В. Некоторые закономерности колонизационного движения греков (Эллада — Северный Понт) // Проблемы античной государственности. — Л., 1982. — С. 32; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 392. Зедгенідзе А. А. О генезисе ... — С. 257—260.

²³ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966. — С. 212—233; Кадеев В. И. Херсонес ... — С. 111—120. Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 65—68.

²⁴ Пор.: Щеглов А. Н. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 335. — Прим. 17; Русєва А. С., Зубарь В. М. Рец.: Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981 // СА. — 1984. — № 4. — С. 267.

Крім європейської лінії поєднані пам'ятки рубежу IV—III ст. до н. е., які можна пов'язати зі скіфами, що також суперечить висновку А. А. Зедгенідзе²⁶.

Як підкреслювалось, з моменту свого заснування Херсонес був полісом. Оскільки останній є якщо не єдиною, то основною формою соціально-політичної організації в античну добу²⁷, всі сторони розвитку раннього Херсонеса слід розглянути в контексті загальних закономірностей, властивих полісній організації. Однією з умов функціонування поліса була наявність стабільного громадянського колективу, входження до якого було утрудненим²⁸. З цього доброго відомого факту, очевидно, і слід виходити, говорячи про наплив нових переселенців до Херсонеса.

Херсонес було засновано у ході дорійської колонізації, основні риси якої дослідженні як теоретично, так і відповідно до конкретно-історичних умов міста²⁹. Тому, спираючись на дорійську модель колонізаційного процесу, при врахуванні розвитку Херсонеса від заснування до кінця античної доби, можна відзначити, що його історія — це постійне військове протистояння варварському оточенню. При цьому, як уже відзначалося у вітчизняній та зарубіжній літературі, слід враховувати не стільки національну опозицію елліністства варварству, скільки соціальний аспект цього протистояння³⁰. Якщо прийняти точку зору А. А. Зедгенідзе про приток до Херсонеса в середині IV ст. до н. е. значної кількості вихідців із варварського середовища, то доведеться визнати, що його представники входили до складу громадянської общини. Таким чином, вся наступна історія Херсонеса повинна розглядатися як історія греко-варварського державного утворення. Однак такий підхід, відбитий у працях 30-х — 50-х років, не підтверджується джерелами³¹, як і дослідженнями самої А. А. Зедгенідзе³².

На противагу наведений думці, О. М. Щеглов вважає, що прискорення темпів економічного розвитку Херсонеса і зростання його сільськогосподарської території пояснюється притоком у місто нових переселенців з Гераклеї Понтійської та античних центрів Західного Причорномор'я, що саме по собі не є унікальним³³. Однак О. М. Щеглов не уточнює часу появи у Херсонесі цієї нової хвилі, а сумарно датує її другою половиною — кінцем IV ст. до н. е.³⁴ Спостереження О. М. Щеглова не викликають сумніву, необхідно лише уточнити хронологічні рамки цього процесу.

²⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 120; Дашиевская О. Д. О скіфах Северо-Западного Крима в период греческої колонізації // ДСППВГК.—Тбіліси, 1981.—С. 218—227; Савеля О. Я. О греко-варварских взаємоотношеннях в Юго-Западном Криму в VI—IV вв. до н. э. // ПГКСВП.—Тбіліси, 1979.—С. 166—176; Ольховский В. С. О населении Крыма в скіфское время // СА.—1982.—№ 2.—С. 61—81.

²⁷ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова Г. А. Древнегреческий полис.—С. 10—14; Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ.—Л., 1986.—С. 11, 12 та ін.

²⁸ Утченко С. Л. Указ. соч.—С. 30, 31; Глускина Л. М. Проблема кризиса полиса // Античная Греция.—М., 1983.—Т. 2.—С. 10—12; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.—С. 28 та ін.

²⁹ Фролов Э. Д. Гераклейские мариандины // ДСППВГК.—Тбіліси, 1981.—С. 22, 23; Сапрыкин С. Ю. Полисы и местное население Южного Причерноморья в архаическую и классическую эпохи // ДСППВГК.—Тбіліси, 1981.—С. 19—22; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э.—М., 1985.—С. 172—177.

³⁰ Шишова И. А. Воззрения древних греков на порабощение эллинов // Рабство на периферии античного мира.—М., 1968.—С. 8, 9; Фролов Э. Д. Указ. соч.—С. 75.—Прим. 42; Vilatte S. Aristote et les Arcadiens: Ethnos et Polis dans la Politique // Dialogues d'histoire ancienne.—1984.—Т. 10.—Р. 179—202; Jameson M. Mountains and the greek City-States // XVI congrès international des Sciences Historiques.—Rapports I.—Stuttgart, 1985.—Р. 319.

³¹ Щеглов А. Н. Основные этапы ...—С. 335; Кадеев В. И. Херсонес ...—С. 127; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв.—К., 1982.—С. 119; Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического в первые века н. э. // Материалы к этнической истории Крыма.—К., 1987.—С. 78, 79 та ін.

³² Зедгенідзе А. А. Херсонес ...—С. 11—20, 23.

³³ Свенцицкая И. С. Зависимое население на землях городов Малой Азии в период эллinizma // ВДИ.—1957.—№ 3.—С. 94.

³⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный ...—С. 118.

Г. М. Миколаєнко вважає, що на початковому етапі існування Херсонеса у південній частині майбутньої хори було побудовано кілька військово-господарських комплексів, з яких мешканці міста освоювали нові території. Спираючись на матеріали розкопок К. Є. Гриневича, вона вважає, що виявлені нею споруди виникли вже в першій чверті IV ст. до н. е.³⁵ Дослідницю підтримує О. М. Щеглов. Він відзначає, що будівлі мають відноситися до IV ст. до н. е., отже, час експансії Херсонеса у Північно-Західний Крим, а відповідно, і збільшення його людських ресурсів, слід датувати серединою IV ст. до н. е.³⁶ Якщо погодитись із визначенням саме цієї дати, то перед нами по-новому постають ті зміни, які відбулись у монетній справі міста. В. О. Анохін звертає увагу, що близько середини IV ст. до н. е. на херсонеських монетах, на відміну від більш ранніх, з'являються скорочені імена магістратів, які відповідали за випуск монет. З часом на монетах із зображенням квадриги і воїна, який стоїть на колінах, скорочені імена магістратів замінюються порядковими літерами грецького алфавіту. За аналогією з Самосом, дослідник вбачає у цьому зміну форми правління і пояснює її приходом до влади олігархів. Після 18-річної перерви на херсонеських монетах знову з'являються скорочені, а потім і повні імена, які, на думку В. О. Анохіна, слід ототожнювати з членами колегії номофілаків, що відали випуском монет³⁷. Знаючи дату чеканки монет з літерним позначенням, можна зробити висновок, що період 18-річного правління олігархів тривав протягом близько 350—330 рр. до н. е., а початок його сягає середини IV ст. до н. е. Звідси випливає, що приток нової хвилі переселенців хронологічно співпадає або близький із часом змін у державному упорядкуванні Херсонеса. Не вдаючись поки що до причин цього явища, спробуємо пояснити, звідки прибували переселенці і з якими подіями їх переселення пов'язано.

Гадаємо, О. М. Щеглов абсолютно правильно вважав, що населення мігрувало переважно з Гераклеї Понтійської. Враховуючи тісні зв'язки Херсонеса з Гераклесом протягом усієї історії міста, а також практику грецької колонізації, коли відносини між колонією і метрополією будувалися на основі політичної рівноправності³⁸, можна вважати, що такі правові стосунки полегшували проникнення якоїсь групи гераклеотів до складу громадянської общини поліса.

Для з'ясування подій, що передували виселенню нової групи мешканців Гераклеї до Херсонеса, слід розглянути особливості внутрішнього розвитку метрополії. Відомо, що саме в середині IV ст. до н. е. у Гераклеї до влади прийшов Клеарх, антиаристократична політика якого відзначалася особливою жорстокістю³⁹. По смерті 345 р. до н. е. Сатира, що наслідував убитого внаслідок змови Клеарха, влада перейшла до Тимофія, а потім до Діонісія, для періоду правління яких характерна певна стабілізація внутріполітичного життя⁴⁰. Відносно спокійна обстановка в Гераклеї і відсутність після 345 р. до н. е. виразних соціальних конфліктів дозволяють припустити, що виселення якоїсь частини гераклеотів відбулося до смерті Сатира, приблизно між 364/363 і 345 рр. до н. е. За повідомленням Помпея Трога⁴¹ у 60-х рр. IV ст. до н. е. демос Гераклеї Понтійської виступав з вимогами переділу зем-

³⁵ Николаенко Г. М. Организация ...— С. 282, 289; Пор.: Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 35.

³⁶ Щеглов А. Н. Дійскуссия // ПЭЭ.— Тбіліси, 1985.— С. 424, 425; Пор.: Сапрікін С. Ю. Гераклея ...— С. 97.

³⁷ Анохін В. А. Монетное дело Херсонеса.— С. 24, 44, 45, 48, 49.

³⁸ Пор.: Виноградов Ю. Г. Мілет и Ольвія. Проблема взаємоотношений метрополії і колонії на раннем этапе // ПГКСВП.— Тбіліси, 1979.— С. 47—52; Виноградов Ю. Г. Поміс в Северном Причерноморье.— С. 391.

³⁹ Burstein S. Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea.— California, 1976.— Р. 47—65.

⁴⁰ Сапрікін С. Ю. Гераклея ...— С. 101—123, 159, Burstein S. Op. cit.— Р. 65.

⁴¹ Just.— XV, 4.

лі і відміни боргів. Ґлеарх, який повинен був вирішити цю проблему, не довів справу до кінця, через 20 років до неї змушений був повернутися його син Тимофій⁴². Можливо, саме події 60-х років IV ст. до н. е. у Гераклії і призвели до міграції частини її населення до Херсонеса. Такий висновок добре узгоджується з археологічними даними, які свідчать про економічне піднесення Херсонеса саме з середини IV ст. до н. е.

Тепер розглянемо, чим викликані зміни державного ладу Херсонеса, які, ймовірно, співпали з новим притоком колоністів із Гераклії Понтійської. Платон і Аристотель відзначали, що олігархічна форма правління являє собою владу небагатьох і заснована на майновому цензі, який визначає участь громадянина в державному управлінні⁴³. Коли виходити з цього, то головне завдання олігархії слід вбачати в охороні виняткових прав і економічних інтересів порівняно невеликої групи, об'єднаної певним майновим цензом⁴⁴.

Встановлення олігархічної форми правління у Херсонесі має пояснюватися схожими причинами. Враховуючи скромний достаток основної маси перших поселенців і їх безпосередніх нащадків, що добре простежується за матеріалами давнього некрополя⁴⁵, можна говорити, що головною матеріальною цінністю перших громадян був земельний фонд, який до появи нової групи переселенців переважно вже був поділений⁴⁶. Наплив до Херсонеса нових переселенців, які прибули сюди для постійного проживання, спричинився до постановки питання про їхній правовий статус. У практиці грецької колонізації відомі випадки, коли за першою хвилею переселенців йшла наступна. Причому ті, що потрапляли до колонії пізніше, як правило, не були рівноправними з першими поселенцями, оскільки отримували менші земельні наділи⁴⁷. Це, врешті-решт, мало викликати соціальні конфлікти між різними правовими категоріями населення⁴⁸. Отже, є підстави вважати, що як засіб захисту виключних прав, у першу чергу на володіння землею, у Херсонесі й з'явилася олігархічна форма правління, функціональним призначенням якої був захист економічних і правових переваг першопоселенців, поряд з якими новоприбулі — із Гераклії Понтійської потрапляли у становище підкорених.

Приплив нових груп переселенців сприяв прискореному освоєнню Гераклійського півострова. На археологічному матеріалі добре простежується тривалість цього процесу, який супроводжувався збройною боротьбою і витісненням таврських аборигенів⁴⁹. До останньої третини IV ст. до н. е. цей процес у цілому завершився і вся територія Гераклійського півострова була розмежована на 408 приблизно однакових земельних ділянок⁵⁰. Однак розмежування земель мало супроводжуватися урівнянням у правах всіх членів херсонеської громадянської

⁴² Глускина Л. М. Проблема кризиса поліса.— С. 16.

⁴³ Plato. Res.— 550, 551; Arist. Polit.— II, 8, 5; IV, 3, 8. Пор.: Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 17.

⁴⁴ Пор.: Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль.— М.— Л., 1950.— С. 55.

⁴⁵ Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 178; Зубарь В. М. Некрополь ....— С. 120.

⁴⁶ Пор.: Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 27.

⁴⁷ Яйленко В. П. Греческая колонизация ....— С. 94—96, 111, 112, 121, 122, 129—131 та ін.; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 392, 393.

⁴⁸ Фролов Э. Д. Тирания в Гераклее Понтійской // Античный мир и археология.— 1974.— Вып. 2.— С. 125; Яйленко В. П. Греческая колонизация...— С. 131, 133, 134; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 392, 393. У цьому вбачає причину соціального конфлікту в Херсонесі і С. Ф. Стржелецький. На жаль, спеціально цією проблемою він не займається (Див.: Стржелецький С. Ф. Указ. соч.— С. 159, 160).

⁴⁹ Савеля О. Я. О греко-варварских ... С. 172; Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике // ДСППВГК.— Тбіліси, 1981.— С. 204—218.

⁵⁰ Стржелецький С. Ф. Указ. соч.— С. 49; Кац В. И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклейском полуострове // Античный мир и археология.— 1972.— Вып. 1.— С. 28—36; Кругликова И. Т. Земельные...— С. 11; Николаєнко Г. М. Организация хоры ...— С. 281; Николаєнко Г. М. Межевание ...— С. 11—15.

общини, оскільки вже сам факт нового розподілу сільськогосподарських угідь був демократичним актом і передбачав отримання всіма громадянами однакових наділів, що означало повноправне членство в общині⁵¹. Очевидно, названі події відбилися у нумізматиці Херсонеса, коли близько 330 р. до н. е. на монетах знову з'являються скорочені, а пізніше й повні імена магістратів⁵².

Після встановлення олігархічного ладу друга хвиля переселенців, імовірно, була зрівняна у правах з нащадками перших і земельний фонд Гераклейського півострова перерозподілено⁵³. Все це супроводжувалося гострими соціальними конфліктами, вигнанням в результаті остракізму найнепримиренніших супротивників реформ, демократизацією міського самоврядування⁵⁴. Описаний процес знайшов відбиток в епіграфічних пам'ятках Херсонеса і, зокрема, в херсонеській присязі, де підкреслювалась необхідність збереження у місті демократії⁵⁵.

Однак текст присяги вказує на те, що вона була прийнята і стала офіційним документом лише після приєднання до Херсонеса Керкінітіди, Калос-Лимена та інших укріплених пунктів Північно-Західного Криму. Тому необхідно розглянути основні етапи освоєння Херсонесом земель у Північно-Західному Криму.

Є всі підстави гадати, що початковий етап проникнення сюди херсонесців відноситься до часу, близького заснуванню Херсонеса, саме про це свідчать і залишки будівель кінця V — початку IV ст. до н. е., виявлені на городищі «Чайка»⁵⁶. У першій половині IV ст. до н. е. збільшується ввезення до Північно-Західного Криму продукції в амфорах із Гераклеї Понтійської, а також аттичної чернолакової кераміки і виробів малоазійських центрів⁵⁷. З початку IV ст. до н. е. в Керкінітіду в значній кількості починає надходити херсонеська монета⁵⁸, що, безумовно, вказує на посилення її економічних зв'язків з Херсонесом.

Однак жвавий інтерес до Північно-Західного Криму був викликаний не стільки торговими зв'язками Херсонеса і Гераклеї, скільки наявністю в околицях Керкінітіди родючих земель, яких так не вистачало на Гераклейському півострові, до того ж освоєння їх тут викликало опір таврів⁵⁹. На противагу цьому, території в районі Керкінітіди і в

⁵¹ Arist. *Polit.* — IV, 3, 8; V, 2, 10, 11; Diod. — XII, 11, 1; Polyb. — VII, 10; Пор.: Утченко С. Л. Указ. соч.— С. 32; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 392; Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис.— С. 17.

⁵² Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— С. 24, 48.

⁵³ Пор.: Polyb. — II, 17; IV, 81; XXIV, 7, 1—4; Plut. *Cleom.* — 5.

⁵⁴ Е. І. Соломонік серед херсонеських графіті виділила групу остраконів, прокреслених на кераміці IV ст. до н. е. (Соломонік Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ.— 1976.— № 3—С. 121, 122; Соломонік Э. И. Фрагмент надписи... — С. 77.— Прим. 22; Граффити античного Херсонеса.— К., 1976.— С. 26.— № 245). Це служить побіжним доказом зробленого висновку. Е. І. Соломонік вважає, що імена на остраконах на —КАНΣ належали людям аристократичного походження (Соломонік Э. И. Фрагмент надписи... — С. 77.— Прим. 22). У зв'язку з цим особливу увагу привертає знахідка В. І. Кадеєва при розкопках у портовому районі Херсонеса ще одного остракона на стінці амфори IV—III ст. до н. е. з написом «Сірік, син Калія» (Див.: Кадеев В. И. Раскопки в Херсонесе // АО 1984.— М., 1986.— С. 240). Ім'я Сірік досить рідкісне, але добре відоме в просопографії Херсонеса, причому його носіями, як правило, були представники соціальної верхівки общини (Див.: IPE, I², № 344; Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV—II ст. до н. э. // УЗ УРГУ.— 1966.— № 53.— Серия истор.— Вып. 4.— С. 166.— №№ 253, 254). Ця знахідка є ще одним підтвердженням вірності висновку, зробленого Е. І. Соломоніком, тим більше, що аналогічні процеси мали місце і в Ольвії (пор.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 393).

⁵⁵ IPE, I², № 401; Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 223—225; Соломонік Э. И. Фрагмент надписи... — С. 76—78.

⁵⁶ Карапасов А. Н. Раскопки у санатория «Чайка» в Евпатории // АО 1966.— М., 1967.— С. 215; Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище «Чайка» в Евпатории // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 124.— С. 33.— Рис. 1, 1; Саприкин С. Ю. Гераклея... — С. 95.

⁵⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный... — С. 117.

⁵⁸ Анохин В. А. Монетное дело и денежное обращение Керкинитиды // АДСП.— К., 1988.— С. 136, 138.

⁵⁹ Щеглов А. Н. Основные этапы... — С. 335; Щеглов А. Н. Тавры... — С. 204—218; Савеля О. Я. О греко-варварских... — С. 166—176.

Північно-Західному Криму були на цей час порівняно слабо заселені, що полегшило освоєння тут значних територій⁶⁰.

Можливо, початок освоєння Північно-Західного Криму був пов'язаний також із побудовою добре укріплених пунктів, які можна розглядати як катойкії або периполії⁶¹. Найранішими з них вважаються укріплення на городищі «Чайка», а також Кульчукське городище, на некрополі якого виявлено добре датовані поховальні комплекси середини IV ст. до н. е.⁶² Очевидно, одночасно із створенням у Північно-Західному Криму своїх опорних пунктів Херсонес здійснив певні заходи, спрямовані на підкорення Керкінітіди.

Дослідження В. О. Анохіним нумізматичних матеріалів з розкопок Керкінітіди 1980—1982 рр. довело, що припинення чеканки власних монет містом і значний приток сюди херсонеських, який чітко фіксується між 350—330 р. до н. е., вказують на її підкорення Херсонесом⁶³. Близько 330 р. до н. е. Керкінітіда знову відновила свою чеканку, що, на думку В. О. Анохіна, свідчить про визволення міста з-під влади Херсонеса. Виходячи з типів автономних керкінітідських монет, В. О. Анохін не виключає можливості звільнення від цієї залежності збройним шляхом за допомогою Гераклеї Понтійської⁶⁴.

Слід особливо підкреслити, що звільнення Керкінітіди від херсонеської залежності хронологічно співпадає із змінами форми правління в самому Херсонесі, що дає підставу припустити можливість зв'язку між цими подіями. Не абсолютизуючи наведеного припущення, відзначимо, що відновлення монетної чеканки Керкінітідою близько 330 р. до н. е., безсумнівно, слід пов'язувати не тільки із змінами політичного статусу міста, досягнутого внаслідок збройної боротьби її мешканців, але й розглядати у тісному зв'язку з подіями, які мали місце у внутрішньому житті Херсонеса.

Щоправда, звільнення Керкінітіди від залежності не зупинило херсонеського проникнення у Північно-Західний Крим. Протягом останньої третини IV — початку III ст. до н. е. тут виникають нові грецькі городища і поселення, продовжується процес освоєння значних сільськогосподарських територій⁶⁵. При цьому, як і раніше, спочатку виникають укріплені опорні пункти (Беляус, Маслини)⁶⁶. Однак освоєння нових земель було неможливим без нового притоку людських ресурсів і, в першу чергу, переселенців, здатних забезпечити збройний захист освоюваних районів.

С. Ю. Саприкін, який детально проаналізував внутрішній розвиток Гераклеї Понтійської, дійшов висновку, що приток нових переселенців звідти наприкінці IV ст. до н. е. був виключений⁶⁷. Очевидно, можна погодитись із О. М. Щегловим, що в цей час міграційний потік у Північно-Західний Крим йшов з грецьких міст Західного Причорномор'я.

⁶⁰ Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.—1966.—№ 4.—С. 150—154; Дащевская О. Д. О скифах ... — С. 218—227; Ольховский В. С. Указ. соч.—С. 61—81.

⁶¹ Пор.: Свенцицкая И. С. Зависимое население ... — С. 93; Свенцицкая И. С. Земельные владения эллинистических полисов Малой Азии // ВДИ.—1960.—№ 3.—С. 91, 92.—Прим. 10; Сапрыкин С. Ю. Рец. Cohen G. The Selucid Colonies: Studies in founding, administration and organization.—Wiesbaden, 1978.—95 р. // ВДИ.—1987.—№ 1.—С. 245.

⁶² Карасев А. Н. Указ. соч.—С. 215; Яценко И. В. Указ. соч.—С. 33; Яценко И. В., Попова Е. А. Раскопки на городище у санатория «Чайка» // АО 1976.—М., 1977.—С. 398; Яценко И. В., Попова Е. А. Раскопки Чайкинского городища // АО 1977.—М., 1978.—С. 409; Дащевская О. Д. Первые исследования Кульчукского некрополя // СА.—1978.—№ 3.—С. 214.

⁶³ Анохин В. А. Монетное дело и денежное обращение ... — С. 138.

⁶⁴ Там же.—С. 138, 139.

⁶⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 120—121; Щеглов А. Н. Процесс и характер ... — С. 173; Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 97.

⁶⁶ Дащевская О. Д., Щеглов А. Н. Херсонесское укрепление на городище Беляус // СА.—1965.—№ 2.—С. 250.—Рис. 1; Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН СССР.—1978.—Вып. 156.—С. 54—58.—Рис. 1.

⁶⁷ Сапрыкин С. Ю. Гераклея ... — С. 159.

мор'я і, зокрема, з Каллатісу⁶⁸: наприкінці IV ст. до н. е. тисяча громадян цього центру переселилася на Боспор і отримала там земельні надії⁶⁹.

З практики грецької колонізації добре відомо, що епойки не отримували рівних з першопоселенцями права⁷⁰. Ця закономірність дає підстави гадати, що й нова хвиля переселенців у Північно-Західний Крим не могла бути урівняна в правах з членами херсонесської громадянської общини. Природно, переселення сюди населення з інших районів не виключає участі у ньому і громадян Херсонеса, які з різних причин могли бути його рушійною силою.

У Херсонеській присязі чітко зазначено, що громадянин не зрадить Херсонеса, Керкінітіди, Прекрасної гавані та інших пунктів території, якою херсонесити володіли чи володіють, а буде оберігати їх для херсонеського народу⁷¹. Наведений уривок присяги засвідчує, що землями Північно-Західного Криму володіла херсонеська громадянська община. Отже, принаймні частина наділів може розглядатись як землі, що не передавались у безкоштовне володіння. Їх господарі мали сплачувати відповідний форос, а, можливо, і захищати державу⁷². Нас не повинно бентежити, що в елліністичний період у Північно-Західному Криму є громадянські общини. Добре відомо, що вони, містячись на землях більших полісів або царів, сплачували певні податки за користування нею⁷³. У зв'язку з цим особливого інтересу набуває факт існування у Північно-Західному Криму різних типів поселень. Він означає, що тут застосовувалися різні форми землекористування і землеволодіння⁷⁴, відтак можна говорити про наявність у Північно-Західному Криму якихось груп населення, котрі відрізнялися за правовим статусом від громадян Херсонеського поліса⁷⁵. Не виключено, що були вихідці із варварського середовища, за своїм політичним становищем близькі до ойкетів ольвійського декрету на честь Протогена⁷⁶. Імовірно, представникам вказаної групи населення частково належали й походження з варварськими рисами, відкриті в деяких могильниках Північно-Західного Криму⁷⁷.

Сьогодні можна вважати встановленим, що при розмежуванні земель і на Гераклейському півострові, і в Північно-Західному Криму використовувався єдиний стандарт лінійних мір. Отже, розмежування сільськогосподарських угідь мало цілеспрямований характер і в ньому активну роль брав Херсонесський поліс⁷⁸.

⁶⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 118; Колесников А. Б. Греческие сельскохозяйственные усадьбы в районе г. Евпатории: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1985.— С. 21. Детальніше див.: Алексеев А. Ю. Хронология Скифии второй половины IV в. до н. э. // АС.— 1987.— Вып. 28.— С. 45.

⁶⁹ Diod.— XX, 26; Дет. див.: Блаватский В. Д. Земледелие ... — С. 47.

⁷⁰ Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 278; Яйленко В. П. Греческая колонизация ... — С. 244; Русєєва А. С. К проблеме этнической и социально-экономической истории Ольвийского полиса периода архаики // Десятая авторско-читательская конференция ВДИ (Тезисы).— М., 1987.— С. 170; Колесников А. Б. Указ. соч.— С. 22.

⁷¹ IPE, I², № 401; Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 217.

⁷² Зельян К. К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I вв. до н. э.— М., 1960.— С. 199; Свенцицкая И. С. Разрушение гражданского коллектива и полисной собственности в провинции Азия // ВДИ.— 1969.— № 3.— С. 136; Кошеленко Г. А. Греческий полис на эллинистическом Востоке.— М., 1979.— С. 231, 232; Яйленко В. П. Греческая колонизация ... — С. 200, 208, 211; Сапрыйкин С. Ю. Рец. ... — С. 244—248.

⁷³ Свенцицкая И. С. Земельные владения ... — С. 97; Кошеленко Г. А. Греческий полис ... — С. 231; Сапрыйкин С. Ю. Рец. ... — С. 245, 246.

⁷⁴ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 53—55, 80—83, 86—101.

⁷⁵ Пор.: Сапрыйкин С. Ю. Гераклея ... — С. 95, 96.

⁷⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 119; Сапрыйкин С. Ю. Гераклея ... — С. 65; Марченко К. К. Ойкеты декрета в честь Протогена (IPE, I², 32). К вопросу о зависимости населения Ольвии // ПЭЭ.— Тбіліси, 1985.— С. 242—256.

⁷⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 46—52; Щеглов А. Н., Рогов Е. Я. Погребения в подвойских могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Криму // Проблемы исследования Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 87, 88.

⁷⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 101; Николаенко Г. М. Межевание ... — С. 11—14; Сапрыйкин С. Ю. Гераклея ... — С. 149.

У зв'язку з цим цікаво звернутися до напису на базі статуї Агасикла, з якого відомо, що Агасикл, окрім інших, виконував обов'язки стратега⁷⁹. Вважають, що у Херсонесі стратеги командували військом⁸⁰, і що їх колегію було скасовано в мітрідатський час, оскільки херсонеське ополчення стало допоміжним загоном⁸¹. Однак з таким твердженням важко погодитись, тому що і пізніше Херсонес вів війни, утримував найманців, надсилає загони на Боспор отже, його збройні сили потребували керівництва. Але жодного разу, крім бази статуї Агасикла III ст. до н. е. посада стратега в епіграфічних пам'ятках Херсонеса не згадується. Навряд чи це можна пояснити лише випадковістю.

Очевидно, справа полягає у функціях колегії стратегів, на яку, можливо, покладалися не тільки обов'язки військового командування, але й управління⁸². В Єгипті, наприклад, стратеги були управителями ком⁸³, а в Дура-Європос стратег зосереджував у своїх руках вищу владу, що не є дивним для воєнної колонії⁸⁴. Тому не виключено, що й у Херсонесі стратеги могли здійснювати управління землями Північно-Західного Криму; освоєння яких, принаймні частково, відбувалося за допомогою втручання військ. На користь такого висновку, очевидно, свідчить участь Агасикла в якихось діях «на рівнині», під якою слід розуміти Північно-Західний Крим, тощо. Після втрати Херсонесом владіння у Північно-Західному Криму згадка про колегію стратегів зникає з епіграфічних пам'яток. І якщо зіставити сказане з припущенням про статус частини населення як військових поселенців, то запропонована інтерпретація функцій херсонеських стратегів буде цілком вірогідною.

Коли висновок про підкорення земель у Північно-Західному Криму Херсонесом (на що чітко вказано в Херсонеській присязі) правомірний, то його громадянська община мала отримати від цього певний зиск, зокрема форос⁸⁵. У такому випадку принаймні частина грецького населення Північно-Західного Криму мала статус періеків, а громадянська община Херсонеса була верховним власником земель у вказаному районі. Іншими словами, херсонеська громадянська община по праву асоційованого приватного власника і дійсного розпорядника земель отримувала земельну ренту-податок, частина якого в тій чи іншій формі привласнювалась пануючим класом Херсонеської держави⁸⁶. Отримання земельної ренти-податку, що була однією з форм реалізації експлуататорської власності на засоби й умови виробництва⁸⁷, зумовлювало експлуатацію населення значного району і спричинилося до розквіту Херсонеської держави після включення до її складу земель Північно-Західного Криму.

Імовірно, остаточне політичне та економічне утвердження Херсонеса у Північно-Західному Криму відбулося на рубежі IV—III ст. до н. е. Близько 290 р. до н. е. Керкінітіда знову, тепер уже назавжди, припиняє чеканку власної монети⁸⁸, що пов'язано з переходом її під владу Херсонеса. Через повну відсутність джерел важко говорити про конкретику вказаного процесу, але аналогії з історичної практики ін-

⁷⁹ IPE, I, № 418.

⁸⁰ Белов Г. Д. Херсонес Таврический ... — С. 69.

⁸¹ Кадеев В. И. Херсонес ... — С. 63.

⁸² Liddel H., Scott R., Jones H. A. Greek-English Lexicon.— Oxford, 1968.— S. V.

⁸³ Павловская А. И. Египетская хора в IV в.— М., 1979.— С. 53; Sijpesteijn P. A new *strategus* of the Herakleopolite (?) // Ztschr. für Papyrologie и Epigraphic.— 1986.— Bd. 63.— Р. 297—302.

⁸⁴ Кошеленко Г. А. Городской строй полисов Западной Парфии // ВДИ.— 1960.— № 4.— С. 76; Свенцицкая И. С. Разрушение ... — С. 157; Голубцова Е. С. Формы зависимости сельского населения Малой Азии в III—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1967.— № 3.— С. 41.

⁸⁵ Strabo, IX, IV, 19; Xen. Hell., VI, I, 19; Arist. Polit.— II, VI, 1—13.

⁸⁶ Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации.— М., 1980.— С. 400, 410, 414.

⁸⁷ Там же.— С. 424.

⁸⁸ Анохин В. А. Монетное дело и денежное ... — С. 139.

ших районів античного світу вказують, що підкорення Керкінітіди, найімовірніше, могло статися шляхом примусового синойкізму або симполітії⁸⁹.

Таким чином, на рубежі IV—III ст. до н. е. у Херсонесі остаточно завершився процес переростання початково автономного поліса класичного типу в порівняно велике територіальне державне об'єднання, до складу якого були введені землі Північно-Західного Криму з його містами, поселеннями й укріпленими, населеними різними соціальними групами мешканців⁹⁰. Очевидно, саме з цього часу можна говорити про Херсонес не як про поліс, а як про Херсонеську державу, котра тепер забезпечила панування членів громадянської общини над іншими групами населення, що мешкало на його території⁹¹.

Імовірно, процеси, що відбувалися у Північно-Західному Криму та Херсонесі, можна порівняти з розвитком Родосу, який у ході примусового синойкізму включив до свого складу ряд менших полісів, що призвело до утворення у Східному Середземномор'ї нового державного об'єднання елліністичного типу. Рядом рис воно суттєво відрізнялося від класичного поліса більш раннього часу⁹².

Необхідність правового закріплення економічних та соціальних основ Херсонеської держави, формування якої відбувалося протягом другої половини IV — на початку III ст. до н. е., в кінцевому результаті і призвело до видання громадянської присяги: В. В. Латишев датував її саме цим часом. Наведеною обставиною, очевидно, і слід пояснювати екстраординарний характер присяги, яку приймали не тільки ефеби, а й усі повноправні громадяни новоутвореної держави⁹³.

Імовірно, тільки внаслідок законодавчого закріплення нового типу соціально-політичної організації стало можливим прийняття декрету про політичних вигнанців, який за шрифтом близький до херсонеської присяги⁹⁴, а також певних обмежень демократичних норм державного самоврядування, що спостерігаються в Херсонесі елліністичного часу⁹⁵. Ці обмеження можуть бути пов'язані із законодавчим закріпленням неоднакових юридичних прав різних соціальних груп, що відбилося у

⁸⁹ Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.—С. 52, 53; 235; Свенцицкая И. С. Земельные владения ... — С. 90—92; Riele G.—M. Hérisson entre en sympolie avec Mantinée: une nouvelle inscription d'Argos // BCH.—1987.—T. III/I.—Р. 187, 188.

⁹⁰ Пор.: Тюменев А. И. Херсонес и Керкинитида // ВДИ.—1955.—№ 3.—С. 45; Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ.—М., 1959.—С. 29; Щеглов А. Н. Северо-Западный ...—С. 127; Фролов Э. Д. Античная государственность на рубеже классики и эллинизма // Эллинизм и Причерноморье (Тезисы докладов).—Цхалтубо, 1982.—С. 94.

⁹¹ Кошеленко Г. А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в Древней Греции // От доклассовых обществ к раннеклассовым.—М., 1987.—С. 47.

⁹² Блаватский В. Д. Процесс ... — С. 29; Свенцицкая И. С. Земельные владения ... — С. 89, 92—95; Hammond M. The City in the Ancient World.—Cambridge, 1972.—Р. 196—220; Глускина Л. М. О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // ВДИ.—1973.—№ 3.—С. 39, 40; Глускина Л. М. Проблема кризиса полиса.—С. 12.

⁹³ Не виключено, що з цими подіями пов'язана діяльність даміургів, згаданих у присві, в яких є підстави вбачати певну магістратуру (Див.: Liddel H., Scott R., Jones H. Op. cit.—S. V.; Кадеев В. И. Херсонес ... — С. 77; Пальцева Л. А. К вопросу об эволюции государственного строя Херсонеса в эллинистическую эпоху // Проблемы социально-экономической организации и идеологии античного общества.—Л., 1984.—С. 111—112.—Прим. 12). У контексті розглянутих подій діяльність цієї магістратури могла бути продиктована необхідністю реформ державного устрою та організаційним оформленням соціально-політичної структури Херсонеської держави. На даміургів могли покласти також охорону державного ладу, встановленого після повалення олігархів. У всікому разі саме цим відповідальним особам громадяні повинні були повідомляти про змови проти існуючого ладу. У деякій мірі такий виновок підтверджується етимологією цього терміну. Цікаво, що ця магістратура не втратила свого значення і надалі, оскільки вона згадується у написах аж до II ст. н. е. (Кадеев В. И. Херсонес ... — С. 78).

⁹⁴ Соломонік Э. И. Фрагмент надписи ... — С. 72; Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.—С. 44.

⁹⁵ Новикова Р. А. Симнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // ВДИ.—1961.—№ 2.—С. 105—108; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.—С. 51; Пальцева Л. А. Указ. соч.—С. 115—126.

новому державному устрої Херсонеса⁹⁶. Іншими словами, процеси, які спостерігаються в соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса на рубежі IV—III ст. до н. е., дозволяють говорити про те, що, починаючи з цього часу, його громадянська община вступила в якісно новий етап свого розвитку. За загальноприйнятою термінологією він може бути названий елліністичним⁹⁷. Очевидно, до цього часу слід віднести розвиток інтегративно-централістських тенденцій, які особливо яскраво відбились у певній єдності духовної і матеріальної культури на території Херсонеської держави, що добре простежується на археологічному матеріалі⁹⁸.

B. M. Зубарь

ИЗ ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ IV—НАЧАЛЕ III ВВ. ДО Н. Э.

В статье на конкретном историко-археологическом материале анализируется процесс перерастания автономного Херсонесского полиса в центр сравнительно обширного территориального государственного образования, в состав которого в конце IV—начале III вв. н. э. были включены греческие поселения и укрепления Северо-Западного Крыма. Земли в этом районе в результате целенаправленной политики перешли под юрисдикцию Херсонеса, а его население за пользование ими должно было платить форос. Таким образом, Херсонесская гражданская община получала из Северо-Западного Крыма ренту-налог, которая, с одной стороны, являлась средством эксплуатации населения этого района, а с другой — одним из главных условий расцвета Херсонеса. Автор приходит к выводу о том, что процессы, прослеживающиеся в социально-экономическом и политическом развитии Херсонеса в рассматриваемый период, позволяют говорить о начале качественно нового этапа в истории города, который по общепринятой терминологии может быть назван эллинистическим. Необходимость правового закрепления экономических и социально-политических основ Херсонесского государства в конечном итоге и привели к изданию присяги, которую принимали все полноправные граждане нового государства.

V. M. Zubar

FROM THE HISTORY OF KHERSONES TAURICAN IN THE LATE 4TH AND EARLY 3D CENT. B.C.

Using the concrete historico-archaeological data as a basis, the author analyzes the process of the Khersones policy transformation into a comparatively vast territorial statehood that embraced Greek settlements and fortifications of the North-Western Crimea in the late 4th and early 3d cent. B.C. As a result of the purposeful policy lands in this region were given under the jurisdiction of Khersones and population of this region was obliged to pay a phoros for using the lands. So, the Khersones civil community obtained a duty-rent from the North-Western Crimea. On the one hand it was a means of the population exploitation, on the other — it served as one of main conditions favouring the Khersones flourishing. The author comes to the conclusion that processes observed in the socio-economic and political development of Khersones in the period under study permit considering them as a beginning of the qualitatively new stage in the history of the town. That stage in the line with the generally used terms may be called an Hellenistic one. At that time the process of transformation of the classic autonomous policy into a vast territorial state amalgamation had been finally completed in Khersones. The necessity of legal consolidation of economic and socio-political bases of the Khersones state has resulted in publication of the oath which was taken by each full and equal citizen of the new state.

Одержано 05.11.88.

⁹⁶ Свенцицкая И. С. Земельные владения ... — С. 104; Свенцицкая И. С. К вопросу о гражданских и имущественных правах в эллинистических полисах Малой Азии // ВДИ.—1966.—№ 2.—С. 45, 46; Кошеленко Г. А. Греческий полис ... — С. 240—250.

⁹⁷ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.—С. 56; Стржелецкий С. Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // ПИСПАЭ.—М., 1959.—С. 74; Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 127.

⁹⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный ... — С. 123—125.

До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст.

О. П. Толочко

Наукове уявлення про монарха як постать ритуальної сфери звичне й усталене в історіографії. Пропонована стаття є першою спробою показати його справедливість і для Русі IX—X ст., ґрунтуючись на літописному матеріалі, що розглядається як рештки міфологізованих переказів.

Дослідження будь-якого питання з історії Київської держави перших століть її існування завжди зустрічається з проблемами тлумачення джерел. Деякі з цих питань, здебільшого традиційні, добре осмислені й мають давню історію студіювання, інші ж практично не ставляться. Розвинена техніка текстологічних досліджень надає можливість досить впевнено судити про походження літописних текстів, їх співвідношення між собою та систему хронологічних засад, вживаних у різних відомостях, тощо.

Однак при тому лишається проблема «дистанції» джерела, яка полягає не лише у хронологічній віддаленості перших літописних записів на століття-півтора від часу зображення подій. Головна складність питання у тому, що явища однієї культурно-історичної традиції — язичницької Русі IX—X ст. — висвітлюються через призму сприйняття людини, без перебільшення протилежної ментальності — християнина літописця. Справа не тільки в тому, що християнин з його опозиційним ставленням до «поганства» досить селективно міг підбирати факти. Дидактична установка ченця змушувала його вбачати своє завдання лише у площині засудження «невігластва» й протиставленні йому нових, «просвітлених» часів. Частіше за все християнин просто нездатний був злагодити сенс подій та мотивацію вчинків людей язичницького минулого. Власне, для нього такої проблеми й не існувало.

Добре відомо, що літописні записи IX—X ст., які сприймаються як суто історична хроніка, ґрунтуються на усній традиції. Це — різного роду перекази та легенди, частина яких, вірогідно, є синхронною зображенням подіям¹. Давно вже визнаний фольклорний характер таких сюжетів літопису, як знаменитий переказ про смерть Олега від коня², або ж опис потрійної помсти княгині Ольги древлянам, у якому реконструйовано поховальний обряд³. Безумовно, літописець не був свідомий міфологічного характеру цих творів. Ми можемо, відтак, приступити основний напрямок переробки народних переказів — несвідома «секуляризація» міфологізованих сказань. В результаті сповнені магічного та ритуального змісту твори під пером християнина-книжника перетворювалися у щось на зразок історичних анекdotів, цікавих для сучасників, часом повчальних, але зовсім позбавлених початкового змісту та призначення.

Певною мірою такий підхід вплинув і на дослідників: у літописних свідченнях за IX—X ст. вони завжди схильні вбачати більш або менш вірогідні та суто історичні твори, у той час як вони не є такими ні за первісним звучанням, ні за характером. Завдання джерелознавства інколи формулюється надто категорично: очистити літопис від «фольк-

¹ Рыдзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. Материалы и исследования.— М., 1978.— С. 159—236; Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах.— К., 1986.

² Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 178, 179; Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня» // УІЖ.— 1986.— № 11.— С. 127—136.

³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 282.

лорно-легендарного намулу» ї відновити реальні історичні події⁴. Однак у відкінутому як непотрібний «намулі» може міститися часом навіть значніша інформація, ніж у фактах, взятих поза міфологічним контекстом, у якому вони тільки й мають смисл.

У запропонованій статті маємо намір вказати на елементи міфу та традиційної свідомості у літописних переказах за IX—X ст. і, таким чином, спробувати визначити можливі сакральні фактори генези державної влади Русі.

1. **«Два царі».** Частково через відсутність джерел, частково внаслідок специфіки методологічних засад, увага радянської історіографії продовжує зосереджуватися переважно на економічних та класових чинниках розвитку державної влади у тогочасному Києві. Однак з'ясовано, що значна кількість феноменів, які звичайно кваліфікуються як наслідок економічної експлуатації владою населення або ж як результат класового розшарування суспільства, насправді сягають корінням значно глибше і пов'язані з якісно відмінними (ніж економічна експлуатація) відносинами. Серед таких інститутів, що лише в процесі своєї еволюції набули класовогозвучання, слід звернути увагу на «полюддя», першопочатки якого сягають сфери сакрального. Кругові об'їзди підвладної монарху території відомі для переважної більшості державних утворень Європи, Азії, Африки⁵. Данина, зібрана під час подібних об'їздів, а також банкети й дари на честь володаря вкорінені у відносинах первісного «даріння» й «гостинності», завдяки яким встановлювався магічний зв'язок між володарем та народом⁶. Соціальний зміст «полюддя» зводився до того, що такі поїздки сприймалися як засіб циклічного набування монархом території чи підтвердження прав на неї. Показовим у цьому відношенні вистається об'їзд княгинею Ольгою земель, підвладних Києву. Те, що така подорож відбулася одразу ж після смерті Ігоря та помсти за неї древлянам, очевидно, було не випадковим: нова правителька Русі встановлювала власні права на державну територію. Аналогічно (накладенням данини) довелося й Ігореві відновлювати свої права на княжиня, коли, скориставшись смертю Олега, «древляне затворишася от Ігоря по Олгові смерти»⁷, оскільки смерть переднього володаря тимчасово розривала усталені зв'язки підданства.

З комплексом уявлень про царство як тілесну «плоть» царя, ймовірно, пов'язане й саме походження данини як попередника державних податків. У літературі відзначена досить широка розповсюдженість осмислення податку як «їжі» володаря⁸. Для Русі це підтверджує її семантика одного з головних термінів, у яких фіксувалися методи експлуатації шляхом данини: «корм», «кормління»⁹.

⁴ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.—К., 1988.—С. 8.

⁵ Див.: Ардзінба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии.—М., 1982.—С. 22, 169—171, де є й огляд літератури питання.

⁶ Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе.—М., 1970.—С. 63—82; Ардзінба В. Г. Указ. соч.—С. 171.

⁷ Повесть временных лет.—М.—Л., 1950.—Ч. 1.—С. 31.

⁸ Докладніше див.: Романов В. Н. Древнеиндийские представления о царе и царстве // ВДИ.—1978.—№ 4 (146).—С. 26—33.

⁹ В. Н. Романов відзначає збіг індійських уявлень таких якостей царя, як «фізична сила» й «багатство казні» (Романов В. Н. Указ. соч.—С. 32). Подібний паралелізм відомий і для Русі «багатство» й «богатир», що відбиває осмислення статків як фізичної сили. Відзначимо також семантичний зв'язок цих понять зі сфераю сакрального, божественного, бо первісний спосіб набування багатства через «пригощання», «дарії» є одночасно і жертвою богам в особі правителя (див.: Ардзінба В. Г. Указ. соч.—С. 171). Сакральна природа давньоруських банкетів уже встановлена (див.: Ветловская В. Е. Летописное осмысление пиров и дарений в свете фольклорных и этнографических данных // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы идеологии и культуры (Проблемы отечественной и всеобщей истории).—Л., 1987.—Вып. 10.—С. 58—72). Недаремно, мабуть, «богатирі» у руських билинах — це люди, які банкетують разом з князем Володимиром, бо саме на спільніх трапезах князя й дружини відбувався перерозподіл багатства шляхом «дарінь» князя дружинникам (див.: Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь.—М., 1969.—С. 240—266; Фроянов И. Я., Юдин Ю. И. Отражение социальной борьбы в русских геронических былинах // Проблемы отечественной и всеобщей истории.—Л., 1985.—Вып. 9.—С. 15; Ветловская В. Е. Указ. соч.—С. 60—64).

Відлуння колишньої впливовоості уявлень про державу як «плоть» царя помітне навіть у «Слові о полку Ігоревім»: «Тяжко ти головы кромъ плечу, зло ти тълу кромъ головы — Руской земли безъ Игоря»¹⁰.

Немає сумніву в тому, що походження «монархічної влади» має бути виведеним за межі класових відносин. Князь як центральна постать державної влади та соціально-класового розвитку не був, по суті, результатом саме цього розвитку. «Численні дослідження, присвячені уявленням про царську владу в давнину, які базуються на територіально й хронологічно докладному матеріалі, неспростовно свідчать про те, що цар-монарх, тобто політичний лідер у сучасному розумінні, який править державою,— фігура досить пізня. Інститут царів на ранньому етапі свого розвитку — явище не стільки політичної, скільки ритуальної сфери»¹¹. Такий погляд, цілком адаптований дослідниками ранніх суспільств, практично невідомий історикам Русі. Поодинокі спроби просунутися у цьому напрямку є або досить давніми¹², або ж українськими.

Теорія сакрального походження царської влади, започаткована в класичних працях Д. Д. Фрезера та А. М. Хокарта, з часу свого виникнення зазнала багатьох уточнень, часом вагомих коректив і все-таки залишилася життєздатною. Початок формування інституту архайчних царів, і взагалі того феномену, який пізніше стане монархічною владою, явно пов’язаний із стадією розвитку людських спільностей, яка передувала власне державно-класовій. У цей період, менталітет якого визначено В. Н. Топоровим як «космологічний», ще немає усвідомлення володаря як суб’єкта публічної влади, відповідно до того, як немає у царя й самих цих функцій у чистому вигляді. На той час «цар був, безсумнівно, учасником космологічного дійства, а не історичного процесу; його роль у суспільстві визначалася його космологічними функціями, подібними до функцій інших сакральних представників «центрів світу» (світове дерево, світова гора, божество, трон тощо)»¹³.

Таким чином у свідомості ранніх суспільств поняття про вождя як політичного чи військового лідера мало другорядне значення. Значно важливішим був його обов’язок «підтримувати гармонію між суспільством та його природним оточенням за допомогою обрядів»¹⁴. Власне функції політичної влади в цих відносинах ще не мають місця, або ж їх роль незначна. Зародження царської влади треба шукати у зростаючій ритуальній ролі вождів¹⁵. Отже, риси військового вождя, верховного судді тощо не є відпочатковими для князя, а він не є породженням цих інститутів влади. В процесі соціального розвитку вказані феномени неначе самі «знаходять» найбільш придатну фігуру свого втілення, якою виявляється саме цар.

Безумовно, на час становлення державного побуту у східних слов’ян ступінь сакралізованості постаті князя вже знизився, але процес державотворення Русі відбувався ще в умовах язичництва, «космолов-

¹⁰ Слово о полку Игореве // Памятники литературы Древней Руси. XII век.—М., 1980.— С. 386. Пор.: «Соціальна організація структурувалася в свідомості середньовічних монголів антропоморфно. Так, Боданчар (остання четверть X ст.), предок Чингісхана, каже братам: «Добре людині бути з головою, а шубі з коміром», обґрунтуючи своє прагнення підкорити сусідів» (Скрыников Т. Д. Сакральность правителя в представлениях монголов XIII в. // НАА.— 1989.— № 1.— С. 68).

¹¹ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (К вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.— С. 161. Численную литературу питання див. також: Брагинская Н. В. Царь // Миры народов мира. Энциклопедия.—М., 1982.— С. 616.

¹² Комарович В. А. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР (Пушкинский дом).—М.—Л., 1960.— Т. 16.— С. 84—104.

¹³ Топоров В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // Труды по знаковым системам. Сборн. науч. статей в честь Мих. Мих. Бахтина (к 75-летию со дня рождения) (УЗ ТГУ.— Вып. 308).— Тарту, 1973.— Вып. VI.— С. 115.

¹⁴ Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры.— М., 1975.— С. 161.

¹⁵ Там же.— С. 159.

гічної» стадії, коли була неможлива швидка деритуалізація інститутів влади. Останню можна пов'язати лише з засвоєнням християнської традиції¹⁶. Отож, і для Русі припустима сакралізація князя в язичницьку епоху¹⁷ та впливовість уявлень про магічний зв'язок особи правителя з родючістю і ширше — із ставленням небес до його народу.

Благополуччя очолюваного князем колективу, в очах цього колективу, «досягалося, насамперед, не конкретними практичними заходами, що продиктовані зовнішніми обставинами, не характером рішень, які приймаються царем, чи виданих законів; такий добробут залежав від точності виконання ним певних ритуальних дій, зміст та форма котрих, а також час і місце здійснення жорстко визначалися традицією»¹⁸. Таким чином, і щастя, і нещастя суспільства залежали від поведінки володаря; перше — від правильної, друге — від згубної. Звідси випливає встановлена Д. Д. Фрэзером надмірна регламентація кожного руху, кроку вождя, усіх його ритуальних та життєвих відправлень. При цьому спостерігається помітна тенденція до збільшення такого табування, аж до ізоляції володаря від підданих¹⁹.

Міцно обплутаний різного роду звичаями, табу, заборонами, правитель виявлявся просто нездатним виконувати покладені на нього суспільні функції. Натомість він зосереджувався цілковито на ритуальній сфері, а поряд з його фігурою виникає інститут «управителя», «заступника», «мажордома» тощо. Відбувається розподіл сакральних і політичних функцій єдиного до того часу комплексу царя-жерця. Така ситуація відома для багатьох державних утворень — хеттів, йоруба, врешті, Японії з її парою сьогун-мікадо²⁰. На терені Східної Європи подібного роду діархія засвідчена хозарською державою, де існувала опозиція хакана — бега²¹.

Випадки парного князювання у Києві у другій половині IX — першій половині X ст. давно й добре відомі. Це — Аскольд і Дір, Олег та Ігор, Ольга і Святослав. Але в цих співправліннях дослідники схильні вбачати не принципово іншу від звичної структуру влади, а непорозуміння внаслідок ненадійності літописних джерел. На жаль, ці факти досі не пов'язувалися із поширенюю у арабо-персидській традиції темою «двох царів» у хозар та інших народів Східної Європи, а також додатковими свідченнями Ібн-Русте й Ібн-Фадлана про подібну систему правління у русів²². Порівняння свідчень про хозарську діархію у висвітленні східних джерел та дані про співкнязювання руських володарів виявило дивовижний збіг деталей, що свого часу змусило припустити можливість прямого запозичення Руссю даної форми правління з Хозарії²³.

¹⁶ Ступінь впливу християнської ідеології на суспільство Русі після гаданого хрещення середини IX ст. (див.: Брайчевський М. Ю. Вказ. праця), на жаль, невідомий, а отже, немає підстав припустити якийсь переворот у масовій соціальній свідомості, пов'язаний з «Аскольдовим хрещенням».

¹⁷ Існує, однак, думка про відсутність сакралізації руських князів, див.: Łowmiański H. Religia slowian i jej upadek (w. VI—XII). — Warszawa, 1979.— S. 160.

¹⁸ Антонова Е. В., Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 161.

¹⁹ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии.— М., 1983.— Изд. 2-е.— С. 165—174.

²⁰ Див.: Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 110—150.

²¹ Інтерпретація хозарської діархії дуже суперечлива в історичній літературі. Найбільш виважену думку див.: Golden P. Khazar Studies. An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars.— Budapest, 1982.— V. I.— P. 102.

²² Аналіз східних відомостей про хозарську діархію див.: Заходер Б. Н. Каспійский європейский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX—X вв.— М., 1962.— С. 204—227; Бейлес В. М. Арабские авторы IX — первой пол. X в. о государственности и племенном строе народов Европы // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1986.— С. 140—149. Думка про можливість порівняння відомостей Ібн-Фадлана про «двох царів» русів з оповіддю «Повісті временных літ» про «правління Олега при малолітньому Ігореві» висловлена лише в останній з наведених праць.

²³ Толочко О. П. До питання про структуру центральної влади в Києві у IX—X ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1989.— Вип. 15.— С. 9—15. Там же дивись і огляд думок з приводу хозарської діархії.

Не вирішуючи остаточно можливість запозичення Руссю діархії ззовні, хотілося б навести факти, що говорять на користь думки про її ритуальне походження.

Цікава подroбниця спільніх князювань IX—Х ст.: кожного з представників вказаних пар князів (Аскольд і Дір, Олег та Ігор, Ольга і Святослав) так чи інакше джерела локалізують в різних місцевостях. Аскольд пов'язується з Угорським урочищем на південні від основної території Києва, Дір — безпосередньо в місті чи поблизу від нього («а Дірова могила за святою Ориною»²⁴). Ймовірно, в Угорському урочищі вже у IX ст. знаходилася князівська резиденція²⁵; коли так, то була вона резиденцією саме Аскольда, де його вбито під час захоплення Києва Олегом. Дір же перебував у самому місті і саме з цією обставиною, на нашу думку, пов'язаний факт різних місць поховання князів, вбитих начебто одночасно, а також давно помічена незграбна спроба пізніших літописців залучити до описання вбивства в Угорському урочищі ім'я Діра, хоч при цьому зберігається одна вживаних дієслів.

Ігор, судячи з усього, також мешкав у межах міста, а Олег, навпаки, був абсолютно з ним не зв'язаний. Більше того, з Олегом асоціюється місцевість, яка безумовно виходила поза межі «града» X ст.²⁶ Не випадково, мабуть, Костянтин Багрянородний сповіщає про ще одну фортецю поблизу Києва²⁷ стосовно цього часу. Можливе припущення, що саме ця фортеця «Самватас», яка локалізується на Лисій горі поблизу Щекавиці (сакральна топоніміка якої пов'язана з «Віщим князем»²⁸, а сама гора, як відомо, фігурує у міфологізованому переказі про смерть Олега від власного коня) і була постійним місцем перебування князя²⁹.

Добре відоме хрестоматійне місце літопису про топографію Києва середини Х ст.: «Дворъ княжъ (тобто Ігоря, а потім Святослава — О. Т.) бяше въ гороdѣ... и бѣ въ градѣ дворъ другой». Цей «дворъ теремный» поза міськими стінами належав Ользі, саме тут вона й згубила древлян: «Ольга же повелѣ ископати яму велику и глубоку на двореъ теремътъмъ, въ градѣ»³⁰. Приналежність двору «внѣ града» саме Ользі спеціально підкреслюється літописом³¹.

Таку екстериторіальність одного з князів відносно Києва його співправителя можна задовільно пояснити лише у світлі гіпотези про існування ритуальної діархії в Києві у IX—Х ст.³² Намагання у якийсь спосіб ізолювати суспільство від володаря є універсальною особливістю первісної ідеології і характерне тією чи іншою мірою для усіх структур влади, заснованих на вірі у магічну силу монарха. З цим пов'язаний високий ступінь табулювання усього, що пов'язане з володарем, бо його магічна сила «є джерелом як благодіянь, так і небезпеки; її треба не лише оберігати, а й стерегтися. Священний організм царя

²⁴ ПВЛ.—Ч. 1.—С. 20.

²⁵ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.—К., 1987.—С. 23.

²⁶ Лебединцев П. Г. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой? // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.—К., 1878.—Кн. 1.—С. 22—27.

²⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982.—С. 272.

²⁸ Писаренко Ю. Г. «Зміїна» гора: Щекавиця у світлі історичної традиції київського фольклору // Пам'ятки України.—1988.—№ 2.—С. 27—29.

²⁹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.—Л., 1986.—С. 240, 241. Ця місцевість була добре залюднена. Про городище й могильник IX—Х ст. на Лисій горі див.: Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.—К., 1970.—С. 67—71.

³⁰ ПВЛ.—Ч. 1.—С. 40, 41.

³¹ «И прнесоша я (древлян — О. Т.) на дворъ к ОЛЬЗЪ (ПВЛ.—Ч. 1.—С. 41).

³² Дані Д. Д. Фрезера з давньоруським матеріалом зіставлені нещодавно (див.: Петров А. В. К вопросу о внутренней политической борьбе в Великом Новгороде XII—нач. XIII в. // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы социальной и классовой борьбы (Проблемы отечественной и всеобщей истории).—Л., 1985.—Вып. 9.—С. 79—80), але, на жаль, з усіх боків це зроблено некоректно для пояснення новгородських реалій XII—XIII ст.

настільки крихкий, що може розладнатися від найменшого дотику, разом з тим містить у собі потужний заряд магічної і духовної сили, розряд якого може мати фатальні наслідки для кожного, хто дотикається до нього. Внаслідок цього ізоляція боголюдини необхідна не тільки для його власної безпеки, а й для безпеки інших»³³.

Д. Д. Фрэзер наводить численний етнографічний матеріал в підтримку того, що місцеперебування володаря виносилося за межі поселення чи міста. Така ж особливість була характерною і для Хозарії, де каган і бег ніколи не жили в одному місці, а найбільш відомий приклад — різні місця резиденції мікадо (Кіото) й сьогуна (Токіо) в Японії.

Про те, що особа руського князя, точніше одного з двох князів, була сакралізована, свідчить і літописна традиція, згідно якої один з пари співправителів прозивався «віщим». Таким був Олег³⁴. До висновку про те, що Олег був князем-жерцем, приходить і Г. С. Лебедев. «В цьому випадку, — пише він, — стають зрозумілими літописні вказівки на бездітність та безшлюбність Олега, і навіть семантика його імені, скандо-слов'янського Олъг, від давн.-півн. *Helgi* — «священий»³⁵.

Відзначимо, що подібне становище притаманне й для більш ранньої пари — Аскольда і Діра. У той час, коли у реконструйованих Б. О. Рибаковим літописних свідченнях повідомляється про Аскольдового сина, стосовно Діра у жодному джерелі подібних відомостей не збереглося.

Імовірно, місце сакрального володаря обіймала й Ольга за Святослава³⁶. Окрім її імені, що етимологізується подібно до Олегового, на це вказує й стійка традиція приписувати княгині виняткову мудрість³⁷.

Додатковим аргументом можуть служити «сакральні» терміни правління Олега та Ігоря (відповідно — 30 та 33 роки за літописною хронологією). Щодо Олега є ще одне визначення, яке не вкладається в літописний рахунок років: «И бысть всѣх лѣтъ княжения его 33»³⁸. Ці терміни, кожен з яких, мабуть, далекий від істинного, засновані на магічних потрійних формулах³⁹.

Врешті, прийняття сакрального хозарського титулу «каган» руськими князями в середині IX ст. і тривале його вживання (аж до кінця XI ст.) — ще один аргумент на користь висунутого припущення.

³³ Фрэзер Д. Д. Указ. соч.— С. 196, 197.

³⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 25. Можливо, «віщунство» Олега не треба розуміти надто звужено, лише як здатність бачити майбутнє. Ремарка про Олегове «віщунство» підсумовує у літописі перелік військових трофеїв, здобутих князем у поході на Царград: «И приде Олегъ к Кыеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Олга — вѣщий: бяху бо людье поганы и невѣгласи». Це — переконання сучасників у магічній силі князя, що ґрутувалося на вірі у причетність бағатства, й особливо, золота до культу Волоса (див.: Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского).— М., 1982.— С. 56—64). Золоту й скарбам у Європі приписувалися магічні якості, які передавалися людині, що ними володіє (див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1982.— С. 228—247). У зв'язку з культом Волоса вкажемо на описану Левом Диаконом незвичайну зачіску Святослава, що нагадує «коселедець» пізніших запорожців (Лев Диакон. История.— М., 1988.— С. 82). Різноманітні приписи щодо волосся взагалі вказують на магічну віру в Волоса, та особливо з нею пов'язане шанування колтунів на голові (Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 171). На магічний зв'язок князя з Волосом вказує, крім того, й звичай постригів у князівському середовищі, що зберігся до XIII ст. (про етнографічні дані щодо постригів див.: Там же.— С. 167, 168).

³⁵ Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 215.

³⁶ Жіноча стаття Ольги зовсім не є перешкодою для такого висновку. Відомі випадки, коли один з членів опозиції цар—жрець — цар—політичний лідер є саме жінкою (див.: Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 150).

³⁷ Мудрість Ольги, щоправда, трактована літописом у повчально-християнському дусі, що пояснюється, мабуть, офіційно підтримуваним образом першої княгині-християнки Русі. Незважаючи на пізню канонізацію Ольги, він досить відчутний у літописі. Цей образ заступив собою язичницьке минуле княгині.

³⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 30.

³⁹ Троїстість вважається атрибутом Волоса і, отже, вказує на віру в нього (див.: Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 45, 53, 57, 105, 129, 153, 154; Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 133).

2. Смерть князя. Традиційною свідомістю особа володаря завжди розглядалася як відповідальна за культ родючості, а самий добробут народу не в останню чергу визначався правильною поведінкою монарха. Йому приписувалася здатність використовувати свою магічну силу, якою він мав неодмінно бути наділений. Д. Д. Фрезеру належить відкриття міфологеми «збитого царя»: коли, на думку підлеглих, володар починає втрачати свою магічну потенцію (така впевненість могла виникати через стихійне лихо, неврожай, голод та і просто старіння монарха), для забезпечення добробуту суспільства його належить або вбити або замінити іншим⁴⁰. Щоправда, в деяких традиціях реальне вбивство монарха не простежується, та воно реконструювалося в міфі, або ж смерть та народження (і, таким чином, «відновлення» сили) відтворювалися в ритуалі⁴¹.

Сприятливі явища в період правління вождя (багаті врожаї тощо) розцінювалися як результат виняткового «щастя» князя, користуватися яким треба було й по смерті монарха. В Скандинавії та багатьох інших регіонах відоме ритуальне посмертне розчленування трупа конунга й поховання частин його тіла у різних кінцях держави для рівномірного обдарування підданих «ласкою» та «таланом» володаря⁴². Така доля спіткала, за свідченням Сноррі Стурлусона, конунга Хальвдана Чорного⁴³.

Можливо, ї у давньоруській язичницькій свідомості князь наділявся магією забезпечення родючості. Відомі, наприклад, ритуальні дії Івана Грозного, який 1545 р. брав участь у першій оранці, ходив на ходулях та вдягав саван⁴⁴. Є також релікти таких вірувань у східнослов'янському фольклорі: «Ходить Ілля на Василя,/ Носить пугу житяную,/ А де цар ходить — там жито родить,/ А де цариця — там пшениця»⁴⁵.

У XI—XII ст., коли усні перекази на Русі були зібрані у писемну форму, жодне джерело не містило переконливих свідчень про точне місце поховання Віщого Олега. За «Повістю временних літ» Олега поховано у Києві, на горі Щекавиця в однійменному кургані⁴⁶, хоч у XII ст. кияни знали й інше місце «Олегової могили»⁴⁷. Новгородський перший літопис викладає зовсім іншу версію, власне дві — «Иде Олегъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказаютъ, яко идущю ему за море, и уклону змиа в ногу, и с того умре; есть его могила в Ладозѣ»⁴⁸. На думку О. О. Шахматова, перша версія походить з найдавнішого київського літопису, друга — з новгородського зведення XI ст. (обидва реконструйовані дослідником)⁴⁹.

Як правило, в історіографії обстоюється можливість тільки єдиного місця поховання князя-жерця. Дискусія триває лише щодо його ло-

⁴⁰ Фрэзер Д. Д. Указ. соч.— С. 89, 253—270. У синхронній Русі Хозарській державі самим каганом передрікався термін правління при вступі на престол, а також практикувалося вбивство його після закінчення строку або ж в результаті несприятливих ознак правління. У Скандинавії, звідки походить правляча київська династія, згідно «Саги про Інглінгів» Сноррі Стурлусона, траплялися випадки насильницького вбивства конунгів на вимогу народу (див.: Сноррі Стурлусон. Круг Земної.— М., 1980.— С. 18, 34).

⁴¹ Яншина Э. М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии.— М., 1984.— С. 91—95, 216, 217; Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 107—109.

⁴² Самий цей «талан», «щастя» розглядався як щось цілком матеріальне (див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— С. 235, 236).

⁴³ Сноррі Стурлусон. Круг земної.— С. 42; див. також: Гуревич А. Я. «Круг земной» и история Норвегии // Сноррі Стурлусон. Круг земной.— С. 615, 616.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // ВИ.— 1974.— № 1.— С. 29; щодо тлумачення цих відомостей див.: Писаренко Ю. Г. Могили во-лотів на Русі // УІЖ.— 1988.— № 5.— С. 127.

⁴⁵ Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі.— Упор., передмова та переклади М. Москаленка.— К., 1988.— С. 140 (№ 185).

⁴⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 30.

⁴⁷ Лебединцев П. Г. Указ. соч.— С. 22—27.

⁴⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 109.

⁴⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 334.

калізації: одні дослідники віддають перевагу «заморській» версії⁵⁰, інші — «ладозькій», і зовсім небагато з них «кіївській».

Однак, можливо, що наведені літописні версії не суперечать одна одній, якщо припустити, що численні могили князя — не прояв, як гадають, короткої пам'яті про Олега, а навпаки, вияв великої симпатії до нього. Щоправда, розкопки кургану на Ішкавиці не виявили там поховання Олега⁵¹, а в ладозькому кургані містилося поховання за обрядом кремації IX ст., яке не могло належати київському князю⁵². Сьогодні важко з певністю сказати, що саме породило відомості про чисельність Олегових могил — ритуальна практика X ст. чи міф, який її відтворював. В останньому випадку не дивна відсутність автентичних поховань князя: одні кургани могли бути насипані як знаки жалоби, інші — приписуватися Олегові й виконувати ритуальні функції⁵³.

У зв'язку з цим видається показовим свідчення Лева Диакона про спосіб, в який древляни стратили 945 р. київського князя Ігоря: його тіло також було розчленоване⁵⁴.

Як підтвердження гіпотези про можливість ритуального вбивства князів на Русі, коли вони втрачають підтримку богів, можливо, можна трактувати слова української весільної пісні, в якій Дажбог заступає дорогу (очевидно, життя) князеві: «Межи трьома дорогами, ранесенько,/ Там здібався князь з Дажбогом, рано-рано,/ Там здібався князь з Дажбогом, ранесенько,—/ Ой ти боже, ти, Дажбоже,/ рано-рано,/ Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько,/ Бо ти богом рік од року, рано-рано,/ Бо ти богом рік од року, ранесенько,/ А я князем раз на віку, ранесенько»⁵⁵.

Вважаємо, що саме з цими уявленнями слід пов'язати і легенду про смерть Олега від коня. Її міфологічне походження з'ясоване: в основу переказу покладено один з основних індоєвропейських міфів про боротьбу Громоверхця зі Змієм (Перуна з Волосом). Та спроби конкрет-

⁵⁰ На нашу думку, вказівка на те, що Олег «пішов за море», де його вкусила змія (іпостась Волоса), не є самостійною версією смерті князя, а фрагментом міфологічного переказу, в контексті якого вислів «за море» мав означати не що інше, як смерть князя. Це пов'язано, знову ж таки, з культом Волоса — бога потойбічного світу, що мешкає за морем. Відоме чеське прислів'я «до Велеса за море» означає «на той світ». Для слов'янської міфології взагалі характерне розміщення світу померлих по той бік моря чи водного простору (див.: Успенський Б. А. Указ. соч.— С. 56, 57; пор. трактування казками ріки, водної перешкоди, як переходу зі світу живих у світ мертвих: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— Ізд. 2-е.— С. 202—216).

⁵¹ Браїчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 82.

⁵² Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 214, 215.

⁵³ Такий жалобний курган, очевидно, також без поховання, був насипаний Ольгою поблизу Іскорostenя для оплакування й трizни по Ігореві. Аналогічна традиція спорудження кенотафів існувала й у Скандинавії, і в наведеному вище випадку з Хальвданом Чорним вважають, що насправді конунг був похований у кургані поблизу Стейна (область Хрінгарікі), «в інших областях на пам'ять про нього були насипані кургани» (Гуревич А. Я. «Круг земної».— С. 615).

⁵⁴ Лев Диакон. История.— М., 1988.— С. 57. Дуже близьку аналогію маємо у наведений Ф. І. Буславієм билині про Іллю зі збірки Киреївського, де богатир вбиває свого сина: «Хватил за ногу, на другую наступил./ На полы Сокольника разорвал./ Половину бросил в Сахатер реку./ А другую оставил на своей стороне:/ «Вот тебе половинка, мне другая! / Разделил я Сокольника, охотничка!» «Згідно іншого варіанта, пише дослідник,— ще більш жорстоко карає він (Ілля — О. Т.) свою доньку. Теж розірвав її навпіл. Одну половину рубав на дрібні шматки, кидав «по раздольницу по чисту полю», годував цією половинкою сірих вовків (про символіку вовка див. нижче — О. Т.); і другу половину рубав на дрібні шматки, кидав «по раздольницу по чисту полю», годував «скруків» (Буслав Ф. И. Русский богатырский эпос // Буслав Ф. И. Народная поэзия. Исторические очерки.— СПб., 1887.— С. 156).

⁵⁵ Золотослов.— С. 242 (№ 440). Близькі взаємини руських князів з Сонцем-Дажбогом, а не лише Волосом, засвідчуються, крім того, й відомим фольклорним прізвиськом Володимира Святославича — «Красне сонечко». Іпатіївський літопис у некролозі Володимира Мономаха порівняє його з сонцем — «аки сонце лучи пущая» (ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. II.— Стп. 289). Ймовірно, таке порівняння також має фольклорне походження, оскільки у билинах відбувалася контамінація образів та імен двох Володимирів. Відома також функція Сонця (Дажбога) як відповідального за долю князя (свого «нащадка») у «Слові о полку Ігоревім». На Русі інституції князівської влади вважали встановленими саме Дажбогом (Рыбаков Б. А. Языкчество древних славян.— М., 1980.— С. 530).

ної ув'язки легенди з історичним контекстом діяльності князя-пробійдаця досі не переконують у слушності висновків⁵⁶.

У переказі про смерть Олега наявні всі міфознаки, характерні для міфологеми «збитого царя», притаманні традиційній свідомості ранніх суспільств та її фольклорному осмисленню.

«И приспѣ осень...»

«...и помяну Олегъ конь свой».

«..конь, его же любиши и ъздиши на немъ, от того ты умерети».

«Бѣ бо прежде въпрошалъ (Олег — O. T.) вольховъ кудесникъ: «отъ чего ми есть умрети?»

«И повелѣ (Олег — O. T.) корми-ти и (коня — O. T.)»

Осінь асоціюється з ідеєю ста-ріння, вмирання, закінчення жит-тевого циклу⁵⁷, що для князя означало втрату магічної потен-ції та здатності впливати на родючість, що поставило питання про його заміну⁵⁸.

Кінь у первісних віруваннях — тварина потойбічного світу, голо-вна фольклорна функція яко-го — посередництво між двома царствами, живих і мертвих⁵⁹.

Волхв, жрець культу Волоса, бо-га померлих⁶⁰, у даному випадку виступає в ролі оракула, однієї з обов'язкових дійових осіб об-ряду «заміни царя»⁶¹.

Вгодування коня, проілюстро-ване В. Я. Проппом на багато-му казковому матеріалі, є част-ковим випадком відомого з етно-графії годування інших чарівних тварин, яких кінь замінює у ві-руваннях та фольклорі. Вгодув-ання коня обов'язково передує моменту перенесення твариною героя в «інше царство», на той світ⁶².

⁵⁶ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 50; Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 128, 135, 136. Навряд чи гадана дослідниками боротьба між непопуляр-ними «находниками-варягами» та місцевим населенням могла бути осмисленою як боротьба Перуна (князівського бога) та Волоса (бога народного, місцевого), хоча б тому, що фінал переказу про смерть Олега від власного коня (смерть князя, а отже, поразка Перуна) протистоїть фіналові міфа: перемозі Громовержця над Змієм-Во-лосом.

⁵⁷ Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 132.

⁵⁸ Фрэзер Д. Д. Указ. соч.— С. 254—262; Propop B. Я. Указ. соч.— С. 333—335. У на-родних повір'ях, крім того, осінь вважалася часом поступової втрати людиною життєвої енергії, у зв'язку з чим існував звичай качатися восени по землі, щоб накопичити від неї сили на довгу зиму (Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 118).

⁵⁹ Propop B. Я. Указ. соч.— С. 168—181. Кінь у давньоруській міфології — атрибут Волоса, хранителя «того світу» (Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 132), крім того кінь тісно пов'язаний з водою (Propop B. Я. Указ. соч.— С. 180, 181), яка є міфознаком смерті, переходу до «іншого царства».

У Росії до XVII ст. зберігався обряд «водіння коня» у супроводі ряджених чи хору дівчат. Обряд, пов'язаний з уявленнями про зміну пір року (кінь — посеред-ник між пеклом-зимою та народженою землею-весною), включав момент смерті й поховання коня (кінської подоби) (Даркевич В. П. Средневековые маскарады // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 222).

Найближчою відомою нам фольклорною аналогією переказу про смерть Олега є епізод казки про Кащея Безсмертного зі збірки О. М. Афанасьєва (№ 159), у якому дванадцять птахів (посередники між двома світами) передрікають Івану-царевичу смерть від улюбленого коня (див.: Народные русские сказки А. Н. Афа-насєєва.— Т. 1.— М., 1957.— С. 374).

⁶⁰ Волхви, крім всього іншого, як жерці Волоса, відповідали за родючість, яка фак-том старіння князя ставилася під загрозу.

⁶¹ Оракул — досить пізня фігура для цих уявлень, але простежується у багатьох тра-диціях (див.: Propop B. Я. Указ. соч.— С. 335, 336).

⁶² Propop B. Я. Указ. соч.— С. 171.

«И въстуй ногою на лобъ (чепр коня — О. Т.); и выникнувши змия изо лба, и уклону в ногу. И с того разболеся и умре».

«...и несоча и погребоша его на горѣ, еже глаголеться Щековица».

«И бысть всѣх лѣтъ княжениа его 33»

Отже, наведені міркування дають підстави трактувати переказ про Олегову смерть (який у літописному варіанті є легендою про смерть від коня) як осмислення ритуалу «заміни царя» через його вбивство.

3. «**Шлюб князя**». Д. Д. Фрэзер встановив, що обряд «заміни царя» є лише частиною процедури наслідування. В суспільствах, де практикується матрilocальний шлюб або наявні його залишки, слідом за ритуалом вбивства володаря відбувається ритуал весілля, що завершує процес передачі влади. Таку ж послідовність ритуалів відобразили й «чарівні казки».

Хрестоматійно відомий розвиток подій у літописі після згуби київського князя Ігоря у Деревській землі: одразу ж після вбивства князя, в описі якого прослідковується міфологічний підклад⁶³, древляни на

⁶³ Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 133. Цікаво, що Волос міг і давати життя князям-чаклунам, що відображені у билині про Волха Всеславича (Всеслава Полоцького). Згідно літописа, мати народила Всеслава Полоцького «від волхування», а за билиною — від укусу змія (докладн. див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 94—98).

⁶⁴ Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси.— С. 133; Писаренко Ю. Г. «Зміїна гора».— С. 27—29.

⁶⁵ Важко стверджувати реальність такого терміну, та в багатьох традиціях відомі терміни правління монархів, засновані на потрійних формулах: зокрема, у Єгипті, Китаї (30 років) (див.: Яншина Э. М. Указ. соч.— С. 94). У південній Індії цар-жрець володарював 12 років (Фрэзер Д. Д. Указ. соч.— С. 262).

⁶⁶ Зачин оповіді — «И пристѣ осенъ», — ідентичний значині легенд про Олегову смерть, міфознак близького переходу до смерті-зими. Символіка потрійності: данина, вимога якої стала для князя фатальною, була третьою. Міфологічним символом є й багаторазова кваліфікація Ігоря як князя-вовка, що пов'язане з вірою у оборотництво князів, здатністю їх послідовно перетворюватися на тварин, що репрезентують різні яруси «світового дерева». Такими якостями був наділений Всеслав Брячиславич (у «Слові о полку Ігоревім» і билинах «Волх Всеславич» та «Вольга і Мікула») та Ігор Святославич (в епізоді втечі з полону у «Слові») (див.: Москаленко М. Передмова // Золотослов.— С. 19, 20). Показово, що в кожному випадку образ вовка поряд з княжим іменем постає у фольклорі у разі можливої чи реальної загрози князівському життю. Вовк — тварина нижнього ярусу «світового дерева», отже, репрезентує підземний світ мертвих. Здатність перетворитися на вовка — це спосіб уникнути смерті, неущодженим пройти крізь потойбічний світ. Знаменним є заклинання половецьким ханом Боняком вовків напередодні битви (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 179) та посвячення імен володарів вовкам у германській традиції, зокрема, імен англо-саксонських королів. Про зв'язок оборотництва з вовками див.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 584; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 728—731.

До числа князів-вовків слід зарахувати й Мстислава Володимировича Тмуторонського, чие фольклорне прізвисько «Лютий» недвозначно нагадує про це (Києво-Печерський Патерик // Памятники литератури Древней Руси. XII век.— М., 1980.— С. 412). «Лют», «лютий звір» — фольклорний синонім «сірого вовка» (див.: Буслаев Ф. И. Русский богатырский эпос.— С. 55; Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии (данные о Велесе в традициях Северной Руси и вопросы критики письменных текстов) // Труды по знаковым системам.— С. 51). «Лютом», тобто Вовком, названо в літописі Мстишу Свенельдича у переказі про його вбивство (!) Олегом Святославичем під 975 р. Можливо, цей факт (разом з князівським іменем — Мстислав) свідчить про родинні зв'язки Свенельдиців з Рюриковичами.

Можливе й інше пояснення образу вовка в контексті військової діяльності князів, яке пов'язує міфологему вовка (собаки) з ідеологією чоловічих військових союзів. Особи, що проходили посвячення у такій союз, певний час мали жити життям вовка, тобто воювати й грабувати. Посвячувані у такий спосіб перетворювалися на «вовків-вбивць і грабіжників». Від цих уявлень походить індоєвропейська форма мугла права, згідно з якою людина, що вчинила злочин (вбивство), «стає вовком»,

Череп коїя — «традиційна жертва, що її приносили Волосу», змія — персоніфікація цього бога смерті⁶³.

Щекавиця — «зміїна гора», уся мікротопоніміка якої веде до культу Волоса⁶⁴.

Магічний термін правління, аналогічний Ігоревому⁶⁵.

чолі з Малом пропонують вдові загиблого володаря шлюб з древлянським князем. Той, хто знайомий з сюжетикою східнослов'янської казки чи бодай книгою В. Я. Проппа про неї, легко пізнає у такому перебігу подій знайомий традиційний розвиток казкового сюжету — герой вбиває царя й бере заміж його дочку (дружину)⁶⁷. На жаль, цей сюжет літопису, що є своєрідною «зав'язкою» усієї подальшої оповіді і причиною наступних подій, не привернув увагу дослідників з боку можливого його фольклорного походження, у той час як інші відомості літопису під 945/946 рр. трактуються як безумовно фольклорні (трикратна помста Ольги древлянам, спалення Іскоростеня⁶⁸ тощо).

Зміст казкового мотиву шлюбу героя з дочкою вбитого ним царя В. Я. Пропп визначає як відображення архаїчного порядку наслідування влади — шлюб є засобом одержання царства⁶⁹. Таке ж ритуальне значення, на нашу думку, має пропозиція древлян Ользі й у переказі, що ліг в основу літописних свідчень. Таким чином, трактуючи літописний сюжет сватання Мала до Ольги як фольклорне осмислення традиційного ритуалу передачі влади через жінку, можна відновити початкове смислове навантаження одного з головних елементів переказу про Ольгу.

Припускаючи, що пропозиція шлюбу, чи власне шлюб у міфологізованих казаннях є знаком-символом успадкування влади, звернімо увагу й на інший відомий шлюб Х ст.— Володимира Святославича з дочкою полоцького князя Рогнідою. Залежність двох текстів, що викладають його історію (у «Повісті временних літ» під 980 р. та у Лаврентіївському літописі під 1128 р.), від усної традиції не викликає сумніву. Неважко помітити, що послідовність сюжетних елементів цієї легенди дивовижно схожа на казкову. Герой (Володимир) сватається до дочки (Рогніди) володаря (Рогволда), та йому відмовляють (у казці це обумовлюється необхідністю вирішити низку «складних завдань»⁷⁰). Герою допомагає «помічник» (Добриня). Герой перемагає, вбиває царя й бере шлюб з його дочкою. Показово, що як і у випадку зі сватанням Мала до Ольги, у цьому переказі збережений первісний зв'язок шлюбу з володінням державою⁷¹.

Імовірно, на час створення казання про Володимира й Рогніду у народній свідомості самого лише факту завоювання було ще недостатньо, аби довести законність приєдання якоїсь території. Як у випадку з древлянами, для закріплення своїх прав князь мав відтворити архаїчний ритуальний «шлюб» з дочкою забитого володаря і, таким чином, поширити свою владу на нові землі.

Аналогічні перекази про шлюб з «іноземним» нареченим відомі й у інших слов'янських народів, зокрема у чеській легенді про Перемис-

та значення вовка як «людини поза законом» (див.: *Иванчик А. И. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию // СЭ.—1988.—№ 5.—С. 40, 41*). Таким чином, атестація Ігоря древлянами як князя-вовка може означати вирок.

⁶⁷ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 322—341.

⁶⁸ Фольклорний характер способу спалення Ольгою Іскоростеня доводиться, як правило, лише за використанням іноземних аналогій (див.: *Рыдзевская Е. А. Указ. соч.— С. 200*). Втім, цілком можливо встановити його міфологічний підтекст. За переказом, Ольга просить у древлян по три голуби та по три горобці. Окрім потрійної символіки, що відповідає культу Волоса, слід пам'ятати, що птахи є посередниками між світом живих та мертвих (виріем) (див.: *Золотослов.— С. 20*); щодо зв'язку птахів з виріем, потойбічним світом, див.: *Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 144—149*. Птахи відлітають у вирій, за повір'ям, восени, тобто якраз під час розгортання зазначених літописних подій.

⁶⁹ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 333—341.

⁷⁰ Необхідність «складних завдань», на думку В. Я. Проппа, зумовлена тим, що претендент на успадкування влади мусить довести у такий спосіб наявність у нього магічної сили, якої вже не вистачає «старому цареві» (Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 333).

⁷¹ У переказі про Ольгу: «Се князя убихомъ русского; понимемъ жену его Вольгу за князь свой Маль и Святослава, и створимъ ему, якоже хощемъ» (ПВЛ.—Ч. 1.—С. 40); у переказі про Володимира: «Отца моего уби и землю его полони мене дѣля» (ПСРЛ.—Т. 1.—Вып. 2.—Стп. 300).

ла: «Чеська княжна Любуша, віща дівчина, дочка міфологічного Крока, на вимогу народу мусила вийти заміж, щоб у своєму чоловікові дати Чехам достойного воєводу⁷². Те, що легенда ця стосується саме ритуалу престолонаслідування, підтверджується словами княжни до підданих: «Ця людина (Перемисл — О. Т.) буде вашим правителем»⁷³.

Важко з впевненістю сказати, чи відбувався такий ритуал у справжньому житті, чи навіяній лише міфологізованим осмисленням дійсності у язичницьких переказах. Важливо враховувати, що дописемна традиція історичної орієнтації відзначається високим ступенем «нормативності»: переказують події не так, як вони відбувалися, а як мали б відбуватися відповідно до існуючих поглядів. Таким чином, створюється версія минулого чи сучасного, яка відповідає уявленням, і не обов'язково адекватна справжньому перебіగові подій.

Однак слід звернути увагу на висловлену ще минулого століття гіпотезу про древлянське походження дружини Святослава Малуші. За версією, викладеною у «Повісті временних літ», Малуша — дочка якогось Малка Любечанина, про якого лише це й відомо⁷⁴. Д. І. Прозоровський ототожнив цього Малка з Малом древлянським. Незалежно від нього до аналогічного висновку дійшов Ф. І. Буслаєв, звернувши увагу на фольклорне прізвисько брата Малуші, Добрині, — «Никитич», «Микитич» — та паралельні відомості пізніх літописних зведень, у яких древлянський князь відомий не тільки на ім'я Мала, але й «Низкині», «Мискині». Дослідник зауважив: «Вживане у билинах батьківське ім'я Добрині — Никитич, чи не переробилося з давнішого Низкиніч?»⁷⁵. Підтримував таку думку й О. О. Шахматов⁷⁶ та деято з сучасних фольклористів⁷⁷.

Якщо ця гіпотеза має підстави для існування, а древлянське походження Малуші набуває рис історичності, то ми маємо справу вже не просто з фольклорним переказом, як у попередніх випадках, а з життєвим явищем. Шлюб Малуші та Святослава був ритуальним оформленням прав на завойовану древлянську землю, яку Святослав успадкував за допомогою шлюбного обряду з дочкою вбитого князя. Аналогічним ритуальним кроком до присвоєння древлянської території було полюддя Ольги у Деревській землі.

Підсумовуючи цю частину спостережень, зазначимо, що три загадки про шлюб князів у літописних свідченнях Х ст., які ґрунтуються на усній традиції, виступали початково в ролі своєрідних «знаків» успадкування влади над певною територією, вкорінених у традиційній свідомості язичницького суспільства як необхідний елемент ритуалізації князівської влади.

Автор не вважає заявлену у заголовку тему вичерпаною. Ним стало скромне завдання показати, що залишки міфологізованої традиції у літописних текстах містять у собі свідчення про певну сакралізацію особи й влади руських князів дохристиянської доби. Такими можна вважати ритуальну діархію IX—Х ст., міфологеми «забитого царя» й «князівського шлюбу». Щоб уникнути докорів в елімінації політичних та класових зasad розвитку князівської влади, зазначимо, що розглянуті явища стосуються, насамперед, менталітету суспільства, сфери ідей, а не політики⁷⁸. Ідеї проникають в життя у формі ритуалу,

⁷² Буслаєв Ф. И. Указ. соч.— С. 68.

⁷³ Там же.— С. 68.

⁷⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 49.

⁷⁵ Буслаєв Ф. И. Бытовые слои русского эпоса // Буслаев Ф. И. Указ. соч.— С. 266—267.

⁷⁶ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 340—378. Наводячи думки Д. І. Прозоровського та О. О. Шахматова, ми зовсім не схильні до того, щоб поділяти відповідальність за їх довільні історичні побудови, засновані на генеалогії Малуші та Добрині.

⁷⁷ Анікин В. П. Былины. Метод выяснения исторической хронологии вариантов.— М., 1984.— С. 159.

⁷⁸ До того ж і за методикою, і за об'єктом вивчення дане дослідження не є суто історичним, більше за все воно стойть до так званої «потестарно-політичної етнографії» (Див.: Куббелль Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии.— М., 1988).

у якому маніфестується міф, вони формують відповідні інститути і не-одмінно мають враховуватися. На даному етапі дослідження, що тільки починається, ще важко точно встановити, які з названих явищ є історичними (тобто такими, що мали місце), а яким історизм лише приписувався традицією. Це поле подальшого вивчення. Та вказати на «неполітичні» моменти еволюції центральної влади у IX—Х ст. вважаємо за своєчасне і корисне.

A. P. Толочко

К ВОПРОСУ О САКРАЛЬНЫХ ФАКТОРАХ СТАНОВЛЕНИЯ КНЯЖЕСКОЙ ВЛАСТИ НА РУСИ В IX—Х В.

Статья представляет собой попытку рассмотрения летописных записей IX—Х в. как демифологизированной исторической традиции, сложившейся в дохристианские времена. Одним из результатов такого подхода является возможность исследования сакральных факторов генезиса княжеской власти на Руси, до сих пор остававшихся вне внимания отечественной историографии.

Автор полагает, что на Руси, как и повсеместно, начало становления феномена «монарха» должно быть выведено за пределы классового и экономического анализа и рассматриваться как элемент сакральной сферы. Делается вывод о сакрализации личности князя и представлениях о державе как о «плоти монарха».

В статье выдвигается гипотеза об отражении в летописи факта существования в Киеве «сакральной диархии» в IX—Х вв. Кроме того, автор приходит к выводу о наличии в летописных преданиях реконструированной еще Д. Д. Фрэзером мифологемы «умерщвляемого царя». Вместе с восстанавливаемой на летописном материале мифологемой «княжеской свадьбы», хорошо знакомой по т. н. «волшебным сказкам», она представляет собой свидетельство бытования единого комплекса представлений языческой Руси об отправлении и передаче власти князя.

A. P. Tolochko

CONCERNING THE PROBLEM ON SACRAL FACTORS OF CONSOLIDATION OF THE PRINCELY REIGN IN RUS IN THE 9TH-10TH CENT.

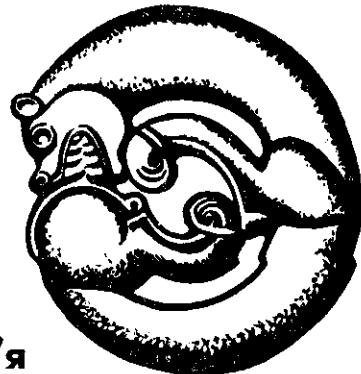
The paper presented is an attempt to study chronicle records of the 9th-10th cent. as a demythologized historical tradition formed in the pre-Christian period. One of the results of such an approach is a possibility to study sacral factors of the princely reign genesis in Rus that were beyond the attention of the home historiography till recently.

The author supposes that in Rus, as everywhere, the beginning of the phenomenon "monarch" consolidation is to be put out of the limits of the class and economic analysis and to be considered as an element of the sacral sphere. A conclusion on the sacralization of the prince personality and representation of the state as a "monarch's flesh" is made.

A hypothesis is advanced on reflection of the fact that the "sacral diarchy" existed in Kiev in the 9th and 10th cent. Besides, the author concludes that in the chronicle tales there is a mythologema of the "sacrificed tsar" reconstructed by D. D. Fraser. Being taken together with the mythologema of the "prince's wedding" reconstructed on the basis of data from chronicles and well-known from the so-called "fairytales", it serves as an evidence of existence of a single complex of notions in the pagan Rus on prince's reigning and on the transfer of the prince's reign.

Одержано 05.04.89.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я

Ю. Я. Рассамакін

Останнім часом Запорізькою експедицією ІА АН УРСР розкопано два кургани з енеолітичними похованнями, що містили важливі матеріали для визначення культурної належності, періодизації та відносної хронології найдавніших курганів степової України.

Кургани розташовані на високому правому березі р. Молочна між селами Виноградне та Чапаївка Токмакського району Запорізької області. Курган 20 мав правильні округлі обриси, був нерозораним, крім підніжжя. Висота 1,8 м від рівня давньої поверхні, діаметр 28 м. Курган споруджено в два прийоми. Перший насип перекривав основне поховання 13, його оточував рів, зафікований у материку (2,1 м від 0). В західній частині у заповненні рову знайдено невеликий фрагмент кераміки з домішкою черепашки в тісті та крем'яна трапеція. Діаметр рову на рівні материка 22 м, ширина 0,9—1,0, глибина в материку 0,5—0,7 м. У південно-західній частині залишено прохід шириною 1,3 м. Материковий викид з рову використано як обкладку першого насипу товщиною до 0,4 м. Саме за нею можна визначити розміри насипу, хоч край обкладки проявлялися не завжди чітко. Висота першого насипу близько 1,2 м, діаметр 17 м. Рів віддалено від насипу до 2,5 м (рис. 1).

У східному профілі центральної бровки (11 м на південь від 0) на рівні, що відповідає давній поверхні, знайдено невеликі гранітні камінці, а в західному профілі (8,5 м на південь) під обкладинкою — фрагмент кераміки з домішкою черепашки в тісті. За 10 м на південь і 1,6 м на захід від 0 лежала гранітна стела, заглиблена нижнім кінцем в материк. Верхня її частина прямокутна, нижня загострена. Лицьовий бік верхньої частини і грані старанно оброблені та загладжені (рис. 2, 5). На зворотному боці та в загостреній нижній частині слідів обробки не помічено. Умови знахідки вказують на те, що стела спочатку була вертикально вкопана біля підніжжя насипу, лицем на південь — південь — захід. Висота виробу 0,9 м, ширина 0,5, висота необробленої частини 0,4—0,52, товщина верхньої частини 0,14 м *.

У східній частині кургану на рівні давньої поверхні між ровом та насипом виявлено скupчення стулок черепашок «*upio*». Ними було заповнено і заглиблення діаметром 0,8 м.

Другий насип повністю перекрив перший разом з ровом. Можливо, він був пов'язаний з ямним кенотафом (поховання 5). Всього в кургані досліджено 15 поховань: енеолітичне, п'ять ямних, три катакомбних, п'ять пізньої бронзи і одне сарматське (рис. 1).

Поховання 13 — енеолітичне, основне, містилося в центрі (рис. 2, 4). Материковий викид зафікований у вигляді тонкого (0,1 м)

* Стела зберігається в Токмакському краєзнавчому музеї.

прошарку на рівні давньої поверхні. В довжину яма на третину пошкоджена сарматським похованням № 14 та грабіжницьким лазом до нього, що тягся з вершини кургану. Яма овальної форми, ширину 1,05 та довжиною близько 1,6 м (довжина збереженої частини 1,2 м), орієнтована на північний схід — південний захід. Збереглися сильно пошкоджені кістки нижньої частини кістяка. За їх розміщенням небіжчик лежав на лівому боці, головою на північний схід. Глибина ями 0,68 м від давньої поверхні.

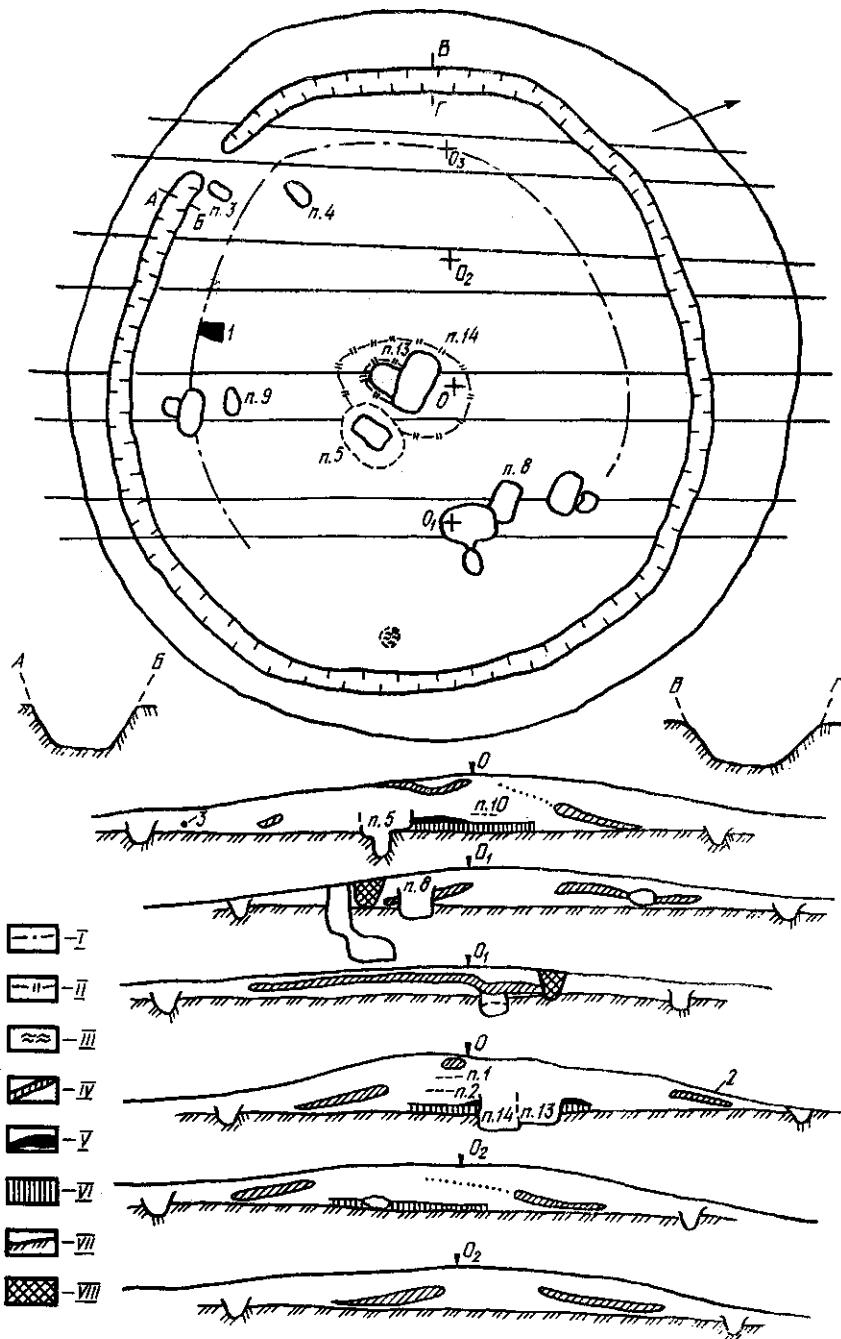

Рис. 1. Загальний план та профілі бровок кургану 20: 1 — стела, 2 — фрагмент кераміки, 3 — камінці. Умовні знаки: I — контур 1-го насипу, II — контур материкового викиду з п. 13, III — скучення «кіпір», IV — материкова обкладка 1-го насипу, V — материковий викид з п. 13, VI — поховальний чорнозем, VII — материк, VIII — пізні перекопи.

Курган 24 розташований на південь від попереднього. Висота від рівня давньої поверхні 5,3, діаметр 54–62 м, поверхня задернована. Курган мав вісім насипів та три бокові досипки. Перший насип перевривав основне поховання № 30. Він фіксувався за материковою обкладкою (товщина 0,35 м), що утворилася за рахунок викиду з рову.

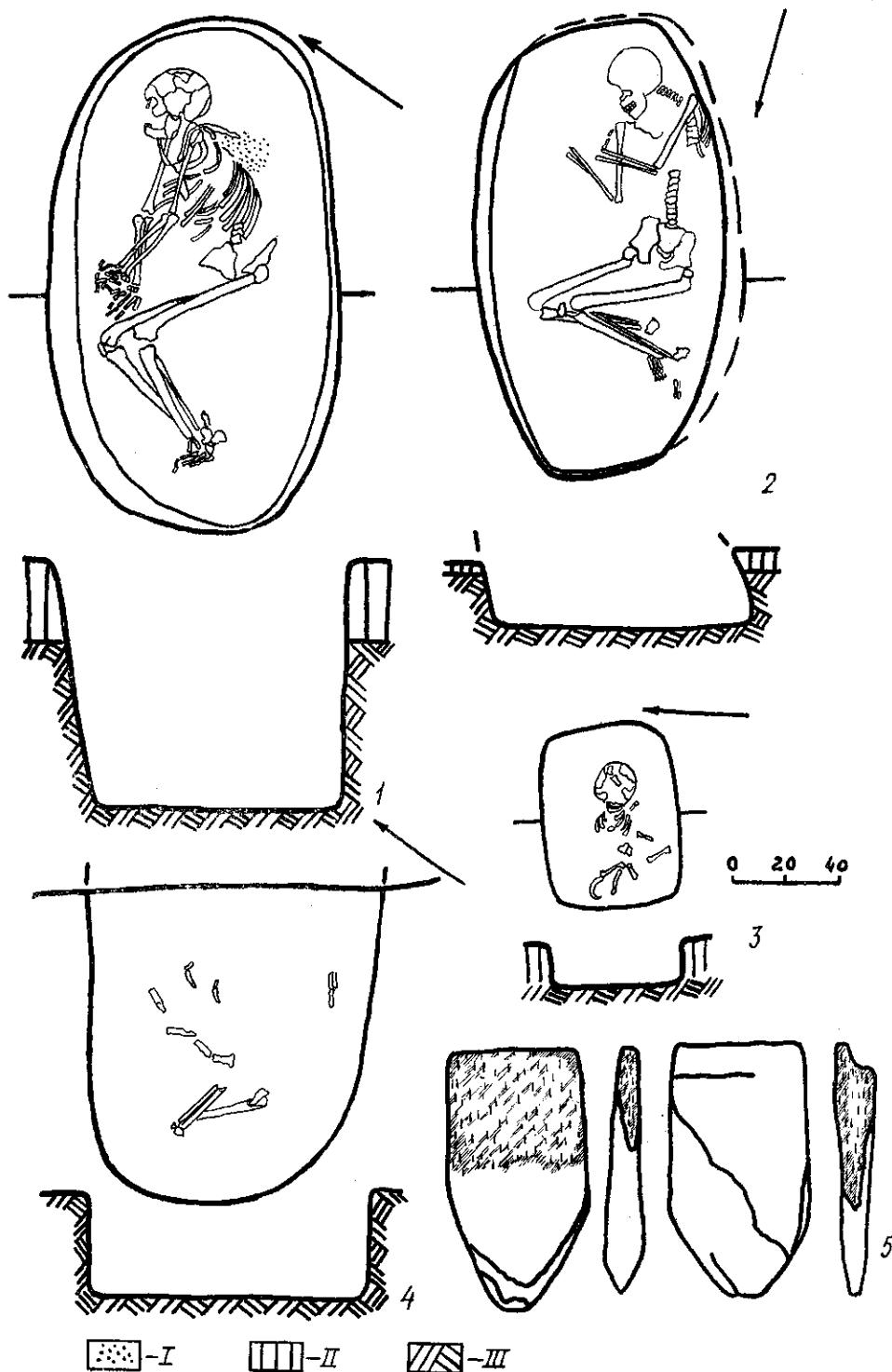

Рис. 2. Енеолітичні поховання: 1 — к. 24, п. 30; 2 — к. 24, п. 27; 3 — к. 24, п. 21; 4 — к. 20, п. 13; 5 — стела з к. 20. Умовні знаки: I — вохра; II — поховальний чорнозем; III — материк.

Діаметр кургану 10,5, разом з обкладкою 12,3 м, висота 0,8 м. Рів помічено з рівня материка (5,65 м від 0). Його ширина 1,1 м, діаметр 15,7—16,8, глибина в матерiku 0,8 м. У південно-західній частині залишено прохід шириною 1,0 м. В черноземному заповненні рову та на дні траплялися кістки вівці і корови*. Відстань від рову до підошви насипу 1,4—2,6 м.

Навколо першого насипу помічено систему неглибоких круглих ямок з попелястим заповненням, розміщених рядами в напрямку північний захід — південний схід. Вони утворювали своєрідний трикутник, орієнтований вершиною на північний схід (рис. 3). Всього зафіксовано сім ямок, діаметром 0,5—0,6 м, заглиблених в материк на 0,2—0,3 м.

З основним похованням пов'язана тризна, залишки якої представлени фрагментами кераміки з підложену поверхнею темносірого кольору і домішками черепашки в тісті. На одному з фрагментів помітний невеликий жолобок при переході від плічок до вінець. Залишки зафіксовано в південному профілі першої північної бровки з зовнішнього краю рову на рівні давньої поверхні.

З північного боку до першого кургану примикає добудова, пов'язана з впускним похованням 21. Вона мала вигляд напівкільцевого рову, що прорізував перший і закінчувався біля основи первісного насипу (рис. 3). Глибина рову в матерiku 0,4 м, діаметр 4, ширина 0,8—0,9 м. Поховання 21 впущено з краю першого насипу. Можливо, воно було перекрите незначною досипкою в межах півкола рову, проте зафіксувати її не вдалося.

З вершини першого насипу впущено поховання 27, що перекривалося досипкою завтовшки 0,2 м (в полах до 0,4 м). Досипка перекрила перший насип та рів. Далі було впущено поховання 20 — перше поховання ямного часу, яке зруйнувало верхню частину поховання 27. Над ним було споруджено насип товщиною 0,75 м, з поверхні якого впустили ямне поховання 20-А з насипом товщиною 0,6 м. Всі наступні насипи споруджено над ямними похованнями, здійсненими в ямах з заплічками. Найбільш пізні з них (8, 14, 18, 25, 31) мали «дзвіноподібну» верхню частину. Останні дві досипки пов'язані з ранньокатаkomбними похованнями.

Всього в кургані досліджено 34 поховання: три енеолітичні, 15 ямних, 5 ранньокатаkomбних, 7 пізньокатаkomбних, кімерійське та 3 невизначені.

Поховання 30 (рис. 2, 1) — основне, енеолітичне, було розташоване за 5 м на схід від 0. Материковий викид фіксувався навколо ями на рівні давньої поверхні. Яма овальної форми, розмірами $1,92 \times 1,08$ м (біля дна $1,89 \times 0,96$), орієнтована з північного сходу на південний захід. На стінках ями помічено глибокі сліди масивних рогових знарядь, відмінних від уже відомих в ямних похованнях**. Небіжчик лежав скороченим на правому боці, головою на північний схід. Руки випростані до колін, ліва переїривала праву. Ноги зігнуті під тупим кутом до тіла і прямим в колінах. Кістки інтенсивно пофарбовані віндрою. Прошарок вони залишився і на дні ями. За спиною, біля лопатки небіжчика, зафіксовано купку рожевої вони — залишки формованого шматка. Дно ями нерівне, на глибині 0,93 м від давньої поверхні.

Поховання 21 (рис. 2, 3) — енеолітичне, пов'язане з першою добудовою кургану. Яма прямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами $0,68 \times 0,5$ м, орієнтована по лінії захід — схід з незначним відхиленням на північ. Дно влаштоване на рівні материка. Кістки дитини частково зміщені гризунами. Небіжчик лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, головою на схід. Зліва від черепа знайдено крем'яний відщеп ($2,0 \times 2,5$ см), під черепом та ногами помічено вони.

* Визначення палеозоолога Одеського археологічного музею О. П. Секерської.

** Аналогічні сліди знарядь зафіксовано на стінах енеолітичних поховань 12 та 15 в кургані 3 поблизу с. Виноградне.

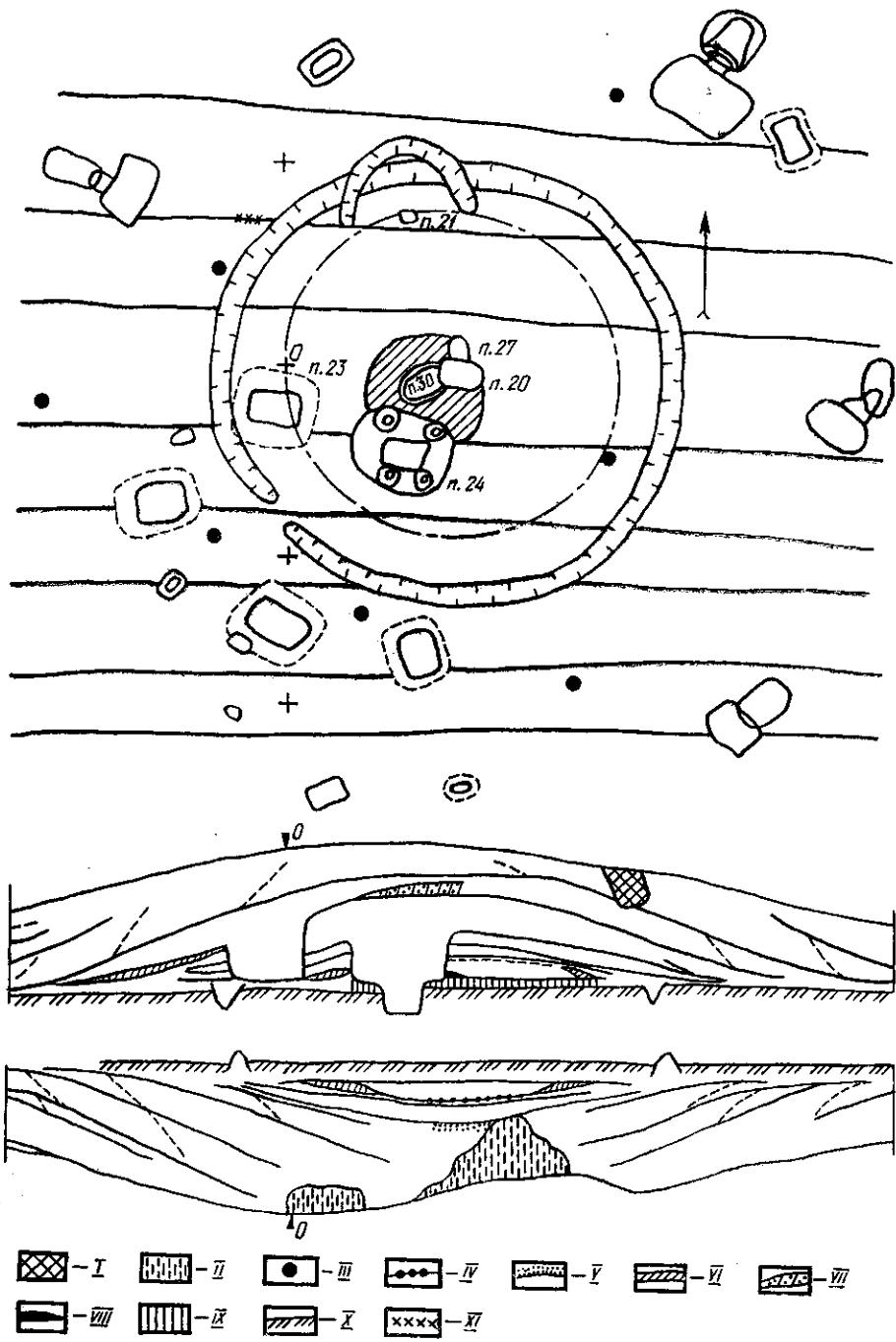

Рис. 3. Центральна частина загального плану та профілів центральної бровки кургану 24. У мові знаки: I — пізній перекол, II — заточний чорнозем з середньовічною цеглою, III — ямики з попелястим заповненням, IV — прошарок викиду з п. 27; V — білий тіні від перекриття п. 20, А, VI — материкова обкладка 1-го насипу та материковий викид з п. 23, VII — зміщаний викид з п. 23, VIII — материковий викид з п. 30, IX — похованельний чорнозем, X — материк, XI — кераміка з гризни.

Поховання 27 (рис. 2, 2) — енеолітичне, впущене в перший насип. На поверхні його в північному профілі центральної бровки зафіковано тонкий прошарок материкового викиду з могили. Поховання підбійного типу. Вхідна яма простежувалась нечітко і частково була зруйнована похованням 20. Підбій фіксувався за зміщаним чорноземно-материковим заповненням в шарі давнього чорнозему та в материку. В заповненні траплялися крихти вохри яскравочервоного кольору.

ру. Підбій, розташований на захід від вхідної ями, овальної форми, розмірами $1,7 \times 0,96$ м, орієнтований на лінії південь-південь-схід — північ-північ-захід. Руки зігнуті кистями до обличчя. Ноги скорочено під тупим кутом до тіла і гострим в колінах. Дно могили нерівне, розміщене на глибині 1,35 м від рівня впуску.

Перше ямне поховання 20 досліджено з рівня впуску. Навколо ями на поверхні першої досипки виявлено залишки перекриття: очерет, фрагменти дерева. Яма прямокутної форми з закругленими кутами, стінки нерівні, частково обвалилися, розширяються до дна. Розміри біля дна $1,83 \times 1,18$ м. Глибина 1,06 м від рівня впуску. Могила орієнтована по лінії захід-північ-захід — схід-південь-схід. Небіжчик лежав на спині із зігнутими в колінах ногами, що розвалися ромбом, головою на захід — північ — захід. Злегка підігнуті в ліктювих суглобах руки, розведені в боки. Кістки пофарбовані червоною вохрою. Дно посипане вохрою та вистелене очеретом, від якого залишилися відбитки стебел вздовж ями, в центрі просіло над похованням 27.

Облицювання чорноземного насипу материковим викидом із рову, простежене на описаних пам'ятках, можна вважати характерною рисою поховань споруд енеолітичного часу. На досить широкій території степової зони відомі енеолітичні кургани, що мають саме таку конструкцію: с. Волчанське, курган 1; м. Кам'янка-Дніпровська, курган 8; м. Скадовськ, курган 1; с. Богданівка, гр. III, курган 1; с. Вербки, гр. V, курган 1¹. Можливо, що в ряді випадків материкову обкладку не вдається зафіксувати через погану збереженість насипів. Це стосується насамперед невеликих розораних курганів, навколо яких помічені кільцеві ровики. Особливістю останніх є проходи, залишені, як правило, з південно-західного боку, де знайдено також залишки тризни. Саме тут стояла стела в кургані 20. Проходи зафіксовані і в східних частинах ровиків². Розсипи стулок «иліо», відкриті в кургані 14, відомі також в деяких енеолітических курганах Орельсько-Самарського межиріччя (с. Вербки, курган 1; шахта «Самарська», курган 1), правда, в останніх випадках їх знайдено у ровах³. Віддаленість рову від насипу зафіксовано, крім описаних пам'яток, в енеолітических курганах 1 поблизу с. Волчанського та 1 поблизу Скадовська⁴.

Досить своєрідні для енеоліту конструкції з добудовами, що являють собою найдавніші «довгі» могили. Аналогії таким конструкціям, пов'язані з енеолітичними похованнями (с. Вербки, гр. V, курган 1⁵ та ін.), на жаль, поки не опубліковані. Добудова завжди пов'язана з конкретним похованням, розміщеним в центральній її частині.

Притаманною для енеолітических курганів рисою є наявність ямок, розміщених, як правило, за межами насипів (Аккермен I, курган 11; Нікополь, курган 1; м. Григоріополь, курган 9⁶). У розміщенні ямок завжди простежується певна система, частіше вони становлять залиш-

¹ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. и др. Отчет о раскопках археологической экспедиции в зоне строительства Кааховской ОС в Херсонской обл. в 1979 г. // НА АН УССР.—1979/32.—С. 4—43.—Табл. 1, 2; Евдокимов Г. Л., Рассамакин Ю. Я. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.—К., 1988.—С. 83, рис. 4; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — раннем бронзовом веке.—Днепропетровск, 1984.—С. 11.

² Ковалева И. Ф. Указ. соч.—С. 11; Евдокимов Г. Л., Рассамакин Ю. Я. Указ. соч.—С. 83.

³ Ковалева И. Ф. Указ. соч.—С. 13; Рассамакин Ю. Я. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна р. Молочной // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.—К., 1988.—С. 14—27.

⁴ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. и др. Указ. соч.—Табл. 3, 3; Евдокимов Г. Л., Рассамакин Ю. Я. Указ. соч.—С. 83.—Рис. 4.

⁵ Ковалева И. Ф. Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья.—Днепропетровск, 1985.—С. 47.—Рис. 2, 1.

⁶ Вязьмітіна М. І., Гллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермен» // АП.—К., 1960.—Вип. VII.—С. 117.—Рис. 87; Розкопки експедиції Дніпропетровського історичного музею (Крилова Л. П., Чурилова Л. М.) у 1986 р.; Яровий Е. В., Серова Н. Л. Григоріопольські кургани.—Кишинев, 1987.—С. 78.—Рис. 31, 1.

ки споруд святилищ, в інших випадках розміщені рядами. В попелястому заповненні зустрічалися залишки стовпів, в поруч — кістки тварин, кераміка.

Таким чином, названі конструктивні особливості насипів та деталі похованального ритуалу можна вважати характерними ознаками курганів енеолітичної доби. Вони можуть як поєднуватися між собою, так і траплятися окремо. Безсумнівним є те, що вони пов'язані з певними ритуальними діями, але в даному випадку слід наголосити, що всі ці риси ритуалу зустрічаються при похованнях, які відносяться до різних обрядових груп, визначених нами в Приазов'ї⁷. До першої з них належать поховання у вузьких овальних ямах з випростаними на спині скелетами, до другої — поховання в овальних ямах зі скороченими кістяками. Серед них виділяються кілька підгруп. Це поховання скорочені на спині, ноги ромбом, руки злегка підігнуті і розведені в сторони; поховання на боці, руки випростані до колін, кисті зведені; поховання на боці, руки зігнуті, кисті перед обличчям; поховання на боці, одна рука випростана, друга зігнута. Третю групу становлять поховання з підбоями, в яких небіжчиків клали на бік; руки зігнуті, кистями до обличчя. До четвертої групи входять поховання з таким же положенням небіжчиків, але в прямокутних ямах, часто з уступами. П'яту становлять поховання в кам'яних скринях.

Описані вище поховання з курганів Токмакського району ми відносимо до другої та третьої груп, хоч характерні для них особливості похованального ритуалу та насипів відомі також в курганах з похованнями I та V груп.

Питання культурної належності цих груп не вирішene. Дослідники намагалися виділити окремі культури, використовуючи при цьому різні методи, маючи за основу вузькі джерела, обмежені відповідними географічними рамками. Останнім часом поряд з середньостогівською культурою, пам'ятками новоданилівського та нижньомихайлівського типів були виділені інгулецька культурна група доямного часу, постмаріупольська культура, широчанська культурно-історична область, суворівська та утконосівська групи тощо⁸. В результаті зараз існує досить складна термінологічна плутанина, що вносить додаткові труднощі і в без того складні проблеми вивчення енеоліту. Особливої гостроти набула проблема визначення культурної належності так званих «випростаних» поховань та їх відношення до пам'яток нижньомихайлівського типу.

I. Ф. Ковальова на підставі вивчення матеріалів з курганів Орельсько-Самарського межиріччя, відносить їх до самостійної постмаріупольської культури, яку вона практично протиставляє пам'яткам нижньомихайлівського типу⁹. Іншої думки дотримуються Д. Я. Телегін та О. Г. Шапошникова. На початку 70-х років, коли кількість випростаних поховань була незначною і концентрувалися вони на півдні степової зони, здебільшого на Правобережжі Дніпра, дослідники відносили їх до пам'яток нижньомихайлівського типу¹⁰. В останніх працях дослідники зробили спробу культурного розчленування поховань, враховую-

⁷ Рассамакин Ю. Я. К проблеме изучения энеолитических подкурганных погребений // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы.—К., 1987.— С. 138, 139.

⁸ Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край.—Дніпропетровськ, 1971.— С. 31; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 42—53; Гей О. Н. Переход от неолита к бронзовому веку в степной полосе Северного Причерноморья: Автор дис. ... канд. истор. наук.—М., 1986.— С. 3—8; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.—Кишинев, 1986.— С. 65—74; Алексеева И. Л. Доусатовские погребения в курганах Северо-Западного Причерноморья // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.—К., 1987.— С. 17—26.

⁹ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 8, 42—53.

¹⁰ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія.—1971.— Вип. 4.— С. 14; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Понтигулья.— К., 1977.— С. 7—9.

чи значно зрослу джерельну базу. «Випростані» поховання були віднесені до пам'яток нижньомихайлівського типу, середньостогівської та ямної культур¹¹. У наведених розробках, на нашу думку, протистояться два взаємопов'язані принципи: культурна належність поховань визначається або лише за поховальним обрядом (саме так виділена постмаріупільська культура), або за керамікою (основою для розчленування «випростаних» поховань були десять посудин та кілька фрагментів кераміки з тризни). Сучасний стан проблеми вимагає комплексного підходу. Для культурного визначення поховань мають враховуватися всі критерії: особливості обряду, матеріальна культура, територія поширення, хронологічні відмінності груп.

На території степової України в епоху енеоліту склалися особливі умови внаслідок досить відчутних карпато-дунаївських та кавказьких впливів. Розглядати в цих умовах питання про культурне визначення «випростаних» поховань без урахування пам'яток нижньомихайлівського типу, і тим більше протиставляти їх, неправильно. Сам термін «нижньомихайлівський тип» не може задовільнити на сучасному рівні знань і потребує уточнення або заміни. Його треба використовувати в крайньому випадку, для характеристики певної локальної групи пам'яток, що є складовою частиною більш широкого і складного культурно-історичного явища. В. М. Даниленко назвав його азово-чорноморською лінією розвитку степового енеоліту¹². Ця назва, на нашу думку, відбиває тенденції культурного розвитку різних груп пам'яток і ліквідує термінологічну плутанину. Характерною рисою цієї лінії розвитку є скорочений обряд поховань, складність курганної споруди та ліскована кераміка сірого, коричневого і чорного кольорів, з домішкою черепашки в тісті. «Випростані» поховання мають риси, які без сумніву відбивають традиції маріупільських могильників, що ніколи жоден з дослідників, починаючи з Городцова В. О., не піддавав сумніву. Питання стойте про тенденції розвитку цих пам'яток. Характерні риси обряду (крім положення кістяка) та інвентар «випростаних» поховань мають багато спільногого із «скорченими» похованнями і відрізняються деякими кількісними показниками (конструктивні особливості насипів, тризни, кераміка, прикраси з міді та кістки, в тому числі фігурні пронизки, формовані куски вохри, кістяні проколки з виділеною ручкою тощо). Підтвердженням спільноти є наявність «змішаних» могильників. Виходячи з цього, більш правильним буде розглядати «випростані» поховання як групу пам'яток, що становить складову частину азово-чорноморської лінії і пов'язана з нею спільним напрямом культурних зв'язків і розвитку. На наш погляд, «курганізація» маріупільських могильників нерозривно пов'язана з розвитком азово-чорноморської лінії, з появою і розвитком пам'яток з характерною ліскованою керамікою та скороченим обрядом поховання. Виходячи з цього, некоректно ставити питання про хронологічний пріоритет «випростаних» підкурганних поховань.

Питання хронології та періодизації енеолітичних поховань розробляється на підставі стратиграфічних даних, порівняльного аналізу інвентаря та розв'язання питань походження обрядів різних груп поховань. Басейн р. Молочної зараз один з небагатьох районів, де одержана серія стратиграфічних колонок не тільки між енеолітичними та ямними похованнями, але й між самими енеолітичними похованнями. Такі ж дані відомі на Правобережжі Дніпра, на Південному Бузі, в Подунав'ї, окремі випадки зафіковані на Нижньому Дону та в Прикубанні. В Орельсько-Самарському межиріччі при досить значній кількості досліджених енеолітичних поховань, лише зрідка простежено їх страти-

¹¹ Телегін Д. Я. Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія.—1987.—Вип. 60.—С. 23—27; Шапошников О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы юга Украины.—К., 1987.—С. 6.

¹² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.—К., 1974.—С. 87—90.

графічне співвідношення. Але навіть ці випадки потребують критичного підходу, що викликано частою невідповідністю стратиграфічних даних у наукових звітах та публікаціях. Важко, наприклад, зрозуміти метаморфози із стратиграфією кургану 1 групи V поблизу с. Соколове, де порівняно із звітом не тільки зміщено загальний план кургану, але з'явилається одна досилка і змінено співвідношення поховань 16, 17, 12¹³. Повна плутанина і в стратиграфії кургану 6 поблизу с. Соколове, яка тричі подана по-різному¹⁴. В кургані 2 групи XVIII біля с. Верхня Маївка випростане поховання № 6 взагалі є впускним при основному ямному № 3¹⁵. Незрозумілим є і відношення до поховання 16 в кургані 1, група XIV поблизу с. Верхня Маївка: за звітом воно основне, в публікації ж його стратиграфічна позиція зовсім не дана — основним стало поховання 11¹⁶. Зміна стратиграфії курганів з енеолітичними похованнями практично не оговорюється авторами. Лише стосовно кургану 6 поблизу с. Соколове, та й то не одразу, зміну було пояснено переглядом креслень та фотографій та ще й з констатациєю достовірності зроблених спостережень. Гадаємо, що стратиграфія останнього кургану не переглядалась, якби не знахідка при основному випростаному похованні 7 в кургані 1, групи V поблизу с. Вербки кам'яного молота, аналогічного знайденому в похованні № 6 згаданого кургану. Останнє почало трактуватися не тільки як основне, але й як випростане, хоча від нього залишилися тільки череп та деякі хребці (в звіті воно взагалі скорчене)¹⁷.

Складається враження, що всі зміни робляться, коли виникає необхідність довести якесь нове положення автора стосовно хронології та періодизації чи культурної належності поховань, а розкопані до цього матеріали протирічати йому. Це стосується і останньої праці І. Ф. Ковалевої про стратиграфічне співвідношення постмаріупольських (випростаних) поховань з нижньомихайлівськими та ранньоямними¹⁸. Дивує стратиграфічний розгляд кургану 1 поблизу с. Орестополь і культурна інтерпретація енеолітичних поховань в ньому. Чому, наприклад, поховання № 2 — нижньомихайлівське? Мабуть, саме для цього воно перетворилося в скорчене на правому боці, хоча в звіті згадується, що сильно зруйнований кістяк дитини лежав у випростаному стані¹⁹. На нашу думку, немає твердої гарантії, що поховання 5 було раннішим від поховання 2, адже кромлехи не пересипалися насипами. Це було можливим лише в тих випадках, коли недалеко від них влаштовувалася ще одна могила, над якою вже насипали курган, що й

¹³ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Отчет по научно-исследовательской работе: археологические исследования в зоне строительства оросительной системы совхоза им. Жданова // НА АН УССР.— № 177/127.— С. 131—133.— Рис. 463; Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вып. 3.— С. 63, 64.— Рис. 3, 1; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 20, 21.

¹⁴ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы колхоза им. Жданова в 1976 г. // НА АН УССР.— 1976/66а.— С. 45—47; Ковалева И. Ф. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1978.— С. 46, 47.— Табл. 1, 1, 2; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья ... — С. 19, 20; Ковалева И. Ф. Курган у с. Вербки ... — С. 50, 51.

¹⁵ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П. и др. Исследование курганных могильников у с. В. Маєвка в степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1977.— С. 65—67.

¹⁶ Ковалева И. Ф. Исследование археологических памятников трассы строительства 2-ой очереди Фрунзенской ОС в 1974 г. // НА ИА АН УССР.— 1974/40.— С. 100; Ковалева И. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П. и др. Указ. соч.— С. 32—38.

¹⁷ Ковалева И. Ф. Курган у с. Вербки ... — С. 50.

¹⁸ Ковалева И. Ф. Еще раз о стратиграфическом соотношении постмаріупольских, нижнемихайлівських і древнєямних погребень // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 56—67.

¹⁹ Там же.— С. 59; Ковалева И. Ф., Шалобудов В. И. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Александровской ОС в 1985 г. // НА ИА АН УССР.— 1985/49.— С. 97, 98.

перекривав кромлех (курган 3; м. Орджонікідзé; с. Волонтьорівка, курган 1²⁰).

Не виключено, що поховання 2 передувало похованню 5. Горщик з останнього має шнуровий орнамент, що характеризує досить пізній вік, а саме — не раніше співіснування нижнього горизонту Михайлівського поселення та Дерейки. Наведені в статті профілі бровок не переважно між Інгулом та Дунаєм) — впускні при похованнях I та II груп. Поховання II групи можуть бути як основні, так і впускні, при основних I та II груп. Поховання III та IV груп, як правило, впущені в кургани з похованнями I та II груп. Поховання V групи можуть бути основними та впускними, тобто, синхронні як I та II групам, так і III та IV.

Виходячи з наявних стратиграфічних даних між енеолітичними похованнями в курганах азово-чорноморської степової зони, можна встановити певну закономірність розміщення окремих груп. Так, поховання I групи завжди основні в курганах і лише зрідка (переважно між Інгулом та Дунаєм) — впускні при похованнях I та II груп. Поховання II групи можуть бути як основні, так і впускні, при основних I та II груп. Поховання III та IV груп, як правило, впущені в кургани з похованнями I та II груп. Поховання V групи можуть бути основними та впускними, тобто, синхронні як I та II групам, так і III та IV.

На підставі стратиграфічних колонок, які дають досить стало співвідношення між групами, найбільш ранніми можна назвати поховання I та II груп, які в свою чергу розподіляються на більш ранні та пізні. Датування найдавнішого періоду базується на вузькому колі доказів швидше логічного, ніж фактичного характеру. Маємо на увазі розгляд цього питання з точки зору походження окремих груп та можливої історичної ситуації. З фактичних даних привертують увагу знайдені серед залишків тризни фрагменти ранньоенеолітичної кераміки²¹. Саме в цей час з'являється і лискована кераміка з домішками черепашки. В. М. Даниленко відніс появу найранніших пам'яток азово-чорноморської лінії до часу пізніх поховань Капулівського могильника²². Близькі погляди відстоює О. Г. Шапошникова, яка виділяє лівенцівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, вказуючи на взаємозв'язок залягання кераміки ранньосередньостогівського часу та лискованої²³. Саме ранньоенеолітична кераміка і є головним доказом появи перших курганных насипів над похованнями I та II груп. Верхньою межею раннього періоду був час існування нижнього горизонту Михайлівського поселення, тому він пізніший за частину «випростаних» і «скорченіх» поховань.

Другий, пізній період, датується, головним чином, за пізньотрипільськими імпортами з поховань, тому головною виступає трипільська лінія синхронізації. Д. Я. Телегін виділяє цей період в широчансько-баратівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, а О. Г. Шапошникова — у михайлівський²⁴. На нашу думку, в цей період відбуваються зміни в поховальному обряді: зберігається поховання перших двох груп, але найбільш сталим стає скорочене положення на боці з однією зігнутою, другою випростаною руками. В цей самий період з'являються і нові групи з досить сталим обрядом (III та IV).

²⁰ Николова А. В., Рассамакин Ю. Я. О позднеэнолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.—1985.—№ 3.—С. 43.—Рис. 3; Константинеску Л. Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Приазов'я // Археологія.—1984.—Вип. 45.—С. 64, 65.—Рис. 4, 5.

²¹ Ковалева И. Ф. «Вытянутые» энеолитические погребения Днепровского ареала // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.—Ростов, 1983.—С. 22; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья ...—С. 24—28.

²² Даниленко В. Н. Указ. соч.—С. 87, 88.

²³ Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайлівського типа // Археология Української ССР.—К., 1985.—С. 325; Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла ...—С. 12.

²⁴ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели ...—С. 15; Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайлівського типа ...—С. 328—331.

В розглядуваній час в Північно-Західному Причорномор'ї сформувалася усатівська культура, якій притаманні ті ж риси ритуалу та особливості курганних споруд, що були характерні для більш ранніх енеолітичних поховань, але в значно більш розвинутому вигляді²⁵. На Правобережжі Дніпра в пізньоенеолітичний час відбувався процес інтеграції різнокультурних елементів, який так і не завершився формуванням єдиної культури²⁶. В північному степовому Лівобережжі Дніпра зберігалася відносна єдність, але середньостогівські, «ижньомихайлівські» та трипільські елементи все ж були відчутними²⁷. Що стосується Нижнього Подоння, то тут закономірне переважання майкопсько-новосвободнєвських впливів²⁸.

При розгляді проблем хронології, періодизації та культурної належності енеолітичних поховань існує чимало нерозв'язаних, спірних питань, таких як роль середньостогівської культури у формуванні курганного обряду, походження та поширення лискованої кераміки, виникнення окремих груп поховань, співвідношення з репінськими пам'ятками тощо. Вивчення їх має важливе значення для розкриття історичної картини розвитку степового населення в добу освоєння першого металу та появи курганного обряду поховання.

Ю. Я. Рассамакин

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИАЗОВЬЯ

На основании новых материалов автором выделяются особенности погребального ритуала и конструкции курганов эпохи энеолита. Сравнительный анализ новых памятников позволяет выделять пять обрядовых групп погребений и рассматривать их в рамках азово-черноморской линии развития степного энеолита. Стратиграфия курганов указывает на возможность выделения двух этапов развития последней: первый — до появления нижнего слоя Михайловского поселения, второй, последующий, до появления позднеяменных памятников.

Yu. Ya. Rassamakin

ENEOLITHIC BURIALS OF THE NORTH-WESTERN AZOV SEA AREA

New data permit the author to distinguish peculiarities of the burial ceremony and construction of Eneolithic burial mounds. Comparative analysis of new monuments makes it possible to single out five ceremonial groups of burials and to consider them within the frames of the Azov — Black Sea line in the development of the steppe Eneolithic. Stratigraphy of the burial mounds allow distinguishing two stages in the development of this line, the first — to the appearance of the lower layer of the Mikhaylovskoe settlement, the second and subsequent — to the appearance of the Late-Yam monuments.

Одержано 12.06.87.

²⁵ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986.— С. 26—43.

²⁶ Николова А. В., Рассамакин Ю. Я. Указ. соч.— С. 54, 55.

²⁷ Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья... — С. 27, 28.

²⁸ Кияшко В. Я. Связи Нижнего Подонья и Кавказа в палеометаллическую эпоху // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований в 1970 г.— Тбилиси, 1971.— С. 113—116.

Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї

Н. А. Гаврилюк, Ю. В. Болтрик

Публікується архайчне скіфське поховання у курганній групі доби бронзи поблизу с. Високе Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Це поки що єдине скіфське поховання, впущене у середину довгого кургану. Характеризується поховальний інвентар, дается нова інтерпретація функціонального призначення сфероїдів («пращевих каменів»). Поховання датується V ст. до н. е. Дослідження його розширяє уявлення про деякі особливості побуту скіфів.

1984 р. Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під час розкопок довгого кургану, розташованого поблизу с. Високе Мелітопольського р-ну Запорізької обл., було досліджено впускне скіфське поховання, що уникло пограбування.

Довгий курган (протяжність 150 м) являв собою три округлі насипи, що злилися полами і були розташовані на одній осі в напрямку з північного сходу на південний захід. На південно-західному кінці містився найбільший насип (висота 1,20 м), на північно-східному — найменший (висота 0,20 м). Крайні насипи було споруджено в ямний час, середній — у зрубний. Досліджуване поховання (№ 1) було впущене у центральну частину середнього кургану (№ 2). З ним пов'язані досипка кургану і залишки тризни, виявлені у південно-західному секторі великого кургану (1) (рис. 1). Залишки тризни знайдено у траншеї розмірами $2 \times 1,90$ м, глибиною 1,05 м (від вершини кургану № 1). Серед них — череп коня, три нижні кінські шелепи та фрагменти стіонок амфор.

Поховання являло собою катакомбу з паралельною вхідній ямі поховальною камерию (рис. 2). Вхідна яма частково була порушена внаслідок більш пізнього перекопування, але стінки, що збереглися (північна та східна), дозволяють її реконструювати. У плані вона була овальної форми розмірами $1,8 \times 1,05$ м, глибиною 1,7 м (від вершини кургану). Вхід у поховальну камеру розташований у північній стінці вхідної ями, ширина його — 1,05 м, довжина — 0,25 м. Дно знижувалося в напрямку камери і переходило в її долівку через материкову сходинку висотою 0,15 м. Камера заглиблена у материк на 0,2 м.

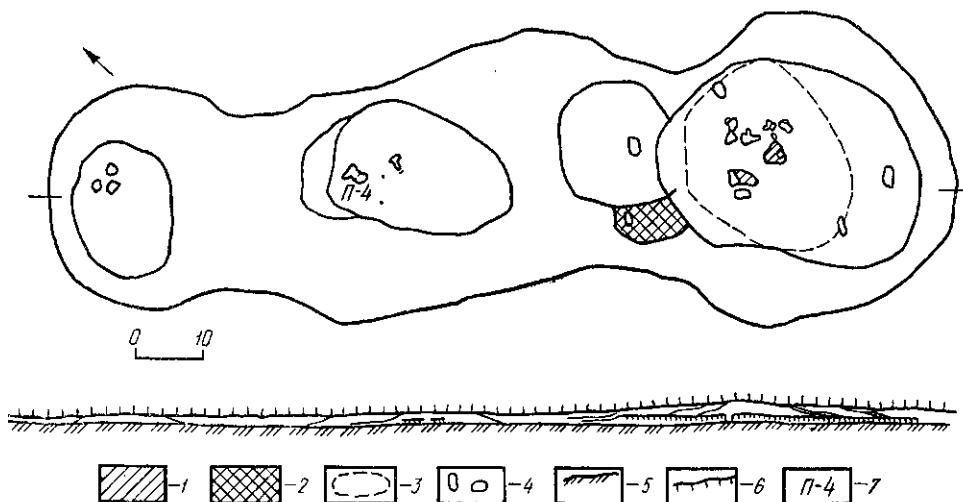

Рис. 1. Загальний план довгого кургану. Умовні знаки: 1 — викид з поховань епохи бронзи, 2 — насип кургану епохи бронзи, 3 — насип першого кургану, 4 — поховання епохи бронзи, 5 — материк, 6 — поховальний чорнозем, 7 — скіфське поховання.

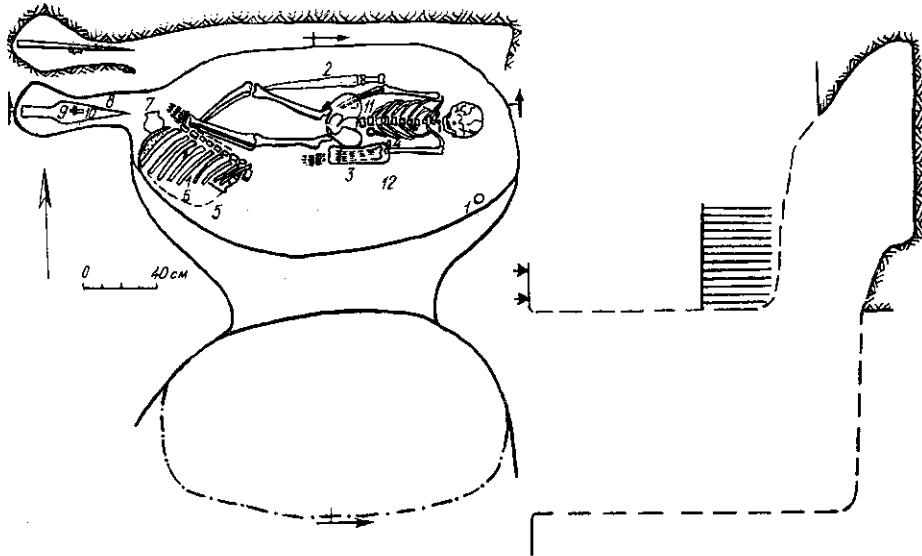

Рис. 2. План і розріз скіфського поховання: 1 — дерев'яна посудина, 2 — меч, 3 — колчан, 4 — кремінь, 5 — дерев'яне блюдо, 6 — ніж, 7 — ліпна посудина, 8—10 — наконечник, підток і ворварка списа, 11 — наконечник стріли, 12 — сфероїд.

Вона мала овальну у плані форму розмірами $2 \times 1,5$ м, орієнтовану по лінії схід — захід. Глибина від вершини кургану 2 м. У північно-західному кутку камери влаштовано нішу у вигляді вузького овалу розмірами $0,60 \times 0,27$ м та висотою 0,30 м. Долівка ніші опускається нижче долівки камери на 0,10 м.

Небіжчик (чоловік віком 22—35 років *) лежав випростано на спині головою на схід. Правиця трохи зігнута у лікті і підведена під тазову кістку, лівиця — випростана. Зігнута у коліні права нога підведена під ліву. На кінцівках — патологічні кісткові розростання. Ліворуч від голови небіжчика знайдено дерев'яну посудину з окуттям (1). Біля правиці лежав залізний меч (2), на передпліччі лівої руки зафіковано залишки дерев'яного сагайдака з набором стріл (3) і крем'яною застібкою (4). Біля лівої ноги виявлено дерев'яну таріль (5), на якій лежали кістки спинного відрубу туши барана. Серед кісток знайдено також залізний ніж, який, мабуть, був устромлений у м'ясо (6). За таріллю стояла ліпна посудина (7). У ніші виявлено залізний наконечник списа (8), спрямований вістрям до камери. Втулка його була вбита у стінку ніші. На наконечнику лежали дві залізні ворварки, встановлені одна в одну (9), тут знайдено і підток списа (10). Під тазовою кісткою небіжчика виявлено бронзове вістря до стріли (11), під лівою частиною грудної клітки — кам'яний сфероїд (12).

1. Дерев'яна, кругла в плані чаша виготовлена з ясеня. Збереглося срібне, вкрите золотою фольгою окуття посудини підтрикутної форми ($4 \times 2,5$ см) з пуансонним орнаментом у центральній частині і безсистемно нанесеними рисками у нижній. Діаметр чаши 5 см, реконструйована висота — 4 см, місткість — 75 см^3 (рис. 3, 23). Окуття підтрикутної форми відомі у пам'ятках V ст. до н. е. як у Степу, так і в Лісостепу¹.

2. Залізний меч мав брусковидне навершя, метеликоподібні перехрестя і клинок підтрикутної форми. Довжина виробу — 62 см, довжина руків'я — 13 см. Розміри навершя — 6×2 см, ширина перехрестя — 7 см. Клинок лінзовидний у перетині, ширину — 4, довжиною — 49 см.

* Визначення антрополога С. П. Сегеди.

¹ Манцевич А. П. Деревянные сосуды скіфской эпохи // АСГЭ.— 1966.— Вып. 8.— С. 21—30.

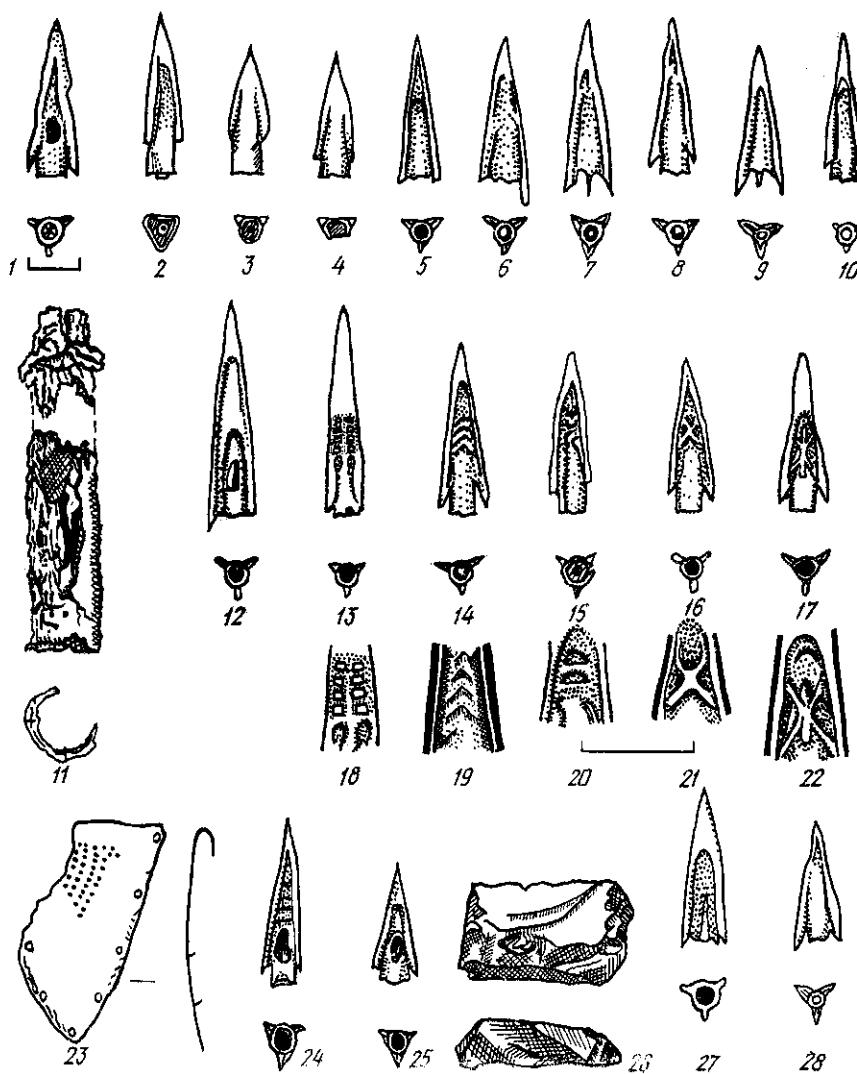

Рис. 3. Речі з поховання: 1 — наконечник стріли з дна, 2—10, 12—17, 24, 25, 27, 28 — наконечники стріл з колчану, 11 — підток, 18—22 — знаки на наконечниках стріл, 23 — золоте окуття дерев'яної чаші, 26 — кремінь.

Ширина дерев'яних піхов, що подекуди збереглися,— 7 см (рис. 4, 1). За класифікацією Г. І. Мелюкової розглянутий меч відноситься до мечів другого типу, поширеніх у VI — першій половині V ст. до н. е.² Найближча аналогія йому походить з кургану 7 в уроч. Носаки, що датується V ст. до н. е.³

3. Вістря до стріл сагайдачного набору (137 екз.). З них 65 трилопатевих з виступною втулкою, гострою голівкою пірамідальної форми і заглибинами на лопатях, що доходять до кінця голівки. Основа голівки і її висота співвідносяться як 1 : 3. Довжина вістрів 2,3—3,4 см (рис. 3, 2, 3). Чотири з них мають знаки, нанесені під час їх відливання: на двох позначки у вигляді ялинок (рис. 3, 19), на двох інших — у вигляді косих хрестів (рис. 3, 21, 22). Вістря належать до третьої хронологічної групи і датуються першою половиною IV ст. до н. е.⁴

² Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.— М., 1961.— С. 49, 50.

³ Бідзилля В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в ур. Носаки // Курганные могильники Рязань могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 125.— Рис. 25.

⁴ Мелюкова А. И. Указ. соч.— С. 23.

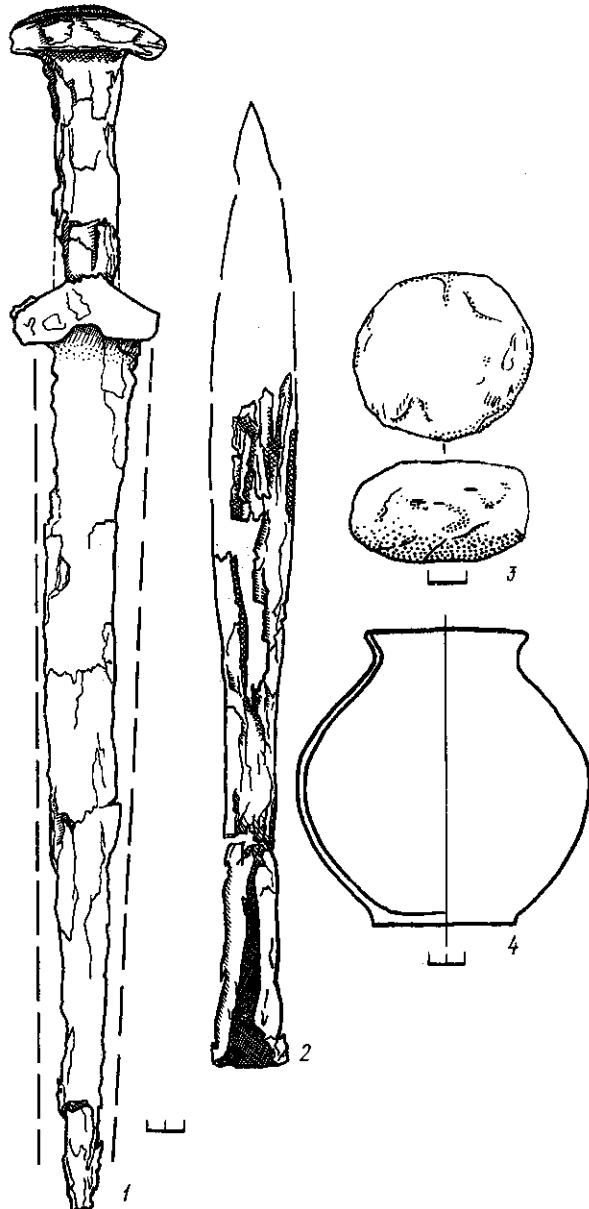

Рис. 4. Речі з поховання: 1 — меч, 2 — спис, 3 — щит, 4 — літні посудина.

глибленою втулкою, звисаючими кінцями основи до висоти голівки 1:3. Довжина (рис. 3, 7, 9). У втулах багатьох виробів збереглися залишки деревків, для виготовлення яких використовувалися деревина липи та клену. Можлива довжина стріл — 45 см.

4. За залишками деревини можна сказати, що сагайдак мав прямоугольну форму розмірами $0,20 \times 0,45$ м і застібався кремінною застібкою підпрямоугольної форми розмірами $3 \times 1,8$ см (рис. 3, 26).

5. Дерев'яну таріль овальної в плані форми виготовлено із п'яти ясеневих дощечок шириною 7 см, що кріпилися з боків. Збереглася одна

49 трилопатевих вістрів баштоподібної форми з виступаючою втулкою. Втулку підкреслено рельєфом у вигляді літери «П». Довжина вістрів 2,4—3,5 см (рис. 3, 10). На п'ятьох з них — знаки у вигляді двох косих хрестів, на 19-х — у вигляді одного хреста (рис. 3, 22). Подібні знаки виявлено також на вістрях з кургану поблизу Цимбалки⁵.

Три вістря мають виступаючі втулки та підрізані під прямим кутом кінці лопатей. Довжина їх 2,3—2,7 см (рис. 3, 9). Датуються VI—V ст. до н. е.⁶

Дві стріли мають трилопатеві баштоподібні вістря із заглибленою втулкою — довжина їх 2,7 і 3,6 см (рис. 3, 13). На одному з вістря — знак (рис. 3, 18), аналогій якому виявлено в Золотому кургані⁷. Такі вістря належать до другої хронологічної групи і датуються VI—V ст. до н. е.⁸

Чотири вістря трилопатеві із заглибленою втулкою. Співвідношення основи і висоти 1:2. У трьох з них кінці лопатей звисають (рис. 3, 6). Довжина 1,8—2 см. Датуються другою половиною VI — початком V ст. до н. е. Деяшо пізніше з'являються варіанти вістрів цього типу із заребер і співвідношенням вістрів від 2,2 до 3,2 см

⁵ Черненко Е. В. Скифские лучники.—К., 1981.—С. 100.—Рис. 75.

⁶ Мелюкова А. И. Указ. соч.—С. 22.

⁷ Черненко Е. В. Указ. соч.—С. 100.

⁸ Мелюкова А. И. Указ. соч.—С. 22.

з торцевих стінок посудини у вигляді бортика заввишки 2 см. Розміри тарілі 50×35 см.

Знахідки дерев'яних підносів із залишками їжі у скіфських похованнях — явище досить поширене. Таріль з Високого належить до найбільш відомих типів посуду подібного призначення: тарелі з невисокими вертикальними бортіками становлять 61% (33 екземпляри з 54) всіх знайдених на сьогодні.

6. Невиразні фрагменти залізного ножа, трикутного у поперечному перетині, шириною 1,7 см.

7. Ліпний горщик з дугоподібною у перетині, звуженою до основи шийкою, майже сферичним корпусом і плоским дном. Тісто темне з домішками крупної дресви. Випал рівномірний, без слідів кіптяви. Висота посудини — 16 см, діаметр вінець — 8,5, дна — 8, корпуса — 16 см (рис. 4, 4). Посудина доповнює нечисленну групу горщиків з дугоподібною у перетині шийкою, що зустрічаються у пам'ятках скіфської архаїки. Найближча йому аналогія — горщик із поховання № 2 поблизу с. Кірове, що датується V ст. до н. е.⁹ Посуд цього типу зустрічається у степових пам'ятках, починаючи з періоду пізньої бронзи.

8. Залізний наконечник списа лавролистової форми без ребра. Перо сильно витягнуте, лінзоподібне у поперечному перетині, довжина перевищує довжину втулки. Співвідношення між шириною і довжиною пера становить 5 : 2. Довжина всього наконечника 70 см, пера — 52, втулки — 18 см, діаметр втулки — 5 см (рис. 4, 2). Найближча аналогія йому — список із кургану № 7 поблизу с. Аксютинці, датованого VI ст. до н. е.¹⁰, а також два наконечники з поховання V ст. до н. е. поблизу с. Олександрівка¹¹.

9. Циліндричний залізний підток з кільцем-фіксатором, що затискувало підток на ратищі. Довжина — 14 см, діаметр — 4, діаметр кільця — 0,4 см (рис. 3, 11).

10. Обидві залізні ворварки мають форму зрізаного конуса висотою 2,5 см з діаметром основи 2,8, вершини — 2 см. Подібні знахідки зустрічаються досить часто у похованнях, де знайдено зброю. Використовувалися вони як застібки для футляра списа, що виготовлявся з тканини або шкіри.

11. Бронзове вістря стріли — трилопатеве з виступаючою втулкою і загостреними кінцями лопатей. Втулка має жолоби, що доходять до кінця лопатей. Довжина 2,7 см. Оскільки типологічно вістря відрізняється від тих, що містилися в сагайдаку, можна припустити, що воно спричинилося до смерті небіжчика (рис. 3, 1).

12. Сфераїд діаметром 4 і висотою 2 см, виготовлений із сірого пісковика (рис. 4, 3). На поверхні збереглися сліди від перебування у воді.

У скіфських похованнях подібні знахідки зустрічаються часто. До слідники називають їх болами або прашевими каменями. На нашу думку, більш точно називати їх сфераїдами, або сферолітами — саме так визначаються сферичні або еліпсоподібні тіла різних порід, наприклад, конкретії з фтор-апатитів чорного або темно-сірого кольору радіально-променевої будови, пісковиків або гранітів. Більшість із них зустрічається у глинистих сланцях, мергелях, що залягають у районі Придніпров'я і південно-східній частині УРСР¹². Частіше зустрічаються набори з 2—3 предметів.

Стосовно функціонального призначення подібних предметів існують дві думки. Згідно з першою із них, найбільш поширеною, сфераїди правила прашевими каменями. Одним із аргументів, що спростовує це

⁹ Лесков А. М. Кировское поселение // ДВК.—К., 1970.—С. 15.

¹⁰ Мелюкова А. И. Указ. соч.—С. 39.—Табл. 13, 2.

¹¹ Ковалева И. Ф., Волкобой С. М., Костенко В. И., Шалобудов В. Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганы Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.—Днепропетровск, 1979.—С. 13, 27. Табл. 9, 1.

¹² Пічугін Б. В., Федченко Ю. І. Щільній визначальник мінералів і гірських порід.—К., 1982.—С. 20, 22, 23.

твірдження, є той факт, що майже на всіх знахідках збереглися сліди від перебування у вогні. Значне їх поширення також свідчить не на користь наведеного твірдження.

Друга думка, висловлена недавно С. С. Бессоновою і В. Ю. Мурзіним, не виключає можливості використання таких каменів для приготування рідкої іжі шляхом занурювання у неї. Розглянемо спочатку фізичну можливість використання каміння для термічної обробки іжі.

Приготування іжі підведенням тепла до відповідного сирого продукту будемо моделювати як процес підігрівання води. Виходячи з міркувань приготування однієї порції страви, візьмемо за модельований об'єм 1 л води, який необхідно нагріти до кипіння, а потім підтримувати у цьому стані протягом 15 хв. Уточнення умов процесу (маси, посуду, продуктів масопереносу і т. ін.) будуть тільки збільшувати необхідні витрати теплоти. Фізичні параметри води візьмемо за нормальних умов, розміри умовного посуду: діаметр — 12 см, висота — 9 см.

Виходячи з балансових міркувань, кількість теплоти, необхідної для нагрівання 1 л води від $T_0 = 20^\circ\text{C}$ до $T_k = 100^\circ\text{C}$ становитиме:

$$Q_h = cm(T_k - T_0) = 4,2 \cdot 1,0 \cdot 80 = 336 \text{ кДж},$$

де Q — питома теплоємність води, $c = 4,2 \text{ кДж/кг} \cdot \text{К}$ ¹³, $m = 1 \text{ кг}$ — маса води ($\rho = 1 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3$ — густина води).

Припустимо, що температура води піднімається швидко і втратами теплоти в процесі нагрівання можна знехтувати. Кількість теплоти $Q_{\text{кип}}$, необхідної для кипіння протягом t секунд, складається з теплоти, яка компенсує теплові витрати у середовище Q_F і тепла на випаровування води $Q_{\text{вип}}$:

$$Q_{\text{кип}} = Q_F + Q_{\text{вип}},$$

$$\text{де } Q_F = \bar{a}F(T_k - T_0)t = 5,0 \cdot 0,045 \cdot 80t = 0,0180t \text{ кДж},$$

$$Q_{\text{вип}} = m_{\text{вип}}rt = 0,2257t \text{ кДж},$$

де $F = \pi \cdot 0,12^2/4 + \pi \cdot 0,12 \cdot 0,09 = 0,045 \text{ м}^2$ — поверхня теплообміну;

α — середній по поверхні коефіцієнт тепловіддачі однофазною конвекцією,

$$r = 5 \text{ Вт}/\text{м}^2 \cdot \text{К}$$
¹⁴;

$\alpha = 2257 \text{ кДж}/\text{кг} \cdot \text{К}$ — теплота пароутворення;

$m_{\text{вип}} = 10^{-4}$ — швидкість випаровування, $\text{кг}/\text{с}$, яку неважко знайти з відповідного контрольного досліду, визначивши масу води, що випаровується за одиницю часу (при помірному підведенні теплоти у нормальніх умовах швидкість випаровування лежить у межах $m_{\text{вип}} = 1 \text{--} 2 \cdot 10^{-4} \text{ кг}/\text{с}$). Приймемо нижню межу.

З урахуванням теплоти, що потрібна для нагрівання до 100°C нових порцій води, щоб компенсувати випаровану

$$Q_{\text{під}} = cm_{\text{вип}}(T_k - T_0)t = 4,2 \cdot 10^{-4}t 80 = 0,0336t,$$

остаточно маємо (для 1 л води):

$$Q_{\Sigma} = Q_h + Q_F + Q_{\text{вип}} + Q_{\text{під}} = 336 + 0,2773t.$$

Сумарна кількість теплоти, необхідна для приготування модельної порції іжі протягом 15 хвилин, дорівнюватиме 585,57 кДж.

Масу каменя, який може запасті кількість теплоти Q_{Σ} при температурі вогнища $T_v = 300 \text{--} 400^\circ\text{C}$ ¹⁵, визначимо з урахуванням припущення, що занижують підсумкову оцінку: каміння охолоджується до $T = T_k = 100^\circ\text{C}$, перенесення теплоти від гарячого каменю до води мите. З відношення

$$Q_{\Sigma} = C_{\text{кам}} M_{\text{кам}} (T_v - T_k)$$

маємо

$$Q_{\text{кам}} = 0,8 \text{ кДж}/\text{кг} \cdot \text{К}.$$

$$M_{\text{кам}} = 585,57 (0,8) (200 \div 300) = 2,4 \text{--} 3,7 \text{ кг}.$$

¹³ Тепло- и массообмен. Технотехнический эксперимент. Справочник.— М., 1982.— Т. 2.— С. 157.

¹⁴ Там же.— С. 162.

¹⁵ Богаевский Б. Л. История техники.— М., 1936.— Т. 1.— Ч. 1.— С. 292.

Розміри каменя визначимо, виходячи з його густини

$$\rho_{\text{кам}} = 2,8 \text{ кг/см}^3$$
¹⁶

$$V = m/p = (2,4 \div 3,7) \cdot 10^3 / 2,8 = 871 \div 1310 \text{ см}^3.$$

Таким чином, це має бути куля діаметром $11,85 \div 13,6$ см.

Оскільки об'єм розглянутого нагрівника рівний, або навіть перевищує об'єм води, яку треба нагріти, для нагрівання можна використовувати камінці і менших розмірів, періодично замінюючи їх після охолодження до температури рідини більш гарячими. При діаметрах сфероїдів 4 см необхідно 26—39 таких змін.

Таким чином, щоб підтримувати процес кипіння 1 л води (за умови, що маса води не змінюється протягом 120 хв., час, за який за сучасними оцінками можна зварити м'ясо), необхідно $9,7 \div 14,6$ кг каміння, нагрітого до $T = 300 \div 400^\circ\text{C}$, або 104—155 разів замінювати гарячі сфероїди діаметром 4 см *.

Отже, результати розрахунків не суперечать фізичній реальності приготування їжі за допомогою розігрітого каміння. Більше того, окрім усілякої екзотичності, він має одну досить привабливу властивість — забезпечує приготування їжі у посуді з нетеплостійких матеріалів (на приклад, шкіряному або дерев'яному). Однак очевидно і те, що такий спосіб приготування їжі не міг бути поширеним у побуті скіфів, які у період, що досліджується, мали кухонний посуд у достатній кількості і асортименті.

Цей спосіб міг мати сакральне значення, нести відолоски культу небесного вогню або небесних предметів (метеорити, вулканічні бомби і взагалі предмети, що виали з неба і нагрілися в результаті гальмування в повітряних шарах). Золоті дари, якими хотіли заволодіти спочатку Ліпоксай, а потім Арпоксай, загорілись¹⁷, тобто, були недоступні їм через високу температуру. У побуті етнографічних кочовиків подібного звичаю приготування їжі практично не зареєстровано. Боплан описує спосіб приготування юшки у дерев'яному ковші за допомогою каміння як курйоз¹⁸.

Отже, тлумачення сфероїдів як знарядь для приготування їжі слід відкинути. Тим більше, що у поховання їжа завжди клалася готовою до вживання (дерев'яна таріль, на якій лежить м'ясо, не може бути кухонним посудом, ніж встремлюється у м'ясо), а сфероїди найчастіше знаходяться окрім від їжі. Виняток становить набір з 75 сфероїдів, покладених у дерев'яну чашу в похованні IV ст. до н. е. поблизу с. Червоний Поділ.

Спробуємо пояснити призначення знайденого у похованні сфероїда, виходячи з факту наявних на його поверхні слідів перебування у вогні. Звернемося до Геродота, який описував звичай очищення: «Поставивши три жердини і нахиливши їх одну до одної, вони натягають на них вовняні покривала. Напнувши покривала як можна тугіше, вони кидають у чан, поставленій всередині під жердинами і покривалами, розпече до червоного каміння». Далі йде 75-й фрагмент з Геродота, присвячений коноплі: «Так от, скіфи, взявшися зерна цієї коноплі, підлазять під покривала, а потім кидають зерна на розпечене і на вогні каміння. Насипані зерна куряться і виділяють стільки пари, що цяка еллінська парильня не може забезпечити більше». У коментарях до цього уривка з Геродота наводяться випадки знахідок такого каміння у Пазирікських курганах¹⁹.

Можливо, що описаний вище сфероїд виконував функції переносної курильниці похованого скіфа-война: на розпечений камінь сипалась конопля у кількості, необхідній для «очищення» однієї людини. Не виклю-

¹⁶ Тепло- и массообмен ... — С. 132.

* Розрахунки проведенні науковим співробітником Інституту технічної теплофізики ЛН УРСР М. П. Тимченком.

¹⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 101.

¹⁸ Боплан Г. Описание Украины.— СПб., 1832.— С. 82.

¹⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 127—129.

чається і сакральний аспект використання такого каміння: перед похованням соплемінники здійснювали «очищення» поховальної камери, про що свідчить положення сфераіда — на крейдяній підсилці під кістяком небіжчика. Курильниці з кераміки з'являються у скіфських похованнях лише у IV ст. до н. е.²⁰ і поступово витісняють курильниці-камінці.

Коло аналогій поховальному інвентареві з могили не виходить за межі I ст. до н. е. Архаїчна форма меча, списа, деякі типи бронзових вістрів до стріл, а також ліпна посудина, форма якої має аналогії у похованні № 2 Кіровського поселення (поховання з кістяною грибонодібною застібкою) дає підстави для звуження дати поховання до першої половини V ст. до н. е.

Особливість поховання полягає насамперед у тому, що воно було впущене у насип довгого кургану. Це перший такий випадок. Сусідство довгих могил доби бронзи і значних за розмірами скіфських курганів відзначає ще І. Є. Забелін²¹. До цього часу були відомі випадки використання «сідловин» або середніх ділянок насипу довгих курганів з ритуальною метою. Так, у одному з курганів в уроч. Носаки було знайдено поставленій вертикально скіфський залізний меч I ст. до н. е.²² У кургані групи Рясних могил — зображення голови лева з вапняку²³. Можливо, майданчики на них правили невеликими родовими святилищами, присвяченими Арею²⁴.

Поховальний інвентар та конструкція пам'ятки дає підстави для висновку, що похованні у розглянутій могилі скіф належав до «заможного прошарку трудового народу» (ІІІ соціально-типологічна група поховань за В. Ф. Генінгом²⁵).

N. A. Гаврилюк, Ю. В. Болтрик

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ В ДЛИННОМ КУРГАНЕ У С. ВЫСОКОЕ В ПРИАЗОВЬЕ

Публикуется архаическое скифское погребение из курганной группы эпохи бронзы у с. Высокое Мелитопольского р-на Запорожской обл. Это пока единственное скифское погребение, впущенное в срединную часть длинного кургана. Характеристика погребального инвентаря позволяет говорить о принадлежности погребенного к «зажиточной прослойке трудового народа» (по В. Ф. Генингу) и датировать погребение V в. до н. э. Выделяются две группы материала: оружие и напутственная пища. При характеристике погребального инвентаря дана новая интерпретация функционального назначения сферонидов («пращевых камней»). Выделяется группа сферонидов для воскурений, допускается возможность использования их для приготовления пищи. Исследование погребения расширяет представления о некоторых особенностях быта степных скіфов.

N. A. Gavriluk, Yu. V. Boltrik

A SCYTHIAN BURIAL IN THE LONG BURIAL-MOUND NEAR VIL. VYSOKOE IN THE AZOV SEA AREA

Archaic Scythian burial from the mound group of the Bronze epoch near vil. Vysoke, Melitopol district, Zaporozhie area is considered. For the present it is the only

²⁰ Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1971.— № 2.— С. 91, 92.

²¹ Древности Геродотовой Скифии.— СПб., 1872.— С. 33.

²² Бидзила В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. И. и др. Указ. соч.— С. 63, 64, 124, 125.

²³ Отроценко В. В., Савовский И. П., Томашевский В. А. Курганные группы Рясы Могилы // Курганные могильники Рясы Могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 34—37.— Рис. 14, 1, 16.

²⁴ Болтрик Ю. В. Святилище Арея в ур. Носаки // АИУ 1976—1977. (Тезисы докл. конф.) — Ужгород, 1978.— С. 617.

²⁵ Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скіфов в IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древнего общества.— К., 1984.— С. 147.

Scythian burial located in the middle part of the long mound. Characteristics of the burial inventory permit concluding that the buried man belonged to "wealthy stratum of the working people" (according to V. F. Gening) and dating in the burial by the 5th century B.C. Two groups of materials are distinguished: weapon and parting food. Functional purpose of spheroids ("sling stones") is interpreted anew when characterizing the burial inventory. A group of spheroids for incense is distinguished. It is assumed that these stones might be used for cooking. Study of the burial widens the notions about certain peculiarities of steppe Scythian's tenor of life.

Одержано 04.03.85.

До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського

Ю. П. Зайцев

У публікації розглядаються нові матеріали, отримані при дослідженні Неаполя Скіфського, які засвідчують наявність грецького населення в цьому центрі.

Взаємовідносини грецьких полісів та їх варварського оточення є однією з важливих проблем в історії Північного Причорномор'я. Складовою її частиною є питання про місце та роль грецького населення в житті кримської Скіфії та її столиці. Знахідки різних часів у Неаполі Скіфському групи присвячувальних написів дали можливість встановити проживання тут греків, які ймовірно знаходились на службі у скіфського царя та займались торгівлею¹. Проте виділення грецького населення Неаполя та визначення ступеню його впливу на місцеве обмежилося аналізом матеріалів розкопок мавзолею та некрополя, які відносилися до періодів після Діофантівих воєн². Увагу привертає також знайдене поховання з характерними грецькими рисами в похованальному обряді I ст. н. е.³ Тому метою даної праці є виявлення грецького населення та виділення його функцій у житті Неаполя II ст. до н. е. безпосередньо за археологічними матеріалами городища.

Серед досліджених районів Неаполя особливо цікавою є ділянка перед центральними воротами, частково розкрита у 1946—1956 рр. Тавро-Скіфською експедицією під керівництвом П. М. Шульца, де ще минулого століття було виявлено більшість написів-присвячень грецьким богам⁴. Тут було відкрито кілька горизонтів забудови, з яких найбільшу увагу привертає найнижчий, який дослідники датують елліністичним часом та інтерпретують як залишки будинків будівнізованої скіфської знаті.

Проте звернімося безпосередньо до результатів розкопок.

Розкоп A (1945—1950 рр.) (рис. 1, А). Разом із залишками центральних воріт перед ними розкрита площа, вимощена дрібним камінням та товченим вапняком. За 15 м від в'їзду виявлено залишки монументальної споруди (будівля Л), що мали вигляд стіни з двома виступами-портиками по краях. Збереглася лише частина східного, ви-

¹ Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ.—1962.—№ 3.—С. 36—41; Дащевская О. Д. Четвертая надпись Посидея из Неаполя // СА.—1960.—№ 1.—С. 216, 217.

² Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений II в. до н. э.—II в. н. э. // ВДИ.—1973.—№ 2.—С. 110.

³ Пуздровский А. Е. Погребение в амфоре на некрополе Неаполя Скифского // Материалы к этнической истории Крыма.—К., 1987.—С. 205.

⁴ Высотская Г. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфів.—К., 1979.—С. 17, 18; Шульц П. М. Розкопки Неаполя Скіфського в 1946 р. // АП УРСР.—1947.—Т. 2.—С. 118.

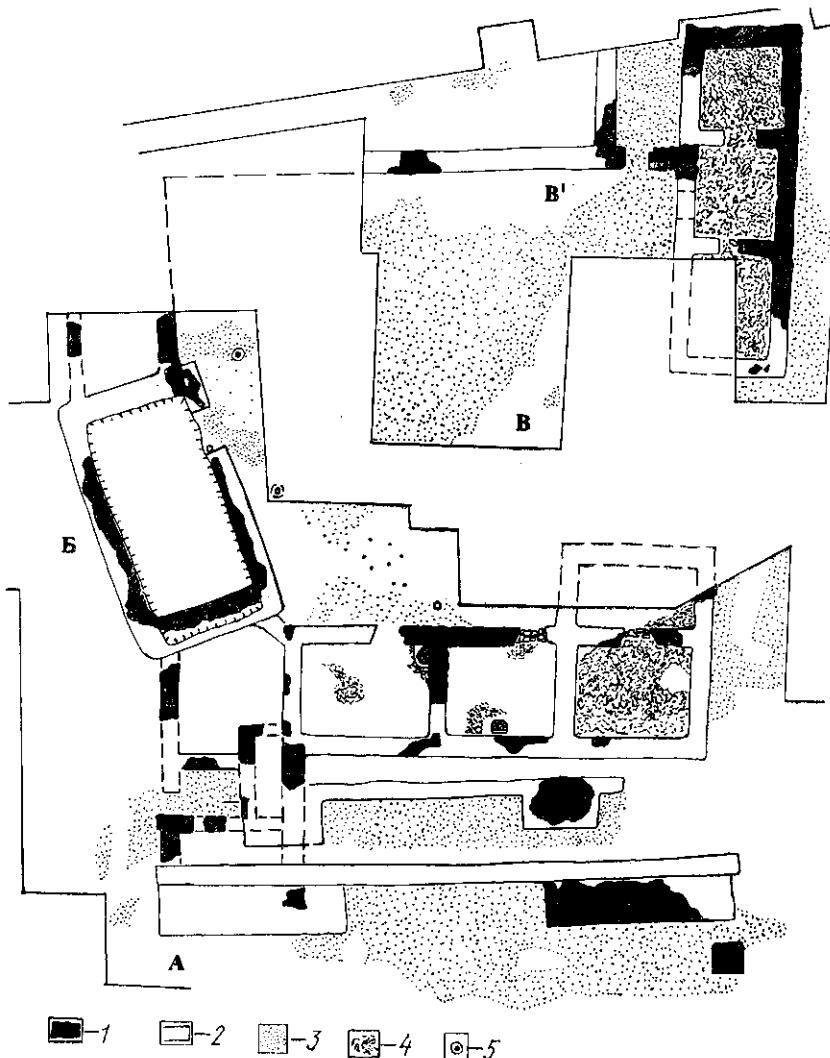

Рис. 1. План будівельних решток II ст. до н. е. перед центральними воротами: А, Б, В, В'—розкопи. Умовні знаки: 1—стіни, 2—сліди вибрання стін, 3—вибрукування, 4—підлога, 5—столові ямки.

кладеного по периметру грубо обробленими та рустованими квадрами на висоту трьох рядів і по центру забутованого дрібним та середнім камінням. Інші частини споруди можна відновити за постелями у скелі та слідами виборок стін. У глинистому шарі, що утворився внаслідок його зруйнування, трапилася вапнякова капітель (рис. 2, 1), дрібні уламки мармурової та бронзової скульптури, постаменти з присвяченням Євмена Деметрі та багато фрагментів черепиці⁵. Крім того, в більш пізніх шарах знайдено кілька квадратних плит з ретельно обтесаними бічними гранями та однією поверхнею (рис. 2, 3), можливо, також з руїн цієї споруди. В кількох метрах на північ збереглися вирубані у скелі постелі кладок аналогічної будови (стіна К) менших розмірів, причому вибрукування площа, що була пошкоджена фундаментом будови Л, межувало з нею⁶. Ці споруди були датовані відповідно II та III ст. до н. е.⁷

⁵ Каракеев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского в 1950 г. // КСИИМК.—1953.—Вып. 49.—С. 79, 80.

⁶ Там же.—С. 81.

⁷ Высотская Т. Н. Указ. соч.—С. 59, 60.

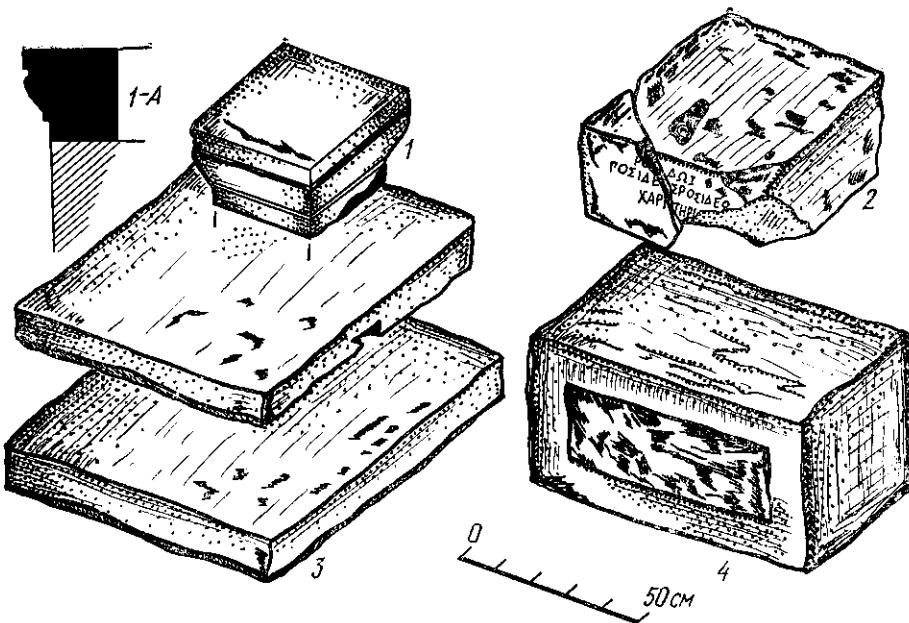

Рис. 2. Архітектурні деталі будівлі з портиками (1—4).

Розкоп Б (1945—1950 рр.) (рис. 1, Б). Розкриті залишки двох великих споруд. На північ від будівлі з портиками були знайдені кладки, що частково збереглися, та глинобитні підлоги великої трикамерної видовженої з заходу на схід будівлі (будинок Р) площею близько 140 м². У центральному та західному приміщеннях збереглися пристінні вогнища з кам'яних плиток. На підлозі східного знайдено розвал штукатурки з розписом (1200 фрагментів)⁸. На північних стінах східної та центральної кімнат збереглися отвори для дверей, виконані з великих блоків з пазами для рам. Можна припустити наявність четвертого нерозкритого приміщення, що з півночі підходило до східного. Навколо будівлі та на поверхні її підлог виявлені прошарки пожежі та сліди руйнувань, що пов'язують з походом Діофанта⁹. Вони містять у собі велику кількість фрагментів черепиці.

«Будинок з напівпідвальм», розкритий на захід від будинку Р, має значне відхилення від осі південь — північ. Добре зберігся заглиблений на 0,6 м у скелю напівпівал площею 72 м² та кладки цоколів південно-західної, північно-західної та, частково, південно-східної стін. Очевидна перебудова, в результаті якої вкорочено будівлю, а південну стіну зведенено прямо на дні вирубки. Нижня частина заповнення складалася з однорідного шару зрушеної глини та сажі з великою кількістю уламків черепиці, амфор, розписного тиньку та ін. Напівпівал побудовано в III¹⁰, а можливо, IV ст. до н. е.¹¹, перебудовано у III ст. до н. е., а руйнація пов'язана з подіями Діофантових воєн кінця II ст. до н. е.¹²

Розкоп В (1945—1949 рр.) (рис. 1, В). На площі 100 м², за кілька метрів на північ від будинку Р, розкрита поверхня вибрукування валняковою крихтою, що була перекрита прошарками сажі елліністичного часу.

Розкоп В¹ (1956—1959 рр.) (рис. 1, В¹) на півночі межує з розкопом В. У східній частині відкриті кладки та глинобитні підлоги споруди, що складається з трьох однакових приміщень, витягнутих з півдня на північ. Їх залишки були перекриті завалами глини, що відносилися

⁸ Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 78, 79.

⁹ Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 74, 75.

¹⁰ Шульц П. М. Вказ. праця.— С. 118.

¹¹ Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 79.

¹² Шульц П. М. Вказ. праця.— С. 119.

до ІІ ст. до н. е.¹³ Із заходу до неї підходить бруківка з дрібного каміння та валнякової крихти. В західній частині розкопу, яка не досліджувалась до горизонтів сліністичного часу, трапились верхні камені залишків кладок південної та східної стін споруди, багато фрагментів розписного тинку та елліністичної черепиці.

Для всіх описаних ділянок необхідно відзначити абсолютну невідповідність обсягу розвалів будівель, що збереглися, навіть мінімальному теоретичному обсягу їх стін, дахів та містилища. Складається враження, що місце пожежі було перекопане, найімовірніше, в пошуках цілих речей (черепиці, посуду тощо) під час інтенсивної забудови в наступний період. Після чого частково було засипано у підвал, а основну масу вивезено в інше місце.

Нові матеріали, що значно доповнюють попередні дані розкопок Тавро-Скіфської експедиції, були здобуті в 1979, 1987 роках під час дослідження приміської території під насипом пізнього зольника № 3, розміщеного за 30 м на південні від центральної брами *.

На відстані близько 50 м, по обидві сторони передбачуваного полотна давньої дороги, суцільною смugoю розкриті викиди, що складаються з обпаленої глини, великої кількості вугілля й тинку (рис. 3, Б). При майже повній відсутності тут фрагментів ліпної кераміки зовсім незвичайна для Неаполя кількість та різноманітність фрагментів грецької керамічної продукції.

Відсутність на місці їх залягання слідів споруд, наближеність до групи споруд перед брамою, ідентичність структури синхронному заповненню підвала, нарешті, знахідки фрагментів одних і тих же предметів на обох ділянках дозволяють припустити, що відкритий за межами кріосних стін шар пожежі та руйнувань було винесено з ділянки, яка розглядалася. На користь цього припущення може свідчити співпадання об'єму заповнення напівлівала та приміських викидів (близько 400—420 м³) з розрахунковим середнім об'ємом глинобитних стін та даху будівель комплексу, що існував. За цими даними стає можливим об'єднання групи матеріалу, здобутого Сімферопольською і Тавро-Скіфською експедиціями.

Відомостей про архітектурне лаштування та будівельні деталі споруд небагато. Частково обгорілі сирцеві цеглини майже всі подрібні на однорідну глинисту масу. Зустрічаються також і цілі екземпляри розмірами 0,4×0,25×0,15 м. Серед великої кількості вугілля, поруч із залишками балок та перекриттів, досить багато шматочків дрібних лозин та паличок, відбитки в'язок яких зберегли грудочки обгорілої глини. Можливо, це свідчення про утеплення даху в'язанками хмизу, обмазаного глиною. Фрагментів черепиці у викидах приміської території, при умові розкриття половини їх площин, знайдено до 5000; за попередніми підрахунками, приблизно від 130 соленів та 80 каліптерів. Понад 90% будівельної кераміки — синопська продукція. Солені всі одного типу та розміру, каліптери переважно напівкруглі, набагато менші від гранованих ¹⁴. Останні 10% припадають на боспорську черепицю ¹⁵. Фрагменти херсонеської — поодинокі. Трапилось усього одне синопське клеймо з ім'ям Діонісія, що датується III ст. до н. е.**

На жаль, подібних підрахунків матеріалів Тавро-Скіфської експедиції немає, проте, виходячи з наявних, загальна кількість умовно цілих соленів з шарів пожежі обмежувалась п'ятьма, максимум шістьма. Ale цієї кількості недостатньо навіть для покриття будинку з напівлівalom, тоді як череп'яний дах мав ще й будинок Р (а, можливо, й ін-

¹³ Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 78.

* Розкопки Сімферопольської експедиції ІА АН УРСР. Автор вдячний начальнику експедиції О. О. Махньовій за люб'язний дозвіл використати матеріали в статті.

¹⁴ Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— Табл. XXXVII, 21, 22, 25.

¹⁵ Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.— М., 1966.— С. 53.

** Визначила та продатувала О. О. Махньова.

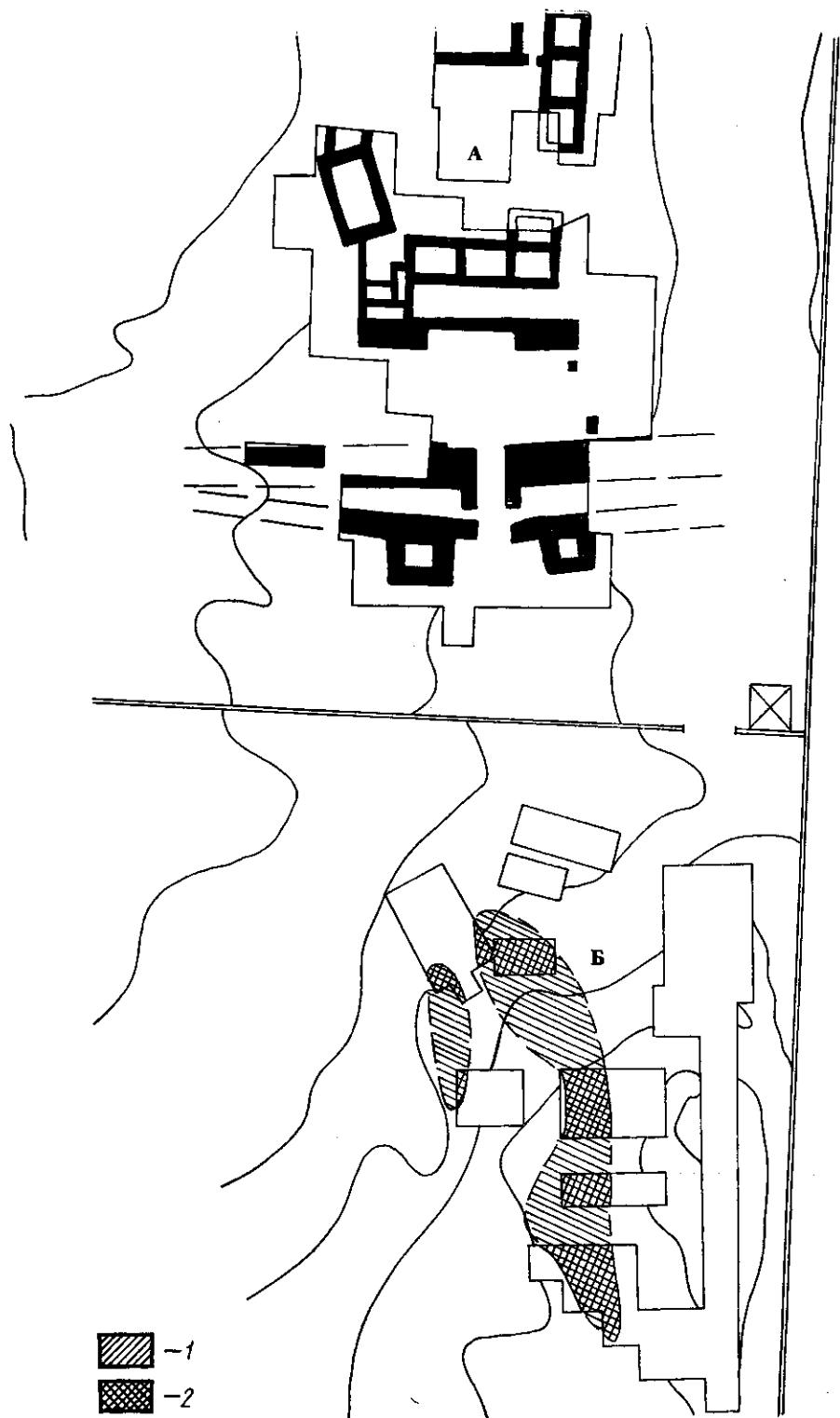

Рис. 3. План розміщення розкопів Тавро-скіфської (А) та Сімферопольської (Б) експедицій. Умовні знаки: 1, 2 — викиди з пожежі.

ші). Подібна невідповідність може служити на користь припущення про вибірку з пожежі та наступному використанні черепиць, які збереглися. Цим же пояснюється і значно менша кількість уламків каліптерів, які через свою форму значно міцніші за солені. Тут знайдено до

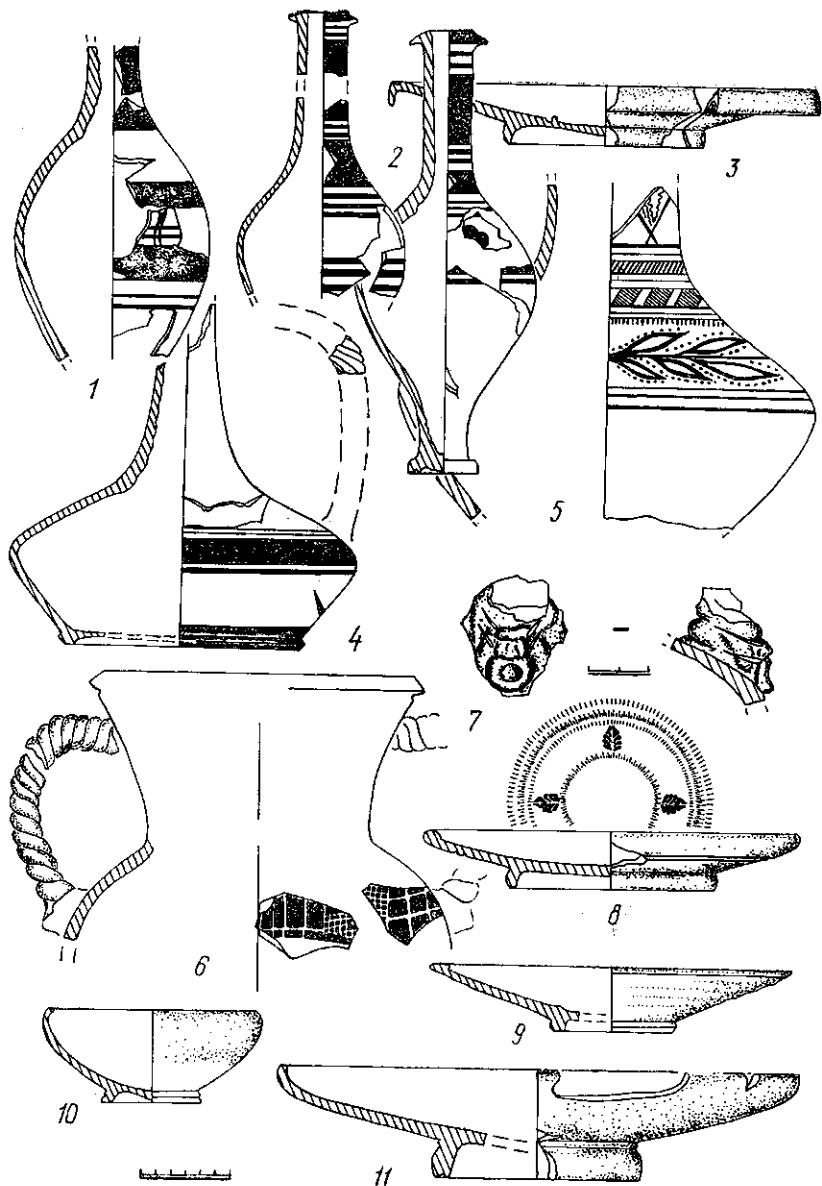

Рис. 4. Зразки столової, чорнолакової та розписної кераміки (1—11).

трьох тисяч фрагментів амфор, що утворювали цілі завали. Точно підрахувати уламки з підвалу не вдалося, проте неодноразово відзначалась іх велика кількість¹⁶. Родоська продукція складає понад 90% виявленої тут тари. Більшість уламків вкриті нагаром вина та масла, що вказує на загибель амфор разом із тим, що в них містилося. На деяких фрагментах збереглися помітки у вигляді продряпаного косого хреста на горловині, червоної смуги під вінцями та графіті — ім'я СОКЛНОС. Попередні підрахунки за профільними частинами та клеймами (на приміській території їх знайдено до 70-ти) дають до 40 посудин. У заповненні напівпідвалу також знайдено понад 60 клейм від 35—40 посудин¹⁷. У цілому ж напередодні пожежі налічувалося до півтори сотні заповнених амфор. Розподіл знайдених клейм згідно з хронологічними групами приблизно одинаковий для напівпідвального заловнення та приміських шарів фабриканських та епонімних клейм

¹⁶ Шульц П. М. Вказ. праця.— С. 79.

¹⁷ Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 79.

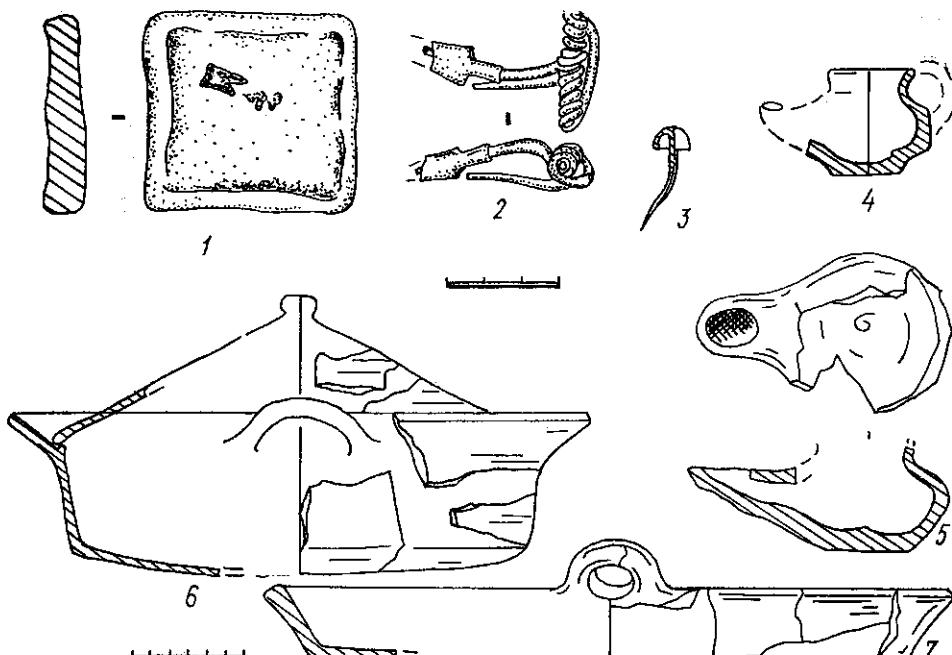

Рис. 5. Металеві предмети, кухонний посуд та світильники (1-7).

У групи (150—108 рр. до н. е.), що датують пожежу, приблизно по 30% від загальної кількості. Близько 5% клейм відноситься до IV групи (180—150 рр. до н. е.), інші — до III (220—180 рр. до н. е.). При очевидному одночасному зберіганні всіх посудин пояснити таке сполучення поки важко. Нечисленні фрагменти коських амфор з двострільними ручками, синопських та коричневоглиняних.

Окрему чималу групу складає столова та проста гончарна кераміка. Чорнолаковий посуд, мабуть, аттичного походження, поданий фрагментами двох великих чашок чи блюд (рис. 4, 11), уламком відкритої посудини з наливленням у вигляді голівки негра, прикрашеної розводами білої фарби (рис. 4, 7), фрагментами пеліки з розписом білою фарбою (рис. 4, 6). Аналоги відомі в некрополі Ольвії¹⁸. Багато невизначених уламків закритих та відкритих посудин.

Звичайний для періоду пізнього еллінізму буролаковий посуд: фрагменти тарілок (рис. 4, 9) та чашок (рис. 4, 10). Деякі прикрашені на дні штампованими пальметками та насічками (рис. 4, 8). Аналогічний посуд знайдений в Ольвії¹⁹ та інших містах Північного Причорномор'я. Численними є уламки «мегарських» чащ, вкритих лаком різних видінок та різної якості.

Поряд з черепками простих лагіносів (рис. 4, 2), поширеніх в Ольвії та на Боспорі, зустрілися фрагменти кількох екземплярів, розписаних коричневим лаком (рис. 4, 4), іноді по білому облицюванню (рис. 4, 3). Подібні до них відомі з елліністичного некрополю Ольвії²⁰. Необхідно згадати близький за складом глини та лаку розпису великий лагінос (рис. 4, 5), знайдений на підлозі східної будівлі²¹. Декілька

¹⁸ Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 124, 125.

¹⁹ Леви Е. И. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. Тененос и агора.— М.—Л., 1964.— С. 253; Парович-Пешкан М. Указ. соч.— С. 86, 87.

²⁰ Парович-Пешкан М. Указ. соч.— С. 98, 99; Кунин В. Э., Кунина Н. Э. Курганные погребения пантикапейского некрополя на северо-восточной окраине г. Керчи // Археология и история Боспора.— Симферополь, 1962.— С. 291, 292.

²¹ Махнева О. А. Расписной эллинистический сосуд из Неаполя Скифского // СА.— 1967.— № 1.— С. 253—255.

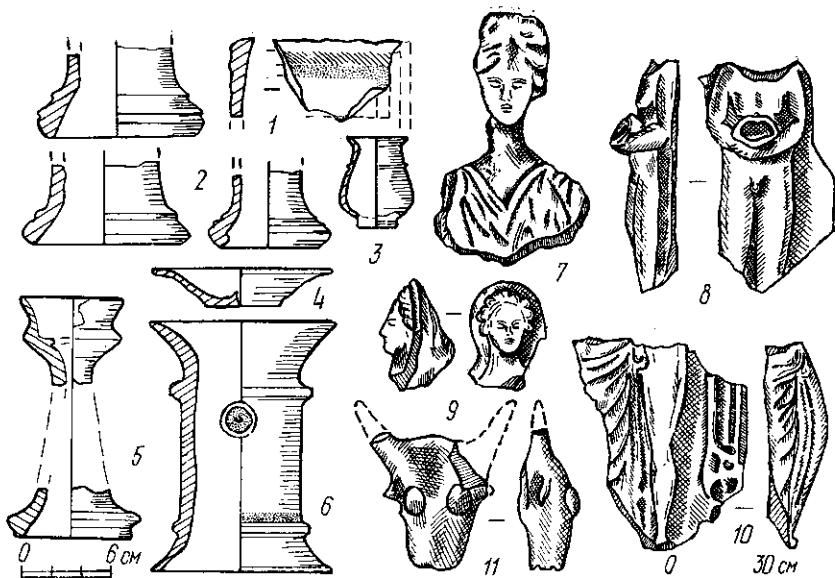

Рис. 6. Культова кераміка і теракоти (1—11).

фрагментів відносяться до посудини, форму якої не з'ясовано (рис. 4, 1). Веретеноподібні флакони представлені уламками як простих сіроглиняних, так і розписаних смугами чорного та червоного лаку (рис. 4, 2). Групу коричневоглиняного кухонного посуду складають дві фрагментовані каструлі з накривками (рис. 5, 6, 7), сковороди (рис. 5, 8) та уламки горщиків. Серед простого гончарного посуду багато фрагментів мисок з петлеподібною ручкою, різноманітних закритих посудин. У цілому побутування описаного набору посуду, широко розповсюдженого протягом II ст. до н. е., можна обмежити другою половиною цього століття, не виключаючи при цьому більш раннього походження окремих посудин.

Предметів побуту та туалету небагато: знайдено уламки двох гончарних (рис. 5, 4, 5) та чорнолакового світильників, бронзовий цвях (рис. 5, 3), фібула середньолатенської схеми²² (рис. 5, 2), очкоподібні намистини, перламутрова черепашка *upio*, кістяні накладки²³, оплавлені зализні цвяхи тощо.

Широко представлені різноманітні предмети домашнього культу. Теракотові статуетки грецьких богів, знайдені як у межах комплексу (рис. 6, 7, 8, 10), так і в приміських шарах (рис. 6, 9). Рідкісною для Північного Причорномор'я є знахідка курильниці-фіміатерію (рис. 6, 5). Близькі за формою, датовані рубежем IV—III ст. до н. е., відомі на Ольвійській хорі, в садибі Дідова Хата²⁴.

З чотирьох пустотілих вівтариків, половинками відтиснутих у формах (рис. 6, 2), один, що зберігся повністю, був прикрашений двома розетками-наліпленнями та розписом голубою фарбою (рис. 6, 6). Очевидно, іх складовою частиною були мініатюрні чашечка (рис. 6, 4) та кубок (рис. 6, 3), що через малі розміри навряд чи могли використовуватись у побуті. Внутрішня поверхня їх стінок сильно прожарена — найімовірніше, результат спалення ароматичних речовин. Прикрасою теракотового вівтарика міг бути наліп у вигляді букранія (рис. 6, 11). Разом з тим, не виключено, що це фрагмент дитячої іграшки.

Відзначимо також розбиті на дрібні шматки велике мармурове

²² Амбров А. К. Фібули юга Європейської часті СССР.— М., 1966.— С. 12.

²³ Висотська Т. Н. Указ. соч.— Рис. 26, 5.

²⁴ Рубан В. В. Раннезаліністические фимиатерии из Нижнего Побужья // Новые археологические исследования на Одесчине.— К., 1984.— С. 108.

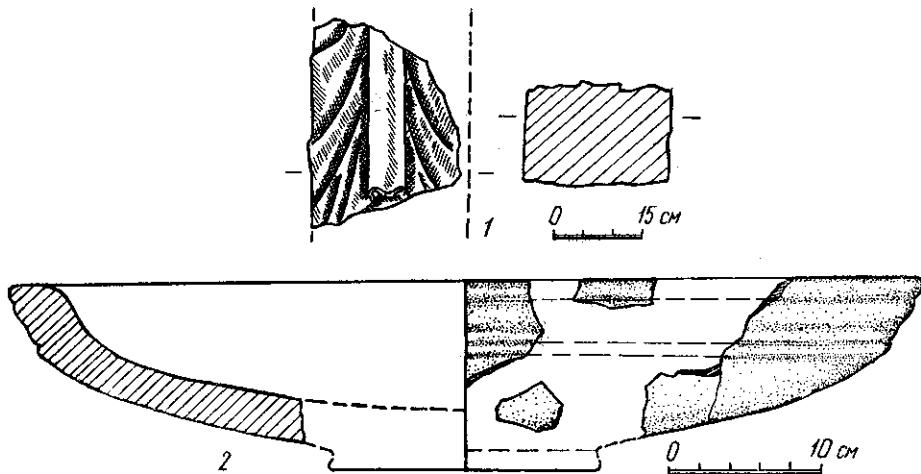

Рис. 7. Вироби з каменю (1, 2).

блудо (рис. 7, 2), фрагменти якого знайдені як на приміській території, так і в напівпідвалі²⁵. Предмет досить рідкісний, уламки подібних знайдені в культових комплексах Ольвії та Пантикапею відповідно V ст. до н. е. та I ст. н. е.²⁶ Утилітарне використання такої важкої та неміцної речі маловірогідне, найімовірніше, це своєрідний тип вітваря чи жертвового столу. До групи предметів культу можна віднести і знайдену в розкопі В¹ нижню частину д'оритової герми, задраповану добре відпрацьованими складками одягу (рис. 7, 1).

Тепер на основі всіх наявних даних стає можливим описати досліджувані об'єкти єдиним комплексом. Перед під'їздом, на вибрукованому майданчику, розміщувалася монументальна споруда у вигляді стіни з двома виступами-портиками, яку було замінено меншою аналогічних розмірів. Відкриті матеріали дозволили О. М. Карасьову узагальнити відновити вигляд споруди та визначити її функції²⁷. Подіуми портиків були виконані з рустованих квадрів, викладених по периметру будови. На камінну забутовку, що заповнювала їхню центральну частину, укладені плити підлоги. Виходячи з пропорцій доричного ордеру, в кожному портику могло знаходитися по шість чотиригранних колон, що підтримували фронтон. Загальна висота його складала 4–4,5 м, що майже вдвое менше запропонованої в реконструкції Т. М. Висотською²⁸. Основою двосхилого череп'яного перекриття, очевидно, були дерев'яні балочні конструкції.

В інтерколумнії вміщували присвячення різним грецьким божествам. Збереглися чотири від імені родосця Посідея: Зевсу Атабірію, Афіні Ліндській, Ахіллу Понтарху та богині Родос; Євмена — Деметрі; безіменне — Зевсу-царю, Ахіллу та всім богам. Всі вони виконані у вигляді невеликих мармурових та бронзових статуй богів на мармурових постаментах з написами (рис. 2, 2)²⁹.

На північ знаходилося просторе, вибруковане вапняковою крихтою подвір'я, по периметру обнесене великими будівлями. Будинок з напівпідвалом, найімовірніше, мав другий, житловий, поверх. Сам напівпідвал більш раннього походження, повторно був використаний під час спорудження описаного комплексу.

На півдні майдан двору обмежувала будівля Р так, що його північно-західний кут глухою стінкою з'єднувався з двоповерховим будин-

²⁵ Шульц П. М. Вказ. праця.— С. 118.

²⁶ Леві Е. И. Ольвія. Город епохи эллінізма.— Л., 1985.— Рис. 80, 1, 2; Толстиков В. П. Святилище на акрополе Пантикапея // ВДИ.— 1987.— № 1.— Рис. 15.

²⁷ Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 83, 84.

²⁸ Высотская Т. Н. Указ. соч.— Рис. 17.

²⁹ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 36—38, 41; Дащевская О. Д. Указ. соч.— С. 216.

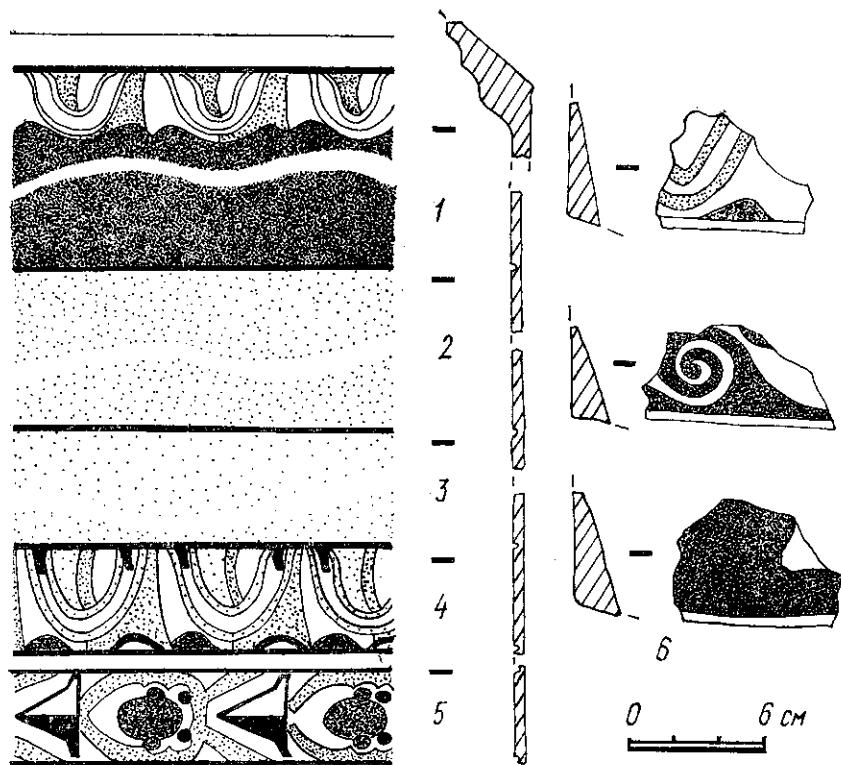

Рис. 8. Деталі розпису східного приміщення будинку Р (реконструкція автора): 1, 4, 5 — геометричний та рослинний орнаменти, 2, 3 — однокольорні смуги, 6 — деталі обрамлення кіш (?)

ком. Центральне та західне приміщення функціонували як житлові чи господарчі. Третє, до якого можна було дістатися через невеликий коридор, мало поліхромний розпис, який складався з однокольорових поясів та смужок рослинного і геометричного орнаментів, що чергувалися (рис. 8). Обидві будівлі мали двосхилий (виходячи з ширини) череп'яний дах, утеплений в'язанками хмизу на глині.

Східну частину подвір'я займала трикамерна споруда. Відсутність у ній печей та слідів череп'яного даху дають підставу припустити не-житлове, можливо, складське чи просто господарське приміщення. Це підтверджується і знахідкою тут свинцевого важеля в 1 міну (260 г) тенедоської вагової системи³⁰ (рис. 5, 1). З півночі двір, ймовірно, перетинала довга споруда, про яку через недослідженість ділянки нічого певного сказати не можна. Проте очевидним є те, що немає підстав відносити даний архітектурно-археологічний комплекс до скіфського населення Неаполя.

Принцип рівнозначно-паралельного планування будівель та скупчення їх навколо двору властивий для грецьких міст Північного Причорномор'я. Наявність напівпідвальів, що передбачало другі поверхи, влаштування череп'яних дахів, утеплення їх глиною та соломою — теж є характерним для грецького населення античних міст, зокрема, Ольвії³¹. Найближчі аналогії фрескового розпису структурного стилю з перевагою червоного кольору також дає Ольвія³². Використання у побуті гончарного кухонного посуду, широкого асортименту чорнолако-

³⁰ Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора ... — С. 50.

³¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 31, 149, 150 та ін.; Крыжицкий С. Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи // Археология. — 1971. — Вип. 1. — С. 60.

³² Крыжицкий С. Д. Жилые дома ... — С. 38..

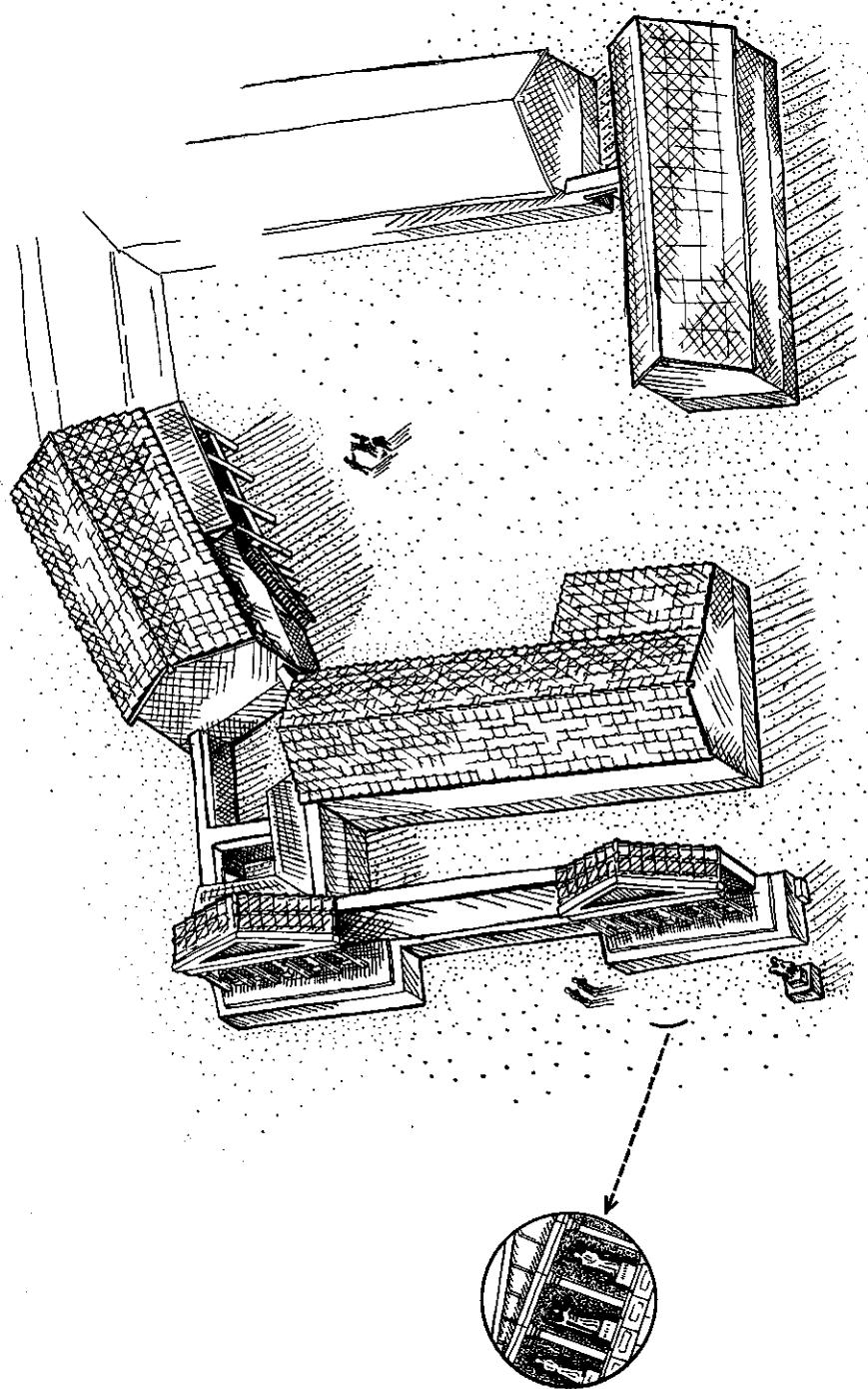

Рис. 9. Грецька факторія. Загальний вигляд (реконструкція автора).

вого та розписного посуду, рожкових світильників характерно саме для грецького населення³³.

Все це разом з групою предметів грецького культу та епіграфічними знахідками переконливо засвідчує належність всієї описаної групи споруд грекам, що проживали на території фортеці. Наявність значних

³³ Археологія ССР. Античные государства ... — С. 227, 229—231.

запасів продуктів родоського імпорту, найімовірніше, свідчить про грецьку торговельну факторію, що займалася питаннями транзитної торгівлі у досить великих масштабах.

Поширюючи на описані будівельні залишки загальні риси архітектури житлових будинків грецьких міст Північного Причорномор'я³⁴, уявляється за можливе пропонувати варіант реконструкції всього комплексу споруд перед брамою (рис. 9).

Будинок з портиками та майдан перед ним значною мірою могли виконувати функції теменоса. Будівлі житлового, господарчого та культового характеру групувалися навколо великого двору. Для зберігання предметів торгівлі використовувався просторий підвал та складські приміщення східної будівлі. Переважна більшість родоського імпорту, разом з родоським походженням господаря (чи одного з господарів) факторії Посідея, сина Посідея, дозволяють поставити острів Родос на перше місце в торгівлі з Неаполем. Як доведено багатьма дослідниками, торгівля ця здійснювалася за активного посередництва Ольвії³⁵. звідки пізньоскіфською столицею було запозичено багато архітектурних рішень, культових та побутових елементів. Виникнення та функціонування комплексу відповідно до керамічного матеріалу та родоських клейм можна датувати часом з рубежу III—II ст. до н. е. до 110 р. до н. е.

Ю. П. Зайцев

К ВОПРОСУ О ГРЕЧЕСКОМ НАСЕЛЕНИИ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

Важной частью проблемы взаимоотношения греческих полисов Северного Причерноморья с соседними народами и государствами является вопрос о греческом населении Неаполя Скифского, известного по данным эпиграфических источников. Новые материалы раскопок 1979 и 1987 гг. в совокупности с данными исследований Тавро-Скифской экспедиции позволили пересмотреть некоторые выводы, установить и доказать наличие здесь греческого хозяйственно-жилого комплекса, функционировавшего с рубежа III-II вв. до н. э. по 110 г. до н. э. и погибшего во время диофантовых войн. Наличие значительных запасов родосского импорта скорее всего свидетельствует о греческой торговой фактории, занимавшейся вопросами транзитной торговли довольно крупного масштаба. Ее возникновение и существование возможно явилось результатом политики Скилура, направленной на создание по греческим образцам позднескифских городов-крепостей.

Yu. P. Zaitsev

CONCERNING GREEK POPULATION OF THE SCYTHIAN NAPLES

A problem on Greek population of the Scythian Naples known according to the epigraphic sources is a part of the problem concerning correlation of Greek polises of the Northern Black Sea area with neighbouring peoples and states. New materials of excavation (1979-1987) along with the data from investigations of the Tavro-Scythian expedition allow revising certain conclusions, establishing and proving the presence of the Greek economic-housing complex here which had been functioning from the 3d-2nd centuries B.C. to the year 110 B.C. and then lost in the period of Diophantus wars. The presence of considerable stores of Rodossian import most likely testifies to the Greek trading stations which dealt with problems of large-scale transit trade. Its rise and existence is possibly a result of the Skilur policy directed towards creation of the Late-Scythian town-fortresses by the Greek specimens.

Одержано 25.04.88.

³⁴ Крижницький С. Д. Деякі питання ... — С. 60—63.

³⁵ Бондарь Н. Н. Торговые сношения Ольвии со Скифия в IV—I вв. до н. э. // СА.— 1956.— № 25.— С. 127.

Про сюжети рельєфів XI—XII ст. з Києво-Печерського монастиря

Є. І. Архіпова

Стаття присвячена атрибуції сюжетів рельєфів XI—XII ст. з Києво-Печерського монастиря. Аналіз іконографії зображень, біблейських, міфологічних та літературних джерел, залучення широкого кола аналогій дозволив авторові визначити персонажа, який розриває пащу лева, що напав на нього, як Самсона, а персонажа, що іде у візу, до якого запряжені лев з левицею — матір богів та патронесу міст Кібелу.

При вивченні давньоруської пластики деякі аспекти складання та використання іконографічних схем у декоративному оздобленні культових та світських споруд лишаються ще не до кінця з'ясованими. Прикладом цього є так звані лаврські плити, що були знайдені вмурованими в стіну друкарні Києво-Печерської лаври *. Їх первісне місце знаходження невідоме. Деякі дослідники вважають, що вони прикрашали храм або велиkokнязівський палац у Берестові, інші — правили за огорожу хорів Успенського собору Києво-Печерського монастиря або походять з церкви св. Ірини¹.

Немає єдиної думки і щодо семантики рельєфів. Ряд авторів — А. І. Некрасов, Б. О. Рибаков, В. Н. Лазарев, Ю. С. Асеєв вважає, що на рельєфі, який зображує боротьбу юнака з левом, презентовано Самсона або Геракла², В. П. Даркевич — Геракла в боротьбі з немейським левом³. Останню точку зору поділяють також інші дослідники⁴. Кілька тлумачень має і сюжет другої плити. А. І. Некрасов висловив думку, що тут зображені «східного принца, який іде в колісниці, заражений левом та левицею»; М. В. Алпатов побачив у ньому «царевича»; Б. О. Рибаков та інші вчені — фрігійську матір богів Кібелу; Ю. С. Асеєв — «видіння Даниїла», а В. П. Даркевич, А. Грабар, В. Г. Пуцко, С. Радойчич, О. П. Цибенко та інші — тріумфальний хід молодого Діоніса⁵.

Різноплановість точок зору, які трактують сюжети лаврських плит як теми світського (міфологічного) або релігійного (християнського) змісту, вимагає їх детального вивчення, аналізу тих іконографічних типів, які лягли в основу обраних сюжетів і визначення місця та ролі їх у розвитку художнього різьблення по каменю, що широко розповсюджене в декорі давньоруських храмів.

* Сьогодні плити експонуються в архітектурній експозиції Києво-Печерського музею-заповідника.

¹ Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство.— М., 1936.— С. 68; Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси.— М., 1951.— Т. 2.— С. 439; Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства.— М., 1953.— Т. 1.— С. 191, 192; Даркевич В. П. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 418; Асеев Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва.— К., 1969.— С. 202; Пуцко В. Г. Киевская скульптура XI века // Byzantinoslavica.— Praha, 1982.— Т. XLIII.— С. 57, 58.

² Некрасов А. И. Указ. соч.— С. 68; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 440, 441.— Рис. 220, 1; Лазарев В. Н. Указ. соч.— С. 191, 192; Алексеев Ю. С. Вказ. праця.— С. 202.

³ Даркевич В. П. Победы Геракла в декорации Дмитриевского собора во Владимире // СА.— 1962.— № 4.— С. 91.

⁴ Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // Труды отдела русской литературы.— М., 1962.— С. 253; Радојчић С. Кијаски рельєфи Диониса, Херакла и светих ратника // Старинар.— Београд. 1970.— XX.— С. 333; Пуцко В. Г. Указ. соч.— С. 57, 58.

⁵ Алпатов М. В. Всеобщая история искусства.— М., 1955.— Т. III.— С. 62. Даркевич В. П. О некоторых византийских ... — С. 411—414; Грабар А. Н. Указ. соч.— С. 253; Пуцко В. Г. Указ. соч.— С. 57—58; Радојчић С. Указ. соч.— С. 333; Цибенко О. П. До питання про візантійські впливи у культурі Київської Русі // Київська Русь. Культура традиції.— К., 1982.— С. 46—51.

Рис. 1. Самсон, який бореться з левом. Рельєф з Києво-Печерського монастиря (фото О. К. Сиром'ятникова, В. А. Сілващенко).

Плити витесано з пірофілітового сланцю, що походить з овруцьких каменоломень⁶; це дає можливість вважати їх витворами місцевого каменярства. Плити мають прямокутну форму, композиції взято в рамку з подвійних широких і вузьких смуг.

На одній з плит (завдовжки 2,05 м, завширшки 1,00 м) у невисокому круглому рельєфі зображені сцену двобою з левом (рис. 1). Юнак з міцним торсом, зробивши крок назустріч хижакові, що кинувся на нього, обома руками розриває йому пащу. Лев присів на задні лапи, схопив лівою передньою лапою руку юнака, права звисає. Хвіст *S*-подібно закручений догори. Ліворуч від юнака, за його спиною, зображене дерево. Вбрання юнака — коротка підперезана туніка або хітон з рукавами до ліктя, довгі чоботи, зверху туніки — плащ, один кінець якого, проходячи під лівою рукою, розвіється за спиною зламаними складками, закриваючи частину дерева (а не накинуте на дерево, як вважав В. Н. Лазарев). У нього пишна зачіска, укладена крупними пасмами, що доходять до рамен. Постать дано в тричвертному розвороті, ноги в профіль, а обличчя майже у фас і, на відміну від експресії постаті, спокійне. Низьке чоло, опущені куточки брів, що окреслюють великі мигдалеподібні очі, видовжений прямий ніс, тонкі зтулені губи змальовують мужній характер. Разом з тим, постаті не-пропорціональні та передані анатомічно невірно, їм тісно у заданому просторі: ліва нога, піднята догори, рука юнака і хвіст лева значно виходять за межі рамки, тулуб лева надто короткий, порівняно з великою головою. У нього надмірно велика верхня щелепа (нагадує кабанячу), передні лапи з довгими, як у людини, пальцями, велике око вимальоване подвійною лінією з видовженими кутками. Пишна грива та китиця хвоста стилізовані під орнамент «ялинкою». Дерево має прямий стовбур з залишками черенків від листя (як у пальми), гілки, що відходять від нього (четири) закінчуються трилистниками, які оформлені насічками «ялинкою». Зображення має площинний характер, риси примітивного реалізму поєднані в ньому з умовністю стилізації.

На другій плиті (завдовжки 1,85 м, завширшки 1,05 м) представлена персонаж, який іде у візу, що запряжений левом та левицею (рис. 2). Напівлежачи, у невимушній позі, він опирається на зігнуту в лікті ліву руку, водночас підтримуючи трохи схилену голову. Права рука охопила зігнуте коліно правої ноги, ліва нога — пряма, з викручену вниз стопою. На голові персонажа розширеній догори високий головний убір, що поділений четырьма горизонтальними смугами з перехватом у центрі. З-під нього видно три коси: дві звисають на праву

⁶ Асеев Ю. С. Вказ. праця.— С. 197—204.

Рис. 2. Кібела, яка йде у візку, запряженному левами. Рельєф з Києво-Печерського монастиря (фото О. К. Сиром'ятникова, В. А. Сліващенко).

сторону грудей, а одна — на ліву, зачіска має прямий проділ. Одяг з вузьким по стану корсетом, дуже широкими й довгими «дзвіноподібними» рукавами, а також пишною, драпірованою дрібними складками спідницею з заниженою талією. На грудях сукня має прямокутну вставку, що оформлена подвійною лінією, так само виділений і занижений пояс спідниці. Мигдалеподібні очі, окреслені подвійною лінією, виразно промодельовані довгий, прямий, з розпластаними крилами ніс і маленький рот, м'який овал обличчя змальовують жіночий образ. Візок має високу заокруглену вгорі спинку, що оформлена зубцями (у вигляді міського муру?), внутрішня її частина утворює напівколо. Дно пряме, трохи похилене до передка. З чотирьох коліс зображені два, по вісім спиць у кожному. До високого передка прикріплено дишло, що завершується поперечною планкою з двома нашиниками (ярмо?). В нього запряжені лев, який стоїть на задніх лапах, з повернутою до глядача мордою, і левиця, що опустила голову долі. Передніми лапами, піднятими догори, лев спирається на її спину. В нього пишна грива, яку передано трикутниками, що заходять один на один, у левині ж виділено сосці. Китиці на опущених хвостах тварин оформлені одноїчиною насічкою. Великі видовжені очі звірів зображені подвійною лінією, зуби трикутниками. Лев висолошив язика. В цілому їх зображення, хоча майстер і дотримувався анатомії, стилізовані.

Розглянемо перший сюжет — боротьба героя з левом, який пов'язують з іменами Геракла, Самсона і Давида. Геракл, за міфом, зустрівся з немейським левом в гірських лісових хащах. Стріли, puщені ним, відскочили від твердої шкури лева, тоді він приголомшив звіра могутнім ударом палиці і, кинувшись на нього, обійняв своїми міцними руками й задушив⁷.

Іконографія цього образу сформувалась ще в античний час. Характерним його атрибутом була палиця. Прикладами мотиву боротьби з левом може бути статуя «Геракл з левом» роботи Лісіппа (друга половина IV ст. до н. е.), малюнки на коптській тканині IV — початку V ст., що зберігаються в Ермітажі⁸; на пізньоантичній рельєфній платівці слонової кістки з Лувру⁹; на деталях візантійських скриньок

⁷ Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции.— М., 1957.— С. 137, 138.

⁸ Матве М., Лапунова К. Ткани Коптского Египта.— М.— Л., 1951.— № 11337.— Табл. XVIII, 3.

⁹ Weitzmann K. Die Elden beinkästen aus der Mittelbyzantinschen zeit.— Berlin, 1930.— S. 22.— Abb. 2.

Х — початку XI ст. з музею Ареццо і Пті-Пале в Парижі¹⁰ і багатьох інших витворах римського і візантійського мистецтва. На них голий Геракл завжди давить лева руками, а не роздирає пашу, іноді прису́гній ще один персонаж (Іолай, як вважають дослідники), або зображення дерева¹¹.

Самсон, за біблейською легендою, був зв'язаний обітницею назорея і не стриг волосся, в якому і була його сила. Його двобій з левом змальований в Кнізі Судій Ізраїлевих: «І зійшов Самсон і батько його та мати його до Тімни, і прийшли аж до тімненських виноградників,— аж навпроти нього ричить левчук. І зійшов на нього Дух Господній і він розірвав того левчука, як розривають ягня, а в руці його не було нічого» (розрядка — Є. А.) (Книга Суддів, розд. 14, с. 5—6).

Другим християнським «левоборцем» був Давид, який юнаком був пастушком у господі свого батька: «І сказав Давид до Саула: Твій раб був пастухом свого батька при отарі, і приходив лев, а також — ведмідь, та й тягнув штуку дрібної худоби зо стада, а я виходив (гнався?) за ним, і побивав його, і виривав у те з пащі його. А як він ставав (розрядка — Є. А.) на мене, то я хапав його за його гриву, та й побивав його» (1 Книга Царств, розд. 17, с. 34—35).

Християнське мистецтво під впливом нового світогляду, формує свої, відмінні від античності іконографічні та стилістичні принципи зображення лєгенд про Самсона і Давида.

В. П. Даркевич називає три основних типи зображенень боротьби Давида з левом у візантійській іконографії: 1) Давид лівою рукою вхопився за гриву лева, а правою замахується палицею, готовуючись настіти удар (мініатюра з псалтиря в Паризькій Національній бібліотеці, перша половина Х ст.); 2) Давид, що поставив коліно на спину лева, розриває йому пашу (срібна таця з Кіпру, початок VII ст.); 3) лев стоїть на задніх лапах навпроти людини. Давид, склонивши його за щелепу, розриває пашу (мініатюра з псалтиря Василя II, близько 1019 р.; сцена на чаши із зібрання А. П. Базилевського, XII ст.)¹². Ймовірно, цей перелік можна доповнити ще одним іконографічним типом — це рельєф західного фасаду Дмитрівського собору у Володимирі (1193—1197 рр.), де зображені Давид, що біжить з палицею в руці по спині лева. В. П. Даркевич вважає, що це християнізований Геракл, або юний витязь¹³.

Проте вміщення цієї сцени в пряслі, присяченому Давиду-проповіднику, в храмі, декоративне оздоблення якого, безумовно, було санкціоновано духовенством (воно стежило за відповідністю до головного вчення церкви), наявність палиці і зображення персонажа, який біжить, на нашу думку, є більш логічним припущенням про використання тут епізодів з історії Давида, а не Геракла. Давид з палицею зображений на мініатюрі з псалтиря Василя II, гр. 17 (Венеція, бібліотека Марчіана); на скриньці з Венеціанського палацу в Римі і платівці Давида з музею Метрополітен¹⁴.

На цьому ж пряслі вміщена й друга сцена боротьби з левом. В. П. Даркевич, відзначаючи інший, ніж у Києві, напрям культурних зв'язків, вважає, що тут зображені саме Самсона. Дійсно, подібна композиція, коли персонаж сидить верхом на леві і, роздираючи пашу хижаку, повернув до себе його голову — широко розповсюджена в мистецтві Західної Європи XII ст. і так часто розміщувалася понад входом, тобто прив'язувалася до декоративного оздоблення центрального захід-

¹⁰ Даркевич В. П. О некоторых византийских ... — С. 413.— Рис. 3, 4.

¹¹ Там же.— С. 413.

¹² Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII вв.— М., 1975.— С. 153.— Илл. 217, 219.

¹³ Даркевич В. П. Подвиги Геракла в дескорации ... — С. 92—104.

¹⁴ Лазарев В. Н. История византийской живописи.— М., 1947.— Т. 1.— Табл. XII, 6; Банк А. В. Гребень из Саркела-Белой Всжи // МИА.— 1959.— № 75.— С. 333—339.— Рис. 15; Byzantine silver stamps // Dumbarton Oaks Studies.— Washington, 1961.— № 7 — № 63.— Р. 188.

Рис. 3. Самсон, який бореться з левом. Платівка вівтаря з Клойстернайбурга (1181 р., Миколай з Вердена) (фото О. К. Сиром'ятникова, В. А. Сліващенко).

ного порталу¹⁵. Проте на відміну від західноєвропейських зразків (шашки з слонової кістки другої половини XII ст. з Брауншвейга, з колекції Р. Больмана; Кестерського музею в Гановері; сцена на дерев'яній скриньці XII—XIII ст. з Національного музею Флоренції¹⁶; сцена на Людогощенському хресті 1359 р. з Новгородського музею; барельєф в кафедральному соборі у Відні¹⁷) Самсон без довгого волосся. В. П. Даркевич вважає, що це пов'язано із світським осмисленням біблейського персонажа. Але, з іншого боку, як ми побачимо, іконографія Самсона і Давида має подібні типи, і відсутність довгого волосся може бути ознакою того, що на обох володимирських рельєфах викарбувано Давида.

За біблейським текстом Самсон зустрів лева неозброєним, і тільки його сила та заступництво Бога допомогли йому виграти двобій. Про західноєвропейську іконографію Самсона вже йшлося. До візантійського типу сходить зображення Самсона на платівці вівтаря в Клойстернайбурзі (рис. 3)¹⁸. Як і в третьому типі іконографії Давида, за В. П.

¹⁵ Даркевич В. П. Подвиги Геракла в декорации ... — С. 92, 93.— Рис. 2, 1.

¹⁶ Даркевич В. П. Там же.— С. 93.— Рис. 2, 2, 3; Даркевич В. П. Путями средневековых мастеров.— М., 1972.— Рис. на с. 121.

¹⁷ Лазарев В. Н. Памятники новгородской деревянной резьбы XIV в. (Людогощенский крест) // Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы.— М., 1978.— С. 189.

¹⁸ Хаман-Мак Лен Р. Византийский стиль в мастерской Николая Верденского // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа.— М., 1973.— Рис. на с. 403.

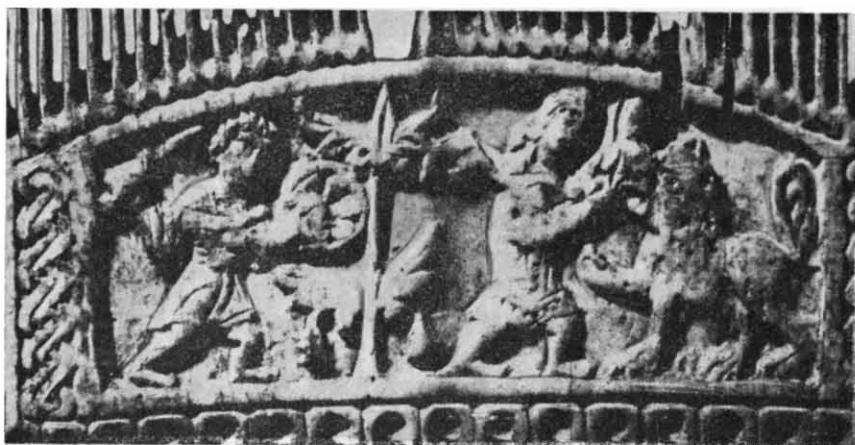

Рис. 4. Давид або Самсон, який бореться з левом. Гребінь з Саркела-Білої Вежі (Ермітаж, Ленінград) (фото О. К. Сиром'ятникова, В. А. Сліващенко).

Даркевичем, Самсон тут робить крок назустріч леву, що присів на задні лапи, і розриває йому пащу. Довге волосся підтверджує, що постать саме Самсонова. До цього ж іконографічного типу належить відповідне зображення Самсона на гребені XI ст. з слонової кістки з Саркела-Білої Вежі¹⁹ (рис. 4) та на київському рельєфі, що розглядається. Останній різиться лише тим, що не має довгого волосся. Не мають його і персонажі на візантійській чаші із зібрання А. П. Базилевського (тут представлено обидва типи іконографії: верхи на леві та двобій з левом, що присів на задні лапи з піднятими передніми). Але оскільки на київському рельєфі обличчя персонажа подане майже у фас, як і на рельєфі з Дмитровського собору композиція з Самсоном, то і відсутність довгого волосся можна пояснити цим ракурсом. До того ж волосся могло бути заплетене в одну косу, як у героїв, що роздирають пащу левам на скриньці з слонової кістки візантійської роботи (Національний музей, Флоренція). Таким чином, відсутність волосся пояснюється найімовірніше, позою зображеного.

Одяг персонажа — коротка підперезана туніка з рукавами до ліктя, чоботи та плащ, що майорить за вітром (А. В. Банк вважає, що така форма плаща не зустрічається раніше Х ст.)²⁰ — відповідає опису одягу селян і ремісників Візантії X—XII ст.²¹. Приналежністю їхнього костюма були вузькі штані (наявність котрих можна припустити і на київському рельєфі), що заправлені у високі чоботи. На користь візантійської іконографії Самсона говорить і така деталь, як заправлений за пояс плащ. Одяг простолюдина також відповідає соціальному стану юнака Самсона.

Дерево за спиною Самсона розміщене аналогічно дереву на гребені з Саркелу-Білої Вежі, де герой, який роздирає пащу леву, також вбраний у коротку туніку, чоботи і плащ, що розвивається*. Дуже схоже воно із зображенням дерев у різьбленні Дмитровського собору у Володимири — ті ж самі трилисники на кінцях гілок, прямий стовбур (але вже не пальми). За легендою Самсон зустрів лева біля виноградника (а не в пустелі, як вважає Б. О. Рибаков). Дерево присутнє на рельєфах багатьох витворів візантійського мистецтва, які зображують як Гераクла (про що вже йшлося), так і Самсона та Давида (гребінь з Саркела-Білої Вежі, скринька Венеціанського палацу в Римі, мініатю-

¹⁹ Банк А. В. Гребень из Саркела-Белой Вежи.— Рис. 13.

²⁰ Там же.— С. 339.

²¹ Каждан А. П. Византийская культура (Х—ХII вв.). — М., 1968.— С. 21.

* А. В. Банк вважає, що на гребені зображені Самсон або Давид. Наявність довгого волосся свідчить на користь першого. Присутність другого персонажа — юнака з мечем і щитом вони пояснюють світським перетлумаченням біблейського сюжету (мисливська сцена).

рій з псалтиря Василя II та ін.). Зображення його на лаврській плиті дає підстави припустити, що за основу для даного сюжету правив візантійський зразок. До того ж на Русі здавна любили зображувати Дерево Життя, популярність цього мотиву в скульптурному декорі храмів Володимира-Сузданської Русі дає підстави припустити, що в даному випадку — це не лише визначення місця дії, а й улюблений символ.

Пластичне вирішення образу персонажа також відповідає Самсонові — відчайдушному, задерикуватому, невичерпаному у витівках, подітічому наївному богатирю — типово народному образу героя. Гіперболізація його фізичних якостей характерна і для літературних образів. Ідеальний герой, як правило, високий, іноді велетенський на згіст, має широкий розмах плеч, палаочі очі²². Саме «Самсонову силу» благає дати князеві для захисту Русі від ворогів Данило Заточник, про силу Олександра Невського йдеться як про частину сили Самсона в «Житії Олександра Невського». В апокрифічному сказанні про Самсона, що увійшло до тексту «Палеї історичної», юний біблейський герой характеризується як «муж силен и благоделен», який володіє «превидною храбростью»²³. Перекладена російською мовою в XII—XIII ст. візантійська поема «Дігеніс Акріт» (Х ст.), що була відома на Русі під назвою «Девгенієве діяння» також вміщує багато порівнянь з Самсоном²⁴. Про популярність цього образу і в образотворчому мистецтві свідчить опис оздоблення будинку Дігеніса Акріта:

«Там подвиги старинные с прославленных героев
Он золотой мозаикой изобразил искусно.
С Самсона начал,— как герой пошел на иноземцев,
Как с дивной силой разорвал руками льва на части...»

(Дігеніс Акріт, с. 110).

Далі перераховуються інші сцени, де поруч з біблейськими персонажами було зображене і міфічних герой: Ахілла, Одіссея, Пенелопу, Олександра Македонського. Цей уривок цікавий тим, що, крім підтвердження іконографії Самсона (який розриває пащу леву), він свідчить про співіснування в світському мистецтві християнських і міфологічних тем.

Таким чином, іконографія персонажа, що зображений на плиті, сягає візантійських зразків іконографії християнських герой Самсона і Давида*. Аналіз біблейських текстів показує, що голими руками розірвав пащу леву саме Самсон (іконографія Давида, як правило, має допоміжні атрибути — палиця, вівці, ведмідь), і саме він відзначався великою фізичною силою, що стала прикладом для численних літературних порівнянь. Відсутність довгого волосся, мабуть, не є істотним елементом цього іконографічного типу — відсутність його у витворах мистецтва більш пізнього часу, проте, не викликає сумніву у визначенні персонажа, який роздирає пащу леву, як Самсона. Про велику популярність сказання про Самсона свідчить і той факт, що інші «левороздирачі» — Дігеніс Акріт, імператори, князі порівнюються саме з Самсоном, а зображують їх найчастіше в обладунку або з допоміжними атрибутами.

Друга плита, як уже відзначалось, має ще більше варіантів тлумачення її сюжету. Оскільки припущення про зображення Далілі або «східного принца» довільні, то обмежимось розглядом аргументованих точок зору Б. О. Рибакова, Ю. С. Асеєва та В. П. Даркевича.

²² Комнина А. Алексиада.— М., 1965.

²³ Моление Даниила Заточника // Хрестоматия по древней русской литературе. Составил Н. К. Гудзий.— М., 1973.— С. 146; Житие князя Александра Невского // Там же.— С. 157; Попов А. Книга бытия небеси и земли, или так называемая Палея историческая // Чтения Общества истории и древностей Российских.— М., 1881.— Кн. I.— С. 126.

²⁴ Дігеніс Акріт (Пер. Сиркіна А. Я.)— М., 1960.— С. 110, 111.

* В. П. Даркевич вважає, що як «шаблон» могли використовуватись не костянтино-пільські речі, а їхні херсонеські репліки.

«Видіння Данила» — сюжет, який не одержав у образотворчому мистецтві християнського середньовіччя свого втілення — зводиться, згідно біблейського тексту, до снів Данила, які він трактує пророцькими видіннями. Серед чотирьох фантастичних тварин, які йому наснились, є й лев, але з крилами, як у орла, який набуває потім людського вигляду. Інші звірі нагадують ведмедя, барса та чудовисько з десятьма рогами (Книга Пророка Даниїла, розд. 7, ст. 1—7). Як бачимо, нічого спільногого з зображенням на рельєфі ці видіння не мають.

Найбільш поширеним є зображення Данила в рові з левами. Це «Данило серед левів» на дерев'яному гребені V ст. з Арміма (Панополіс); дерев'яній консольній балці (близько 600 р.) з Бауїта; вапняковому рельєфі VII ст.— Каїр; молівдовулі XI—XII ст. з Ермітажа; рельєфи з кафедрального собору у Вюрмсі, близько 1180 р.²⁵ та ін. Данило всюди зображеній з піднятими додори (в молитві) руками в оточенні левів. Таким чином, припущення Ю. С. Асеєва про зображення «видіння Данила» не має відповідностей в іконографії плити.

За композицією рельєф на лавській плиті наближається до сцени тріумfu Діоніса, на що звернув увагу В. П. Даркевич. Відомі його зображення на візку, що запряжений пантерами, на коптських тканинах та скриньках з слонової кістки X—XII ст. візантійської роботи²⁶. До більш ранніх зразків сходить розпис будинку в Помпеях, де Діоніс в оточенні козлоногого сатира та путті іде у візку, що запряжений цапами.

Образ Діоніса найбільш популярний і дуже поширений як у витворах античного, так і світського християнського (особливо прикладного) мистецтва. Великої популярності набула і легенда про підкорення Індії Діонісом. Іконографія цього сюжету добре відома за саркофагами пізньоримського часу, художніми тканинами коптського Єгипту та скриньками слонової кістки. Діоніса (інколи з Апіадною) зображували в колісниці, запряжений пантерами або кентаврами, в супроводі танцюючих сатирів, менад, путті та ін. Діоніса, який переважно напівроздягнений, з тірсом в руках, часто супроводжує і Геракл з палицею. Атрибути бога — плющ та виноградна лоза.

Природно, що численні персонажі вакханалій не увійшли до зображеній тріумфу Діоніса християнського часу. Але й на візантійських скриньках X—XII ст. його подають напівроздягненим, частіше з тірсом у руках, у візку, запряженою пантерами, в оточенні путті. Analogії лавській плиті, що їх наводить В. П. Даркевич, — платівка слонової кістки кінця X — початку XI ст. з музею Чівіко у Венеції та скринька з музею Вікторії та Альберта в Лондоні (XI—XII ст.) — сходять саме до зразку діонісійської іконографії, що описаний, і нічого спільногого, крім композиційного рішення з київським рельєфом не мають. Відсутні на плиті атрибути або супутники Діоніса *.

Б. О. Рибаков вбачає в зображеному персонажі Кібелу. До іконографічного типу київського рельєфу сходить зображення Реї на одній з мініатюр константинопільської школи, що ілюструють Кінегетику Опіана (Венеція, Марчіана, гр. 479, перша половина XI ст.)²⁸, де її зображені напівроздягненою жінкою, котра іде в прямокутному візку,

²⁵ Effenberger A. Koptische Kunst.— Liepzig, 1975.— Taf. 51, 57, 85; Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза.— Л.— М., 1966.— Илл. 175; Romanische Plastik in Europa. Umschau Verlag.— Frankfurt-am-Main, 1961.— S. 162.

²⁶ Даркевич В. П. О некоторых византийских ... — С. 413, 414; Ляпунова К. С. Изображение Диониса на тканях византийского Египта // Труды отдела Востока. Гос. Эрмитаж.— Л., 1940.— Т. III.— С. 150.

* Левів не можна зараховувати до його обов'язкових атрибутів, бо їх зображення з ним рідкісні і, можливо, відносяться до сцен з іншим змістом (рельєф з вакхічним ходом з Лувра і зображення на золотій чаші, що знаходиться в кабінеті Медалей у Парижі)²⁷. З Діонісом пов'язувались виключно тигр та пантера. Тим, що леви нехарактерні для Діоніса, пояснюється й помилка А. Грабара, котрий, наслідуючи В. П. Даркевича у визначенні персонажа як Діоніса, називає левів пантерами.

²⁷ Матье М., Ляпунова К. Ткани Коптского Египта ... — С. 54.

²⁸ Даркевич В. П. О некоторых византийских ... — С. 414.

що запряжений левом та левицею. Відомо, що Рей відповідала фрігійська богиня Кібела, культ якої після 204 р. до н. е. було проголошено державним культом Римської імперії. Саме Кібела стала синкретичним божеством і шанувалась як покровителька добробуту міст і всієї держави. Оргіастичний же характер її культу, що був заборонений римською владою сенатським декретом проти вакханалій 186 р. до н. е., не одержав подальшого розвитку в зв'язку з новим характером її шанування. Золота колісниця, корона у вигляді міської вежі та дики леви — основні елементи іконографії Кібели пізньоримського часу.

Чудовий опис дуже близький до сюжету лаврської плити знаходимо в поемі римського поета I ст. до н. е. Лукреція:

«...Будто бы парою львов она правит в своей колеснице...
Львов запрягли потому, что и самые дикие дети
Должны пред силой забот материнских покорно склоняться,
Голову ей увенчали венком крепостным, указая,
Что защищает она города на местах непреступных».

(Лукрецій, II, 600—604).

Той же образ змальовує Овідій в поемі «Фасти» (рубіж н. е.):

«...Как дает ей свирепое племя
Львов непривычным ярмом гривы свои отягчать?»
Я замолчал, а она: «Укрошают их дикость богиня —
Видишь ты это и сам по колеснице ее».
«Но почему же главу тяготит ей венец башненосный?
Разве впервые она башни дала городам?»
Муза кивнула...»

(Овідій, Фасти, IV, 215—221).

За римського часу Кібелу також часто зображують, сидячи на троні, що охороняється левами, у вежоподібній короні з тимпаном у руках (Національний музей, Неаполь). В. Н. Лазарев зазначає, що цей образ Матері Богів — покровительки міст, яка зображувалася на малоазійських монетах Смірни, Лесбоса та Філіппополіса з протистоячими римськими імператорами з храмом у руках, ліг в основу ідеї приношення Діві Марії дарів імператорами з одночасним проханням про заступництво²⁹. Але це вже інша іконографічна паралель, що свідчить, правда, про християнське втілення античних джерел образу Матері Богів.

На лаврській плиті персонаж одягнутий у середньовічний жіночий костюм кінця XI—XII ст. Характерною особливістю його є облягаючий верх, підкреслений вузьким коротким жилетом, широкі дзвіноподібні рукава, пояс, розташований на стегнах з довгими звисаючими кінцями. Зачіска, з одного боку, сходить до античної традиції (аналогічну кількість та розміщення кіс можна бачити на вапнякових і теракотових зображеннях Кібели з Ольвії)³⁰, а з другого — також відповідає моді кінця XI—XII ст., коли ходили простоволосі або носили коси, перевіті стрічками, випущені на плечі та груди³¹. Вбрания Богоматері з надмірно широкими рукавами і низько підперезаним поясом відоме за віттарною мозаїкою XII ст. церкви св. Франчески Римської в Римі, печаткою диякона Костянтина Граха (XI—XII ст.)³². Аналогічно одягнені Марія та Єлизавета на Магдебурзькій брамі з Софійського собору в Новгороді (XII ст.)³³; жінки-святі на західному фасаді Шартрського кафедрального собору (1140—50 рр.)³⁴.

Таким чином, можна говорити про те, що вбрання персонажа на

€

²⁹ Лазарев В. Н. История византийской живописи.— С. 88. Илл. XIX.

³⁰ Русская А. С. Земледельческие культуры в Ольвии доджетского времени.— К., 1979.

³¹ Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів.— К., 1978.— Ч. 1.— С. 87, 88; Мерцалова М. Н. История костюма.— М., 1972.— С. 26, 27.

³² Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— Птг., 1915.— Т. II.— Рис. 50, 228.

³³ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (Х—XIV в.) // САИ.— 1966.— Вып. Е1—57.— Табл. 2, сцена 3.

³⁴ Die spätromanischen Skulpturen vom Westportal der Kathedrale in Chartres. Baukunst der Gotik in Europa.— Frankfurt-am-Main, 1968.— Taf. 7.

лаврській плиті подібне до жіночого середньовічного одягу кінця XI—XII ст. Вінець на її голові різиться від високих вежоподібних корон, що відомі за античними зразками (*corona muralis*, яка була атрибутом Кібелі як покровительки міста) та аналогічна калатосу Східної богині (Великої матері богів) на бронзових плитках-матрицях з колективної знахідки 1921 р. в Малкіят юк (Болгарія)³⁵ і вінцям скульптурних жіночих масок Георгієвського собору Юр'єва-Польського (1230—1234 рр.), котрі, за припущенням Г. К. Вагнера, входили до оздоблення барабана собору і являли собою втілення світських образів, запозичених з князівського оточення. Мотив жіночої маски в «короні», на думку автора, був знайомий руському мистецтву вже у XI—XII ст. (жіночі маски на діадемах)³⁶. Однак поєднання цих масок з німбованими свідчить, на наш погляд, про більш глибоке коріння цього образу (жіночі маски без «корон» з косами відомі в декорі давньоруських та романських церков). Це може бути і витіснений з давньоруської міфології образ матері-прапородительки, пам'ять по якій ще довго жила в російському мистецтві. Тому на лаврській плиті різьбяр, цілком вірогідно, запозичивши сюжет з якогось художнього витвору або зразка, зобразив Матір Богів відповідно до естетичних уявлень та смаків свого часу, трансформувавши й вежоподібну корону у вінець. Відомо також, що Кібелу частіше зображували в образі зрілої жінки, але зустрічаються її зображення і у вигляді молодої дівчини із стрункою витонченою постаттю (Ольвія)³⁷. Такий же тип жіночого образу стверджується в образотворчому мистецтві Західної Європи до початку XII ст.

Таким чином, основою іконографії лаврської плити, є, можливо, один з типів іконографії Кібелі римського часу в образі покровительки всього живого (дикі леви — царі звірів покірно прислуговують їй) та захисниці міст (високий вінець, стінка візка у вигляді зубців міського муру). Іконографія образу останньої могла бути запозичена з візантійських (малоазійських) джерел. С. Радойчич відносить лаврські плити до цареградської іконографії. Аналізуючи їх художні особливості — лінійна стилізація, оконтурення форми підкресленою лінією, фронтальне розміщення облич при профільному зображенні ніг — приводить автора до переконання, що стиль київських рельєфів дуже близький деяким грецьким мініатюрам XI—XII ст., які виконані в провінційному скріпторії, і можливо, через Солунь та Святу Гору потрапили до Києва³⁸.

Проте, як уже відзначалося, виконання цих рельєфів київськими майстрами не викликає у дослідників сумніву. Стилістичні ж особливості обох плит видають руку одного майстра, що підтверджує припущення про парність рельєфів³⁹.

Солучення міфологічних та християнських сюжетів, об'єднаних спільною темою, представлені зразками пам'яток, як прикладного, так і монументального мистецтва. Відомо, що трофеїні візантійські рельєфи із зображеннями подвигів Геракла, святих воїнів, Марії та архангела Гавриїла, були вмонтовані в 1250—1265 рр. на західному фасаді церкви св. Марка у Венеції, утворюючи, на думку А. Грабара, «щось на зразок «щита», встановленого перед головним храмом, у Венеції». Відзначене вище поєднання міфологічних та християнських тем у палаці Дігеніса Акріта, можливо, свідчить, що традиція ця сягає епохи Візантійської імперії, щоправда, пам'яток цього часу *in situ* не збереглося. На думку А. Грабара, вони, якщо і використовувалися, то були прибрані після перетворення церков на мечеті⁴⁰.

³⁵ Иванов Т., Стоянов С. Abrivs. История и археология.—Разград, 1985.—С. 63—69.—Рис. 83, 84.

³⁶ Вагнер Г. К. Скульптура Владимира-Суздальской Руси, г. Юрьев-Польский.—М., 1964.—С. 53, 154.

³⁷ Русяева А. С. Указ. соч.—С. 106.

³⁸ Радойчич С. Указ. соч.—С. 337.

³⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.—С. 441.

⁴⁰ Грабар А. Указ. соч.—С. 248—251.

Лаврські пліти також відірвані від свого первісного місцезнаходження і зараз важко сказати, яку споруду вони прикрашали — церковну або світську. За аналогією церкви св. Марка у Венеції, Малої Метрополії в Афінах (Х ст.), опису Микити Хоніата про зображення, що їх замовив імператор Андронік I Комнін у 80-х роках XII ст., для одного з фасадів церкви Сорока Мучеників, можна припустити, що київські рельєфи також були виконані для оздоблення церкви. Тим більше, що символіка перемоги (Самсон) та символіка захисту (Мати Богів) носить не тільки світський, а й політичний характер, і також функції апотропеїв. У будь-якому випадку багато давньоруських і західноєвропейських храмів декоровані зображеннями Самсона та Богоматері на західному фасаді.

За В. Г. Пуцком ці рельєфи спочатку прикрашали церкву св. Ірини, а інші дослідники вважають, що Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Але, ймовірно, вони прикрашали не хори, а фасад, про що свідчить знайдена у 1982 р. шиферна орнаментована плита XI ст., аналогічна плитам огорожі хорів Софійського собору⁴¹. М. В. Холостенко переконливо довів, що вони не могли правити і за огорожу темплона в цьому соборі⁴². Проте, не виключено і припущення про оздоблення ними великої князівського палацу в Берестові.

Час виконання рельєфів визначається досить широко — XI—XIII ст. А останнім часом, після того, як у 1971 р. у кладці північної стіни стародавнього нартекса Успенського собору (1073—1075 рр.) знайшли уламок (20×16 см) шиферної плити із зображенням тварини (кози?), що був використаний, як будівельний матеріал, В. О. Харламов, який вважає цей уламок ідентичним за технікою виконання лаврським плитам, запропонував більш ранню дату — кінець X — початок XI ст.⁴³. Він вважає, що лаврські плити входили до циклу рельєфів на міфологічні теми, який був виконаний для палацу в Берестові, а згодом, після прийняття християнства, знищений як такий, що не відповідає християнській символіці, із збереженням тих, котрі можна було б трактувати з християнських позицій.

Ми вважаємо, що ця знахідка, як і уламки плити зі сценою боротьби воїна, озброєного мечем і щитом, з якимось хижаком із церкви св. Ірини, що походить із старих київських знахідок, фрагмент рельєфу із зображенням слона⁴⁴, рельєфи з Михайлівського Златоверхого монастиря із зображенням святих вершників і уламок аналогічної плити з Успенського собору Києво-Печерського монастиря свідчать про широке використання сюжетного різьблення по каменю для оздоблення церковних та світських споруд у Києві кінця X — початку XIII ст., котре знайшло своє продовження в багатстві скульптурного різьблення зодчества Володимира-Суздалської Русі. Художні особливості (лінійна стилізація, експресія рухів, наслідування християнських канонів у зображеннях і т. ін.), а також особливості іконографії та вбраний Кібели свідчать про більш пізній час виконання рельєфів, датувати які можна кінцем XI—XII ст.

⁴¹ Асеев Ю. С., Харламов В. А. Об архитектуре Успенского собора Печерского монастыря в Киеве (Исследования 1982 г.) // Архитектурное наследство.— М., 1986.— Вып. 34.— С. 210, 211.

⁴² Холостенко Н. В. Успенский собор Печерского монастыря // Стародавний Киев.— К., 1975.— С. 137.

⁴³ Харламов В. О. Шиферный рельеф із Києво-Печерської лаври // Образотворче мистецтво.— К., 1978.— № 3.— С. 31.

⁴⁴ Воронин Н. Н. Историко-архитектурные заметки // СА.— 1957.— № 2.— С. 259.— Рис. 1.

E. I. Arkhipova

О СЮЖЕТАХ РЕЛЬЕФОВ XI—XII В. ИЗ КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТЫРЯ

Статья посвящена атрибуции сюжетов рельефов XI—XII в. из Киево-Печерского монастыря. В свое время были высказаны мнения о том, что на рельефе, изображающем борьбу юноши со львом, представлен Самсон или Геракл (А. И. Некрасов, Б. А. Рыбаков, В. Н. Лазарев, В. П. Даркевич и др.). Анализ иконографии изображений Самсона и Геракла, библейских и мифологических источников показывает, что именем Самсона изображали разрывающим пасть льву, как это и представлено на рельефе.

Несколько толкований имеет и сюжет, изображенный на второй плите. В персонаже, едущем в повозке, запряженной львом и львицей, видели «восточного принца» (А. И. Некрасов), «видение Даниила» (Ю. С. Асеев), Диониса (В. П. Даркевич) и фригийскую мать богов Кибелу (Б. А. Рыбаков). Согласно античным авторам, в повозке, запряженной львом и львицей в высоком головном уборе изображали именно Кибелу, которую уже на рубеже н. э. рассматривали не только как мать богов, но и как покровительницу и защитницу городов.

E. I. Arkhipova

RELIEFS WITH A PLOT OF THE 11TH-12TH CENTURIES FROM THE KIEV-PECHERSK MONASTERY

The paper is devoted to attributes of plots in reliefs from the Kiev-Pechersk Monastery. Previously there were opinions that the relief depicting a fight of a youth with a lion represents Samson and Heracles (A. I. Nekrasov, B. A. Rybakov, V. N. Lazarev, V. P. Darkevich and others). Analysis of the iconography of images of Samson and Haracles as well as biblical and mythological sources shows that it was Samson who was usually represented as tearing up the lion's jaws as it is shown in the relief.

There are some interpretations of the plot depicted in the second stela. A person driving in the cart harnessed with a lion and a lioness was interpreted as "eastern prince" (A. I. Nekrasov), "Daniil's vision" (Yu. S. Aseev), Dionysius (V. P. Darkevich) and Kibela, Phrygian mother of Gods (B. A. Rybakov). According to the ancient authors, it was Kibela who was depicted in the cart harnessed with a lion and a lioness in a high headdress and who was considered on the border of the second millennium not only as mother of gods but also as patroness and protectress of towns.

Одержано 12.10.87

Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі

В. А. Куницький

У публікації здійснено стилістичний і технологічний аналіз групи близькосхідних енколпіонів, що походять переважно з території Південної Русі; розглянуто питання їх хронології, зроблено висновок про надходження їх з Корсуня, починаючи з Х ст.

Більшість предметів давньоруського дрібного літва представлені двостулочатими хрестами, які різняться за формою, зображеннями на них і супроводжуючими написами, а також за місцем і часом виготовлення.

Задум конструкції енколпіонів передбачав створення місткого ларця-мощесховища на базі форми хреста з подальшим зображенням на ньому різних сюжетів. Саме цій ідеї і відповідають енколпіони. І хоча протягом століть вони змінювалися за формою та оздобленням, сама конструкція залишалася сталаю.

Оскільки частина складнів була знайдена в храмах, М. П. Кондаков вважав, що саме за їх допомогою ланцюги зв'язувалися з кадила-

ми¹. Складні із слідами потертості на поверхні, їх зображення на скульптурах свідчать, що використовувалися вони також як амулети-прикраси і носилися на грудях. Цю думку підтверджує наявність складнів серед кісток поховань у склепах. Безперечно, енколпіони, які пра-вили за атрибуцію церковникам, а також ті, що знаходилися в храмах, втілювали в собі глибокий релігійний зміст у свідомості віруючих. Зображення на складнях сприймалися як вище заступництво для його власника, як оберег від усіх можливих нещасть і хвороб. Прикладами можуть бути складні початку XIII ст. з написами «Пресвята Богородиця допомагай». Для віруючого складень набував важливого значення, у зв'язку із змістом його пустотілої частини, яку можна було заповнити особливо шанованими речами (земля, деревина, моші). Вірогідно, в побуті складнями не користувалися, оскільки частини енколпіонів, знайдених на Княжій горі у складі скарбів, знаходилася в небезпечні моменти не при їх власниках. Надзвичайно рідкі вони і серед речей небіжчиків. Більшість знайдених складнів у містах і городищах локалізовані на території дитинців або храмів, що певною мірою засвідчує соціальну приналежність їх власників.

Розглянемо невелику групу енколпіонів, які за рядом ознак істотно відрізняються від інших подібних пам'яток. Це так звані «сірійські» енколпіони. Назва ця була закріплена за ними в дореволюційні часи О. Вульфом та М. П. Кондаковим. Останній здійснив іконографічний аналіз частини відомих на той час, переважно із колекцій, енколпіонів і датував їх, починаючи з VI ст.²

У радянській науковій літературі Г. Ф. Корзухіна в праці, присвяченій давньоруським енколпіонам, побіжно згадала «сірійські» хрести. Дослідниця погодилася з висновками про місце їх виготовлення, але час їх появи наблизила до XII ст.³. Пізніше В. М. Заліська проаналізувала знахідки із датованих пам'яток і звузила дату складнів X—XI ст.⁴

Через недостатню вивченість у деяких публікаціях «сірійські» складні або невірно ідентифікуються або, в кращому випадку, фігурують без будь-якого визначення.

Проте більшість «сірійських» енколпіонів істотно різняться від давньоруської культової пластики своєю сталою формою. Як правило, зображення виконувалися на стулках, що мають форму латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям. Інша також і техніка виготовлення. Дослідники поділили групу на два типи: більш ранні — пласкі заполіровані складні з гравірованими сюжетами і пізні, що з'явилися в XI ст., виконані в техніці ліття з низьким рельєфом⁵. Проте найхарактернішою ознакою цих енколпіонів є, в першу чергу, композиційна побудова переважно більшості зображених фігур. На екземплярах первого типу постаті святих розміщені на вертикальній площині хреста, стоячи, з напівзігнутими в ліктях руками і витягнутими неприродно видовженими пальцями. Як правило, на них вигравірувані образи Оранти або святих (перелік імен святих, найхарактерніших для «сірійських» складнів: Георгій та Іоан — найчастіше, Гавриїл, Михайло, Стефан, Микита). На поодиноких зразках замість фігур зображені геометричні орнаменти з супроводжуючими написами імен святих або без написів.

На енколпіонах другої групи змальовані постаті або розп'ятого Христа або Оранти. Написи грецькою мовою знаходяться над головами фігур, рідше на перехрестях екземплярів обох груп. Розшифрувати

¹ Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.— СПб., 1914.— Т. I.— С. 259.

² Там же.— С. 259.

³ Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси // ВВ.— 1958.— Т. XIV.— С. 132.

⁴ Залесьская В. Н. К вопросу о датировке и происхождении некоторых групп т. н. «сирийских крестов» // Тезисы докладов VII Всесоюзной конференции византристов в Тбілісі 1965 г.— Тбілісі, 1965.— С. 91—93.

⁵ Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 260.

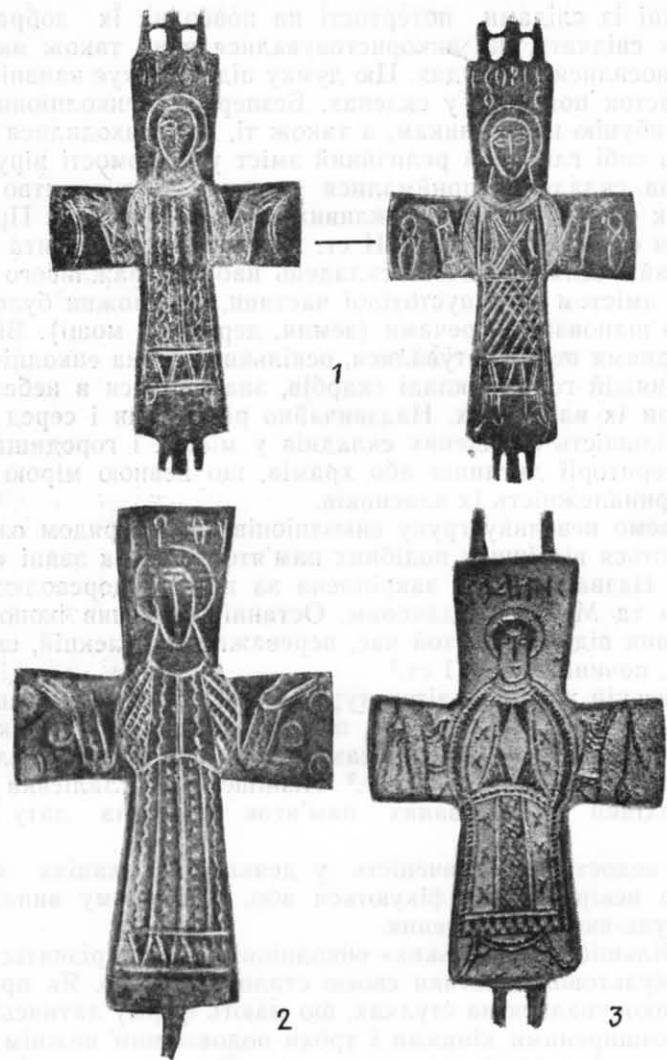

Рис. 1. «Сірійські» енколпіони: 1 — Київ, 2 — Біла Вежа, 3 — Білгород-Дністровський.

їх не завжди вдається. Деякі з них мають орфографічні помилки. Візантійська епіграфіка, і, зокрема, написи на предметах образотворчого мистецтва все ще погано вивчені⁶.

Географія розповсюдженості «сірійських» енколпіонів досить широка і охоплює більшість європейських країн. Вони відомі на Сіцілії, в Італії, Греції, Югославії, Румунії, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині, Бельгії, Константинополі, Сірії та Єгипті.

Питання про чисто сірійське походження хрестів, як ми вважаємо, залишається відкритим. Можливо, на даному етапі дослідження їх варто було б називати близькосхідними. Проте закріплена за ними назва, хоча й не пояснює достатньою мірою їх походження, насамперед віділяє їх із загальної маси енколпіонів.

Знахідки «сірійських» енколпіонів на території Давньої Русі поодинокі і за даними Г. Ф. Корзухіної їх відомо близько двох десятків. Більш точний підрахунок видався складнішим. Частина з них опублікована в дореволюційних виданнях і анатована дуже коротко, інші—

⁶ Банк А. В. Византийские серебряные изделия XI—XII вв. в собрании Эрмитажа // ВВ.—1958.—Т. XIV.—С. 240. Рындина А. В. Сузdalский змеевик // Древнерусское искусство.—М., 1972.—С. 219.

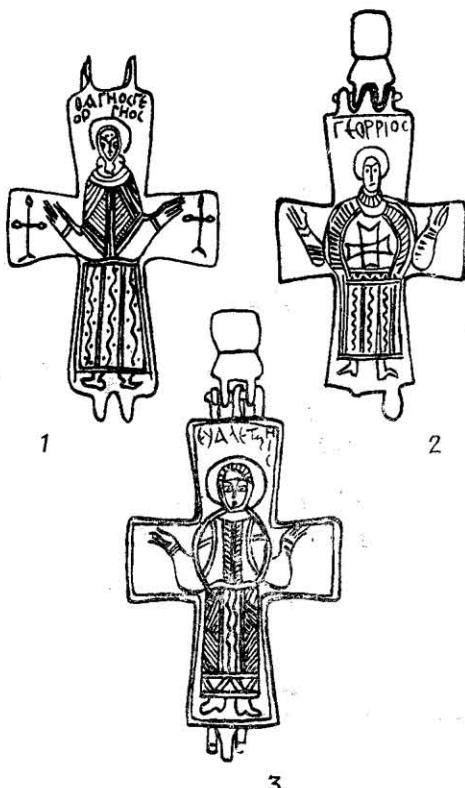

Рис. 2. «Сірійські» енколпіони: 1 — Київська Русь; 2 — Херсонес; 3 — Смірна.

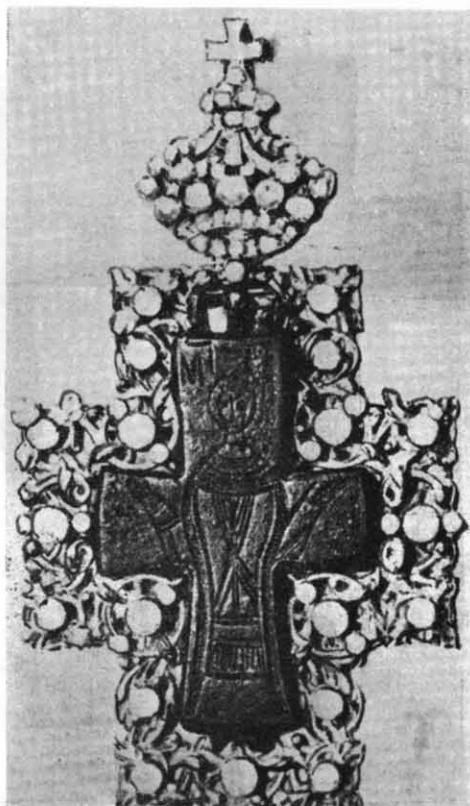

Рис. 3. «Сірійський» енколпіон з музею м. Берліна.

з короткими описами у працях останніх десятиліть. Ймовірна і їх наявність у фондах музеїв і руках колекціонерів. З наявної кількості екземплярів частина знайдена у Середньому Подніпров'ї.

У Києві в землянці № 7 Михайлівського Золотоверхого монастиря трапився повністю збережений екземпляр (рис. 1, 1)⁷. Енколпіон відноситься до раннього типу, тобто існуючі на обох його сторонах зображення святих виконані на пласких заполірованих поверхнях стулок. Фігури зображені в позі орант. Над видовженими обличчями знаходяться німби і написи. Погруддя святих виконані в яйцеподібній формі, а хітоноподібне вбрання вищуковане геометричним орнаментом. Аналогічні екземпляри складнів відомі з Білої Вежі (Саркелі) (рис. 1, 2), Білгорода-Дністровського (рис. 1, 3), один екземпляр без прив'язки (рис. 2, 1), Херсонесу (рис. 2, 2)⁸, Смірни⁹ (рис. 2, 3), приватної збірки в Берліні (рис. 3)¹⁰.

Ще один виріб, виявлений у Києві останнім часом, являє собою зображення Божої Матері з піднятими вгору руками на пласкій поверхні заполірованої стулки, єдиної, що збереглася (рис. 4, 1)¹¹. Груба гравировка зображення невигідно відрізняє цей екземпляр від останніх у цій групі. Можна було б допустити, що перед нами невдала копія більш

⁷ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева.— К., 1950.— С. 18.— Рис. 15.

⁸ Артамонов М. И. Белая Вежа // СА.— 1952.— XVI.— С. 64.— Рис. 13; Кунецкий В. А. Энколпионы и нательные крестики из Белгорода-Днестровского // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 125, 126.— Рис. 1; Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 132.— Табл. 1, 1, 3.

⁹ Там же.— С. 1, 2.

¹⁰ Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 260.— Рис. 163.

¹¹ Сагайдак М. А. Нова знахідка енколпіона // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 206—208.

Рис. 4. Близькосхідні енколпіони: 1 — Київ, 2 — Угорщина, 3 — Болгарія, 4 — Гніздово.

досконалого зразка, але в Угорському національному музеї існує аналогічне зображення на складні, що відноситься автором його публікації до палестинського кола культової пластики (рис. 4, 2)¹². Очевидно, обидва екземпляри, як і віддалені аналогії із Гніздова (Смоленської області) (рис. 4, 4), Болгарії (рис. 4, 3) і Румунії (рис. 5)¹³, що мають ряд характеристик «сріб'йських» енколпіонів (технологія, форма, стиль композиції), можна віднести до окремого типу складнів, пов'язаних з класичними зразками близькосхідної культової металопластики.

На Княжій горі знайдена пласка стулка енколпіона з гравірованим зображенням Знамення Богородиці (рис. 6, 1)¹⁴. Автори її публікації порівнюють його з аналогічним екземпляром у зібранні старожитностей Київського університету¹⁵. Ймовірно допустити, що і цей екземпляр походить із Середнього Подніпров'я. Сюжетне компонування образу Богоматері, зокрема на предметах художнього ліття, має

¹² Zsuzsa S. Lovag. Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian national museum // Folia archaeologica.— Budapest, 1971.— XXII.— P. 149.— Fig. 3 (2).

¹³ Асташова Н. И. Энколпцион из Гнездова // СА.— 1974.— № 3.— С. 249—251; Вълев-ва Ю. Средневековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия // Археология.— София, 1981.— Книга 1—2.— С. 75.— Обр. 6; Barnea I. Obiecte de cult. Dinogetia.— Bucuresti, 1967.— 1.— Р. 361.— Fig. 192 (14).

¹⁴ Ханенко Б. И., Ханенко В. И. Древности русские.— К., 1900.— Вып. II.— Табл. XVIII, № 221.

¹⁵ Там же.— С. 5.

свій хронологічний розвиток. На гравюрі енколпіона з Княжої гори Богородиця стоїть з піднятими руками. Біля її ніг зображене немовля. Подібний сюжет М. П. Кондаков відносить до найбільш ранніх¹⁶. Енколпіон з аналогічним положенням фігури і абсолютним збіgom орнаментації знаходимо в Моравії (рис. 6, 2)¹⁷.

Відрізняється від усіх екземплярів енколпіон з колекції Б. І. та В. І. Ханенків. Він знайдений поблизу с. Сивки Чернігівського району Чернігівської області і являє собою на пласкій поверхні стулки зображення св. Константина (рис. 6, 3)¹⁸. Фігура зображена в позі орант, по обидва боки від неї медальйони з погруднimi зображеннями апостолів — Петра і Павла. На голові фігури знаходитьться корона з хрестом і довгими пропендуляями, а навколо голови німб. Над головою святого і в медальйонах грецькі написи. В. Г. Пуцко, вивчивши цей хрест, дійшов висновку, що художнє літво на Русі було масовим видом металопластики, проте «...його масовість досить відносна, особливо в тих випадках, коли зображення були вигравірувані»¹⁹. Але на нашу думку, ілюстрація В. Г. Пуцка є не зовсім вдалою. Належність виробу до київської ювелірної школи досить сумнівна. Цей зразок не має схожих аналогій. І пояснюється це перш за все не його технологією (а саме гравірування зображення), а ширшими характеристиками — формою стулки, сюжетною композицією, компонуванням основної фігури, присутністю грецьких написів, за якими можна віднести його до близькосхідної групи пам'яток.

В низькому рельєфі виконані енколпіони, що відносяться до другої групи, і були знайдені на Дівич-горі (рис. 6, 5), Княжій горі (рис. 6, 4) і Білгород-Дністровському (рис. 6, 6)²⁰. У всіх перерахованих пунктах виявлено по одній стулці із зображенням Божої Матері, яка стоїть з піднятими руками. На кінцях перехрестя містяться медальйони з погруддями євангелістів. При уважному порівнянні всіх цих екземплярів, а також енколпіона з Херсонеса (рис. 6, 7)²¹ видно, що відлито аналогічні сюжети, які збігаються навіть у дрібних деталях, хоча для відливки й використано різні формочки. Аналогічний складень, що походить з Сірії, знаходиться у фондах Державного історичного музею УРСР. Подібний, з деякими відмінностями в деталях, знаходимо в Болгарії (рис. 6, 8)²². До цієї групи пам'яток належить і стулка енколпіона, знайдена в м. Остер Чернігівської області. На ній рельєфне зображення розп'ятого Христа в довгій до ніг туніці; над Христом — сонце і місяць. На кінцях перехрестя фігури Богородиці й Іоана Богослова з написами грецькою (рис. 6, 9)²³. Аналогій йому знаходимо в колекції складнів з Херсонеса.

Хоча рельєфні складні є більш пізніми, ніж пласкі гравіровані, і побутували в період масового виробництва місцевої культової християнської пластики, на території Давньої Русі їх виявлено мало. Значно більше відомо в Болгарії, Угорщині, Румунії, де дослідниками вони відносяться до палестинських культових старожитностей. Проте треба

¹⁶ Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 261, 262.

¹⁷ *Velka Morawa*.— Bratislava, 1979.— Рис. 127.

¹⁸ Ханенко Б. І., Ханенко В. І. Древности русские.— К., 1899.— Вып. I.— Табл. X, № 118.

¹⁹ Пуцко В. Г. Искусство Киевской Руси на рубеже XII—XIII вв. Исследование «Слово о полку Игореве».— Л., 1986.— С. 152, 153.— Рис. 10.

²⁰ Ханенко Б. І., Ханенко В. І. Древности русские.— К., 1900.— Вып. II.— Табл. XIX, № 223, 224; Куницкий В. А. Указ. соч.— С. 126.— Рис. 3.

²¹ Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 261.— Рис. 166.

²² Вєлева Ю. Указ. соч.— С. 79.— Обр. 14.

²³ Ханенко Б. І., Ханенко В. І. Указ. соч.— Табл. XXIV, № 275.

Рис. 5. Близькосхідний енколпіон з Румунії.

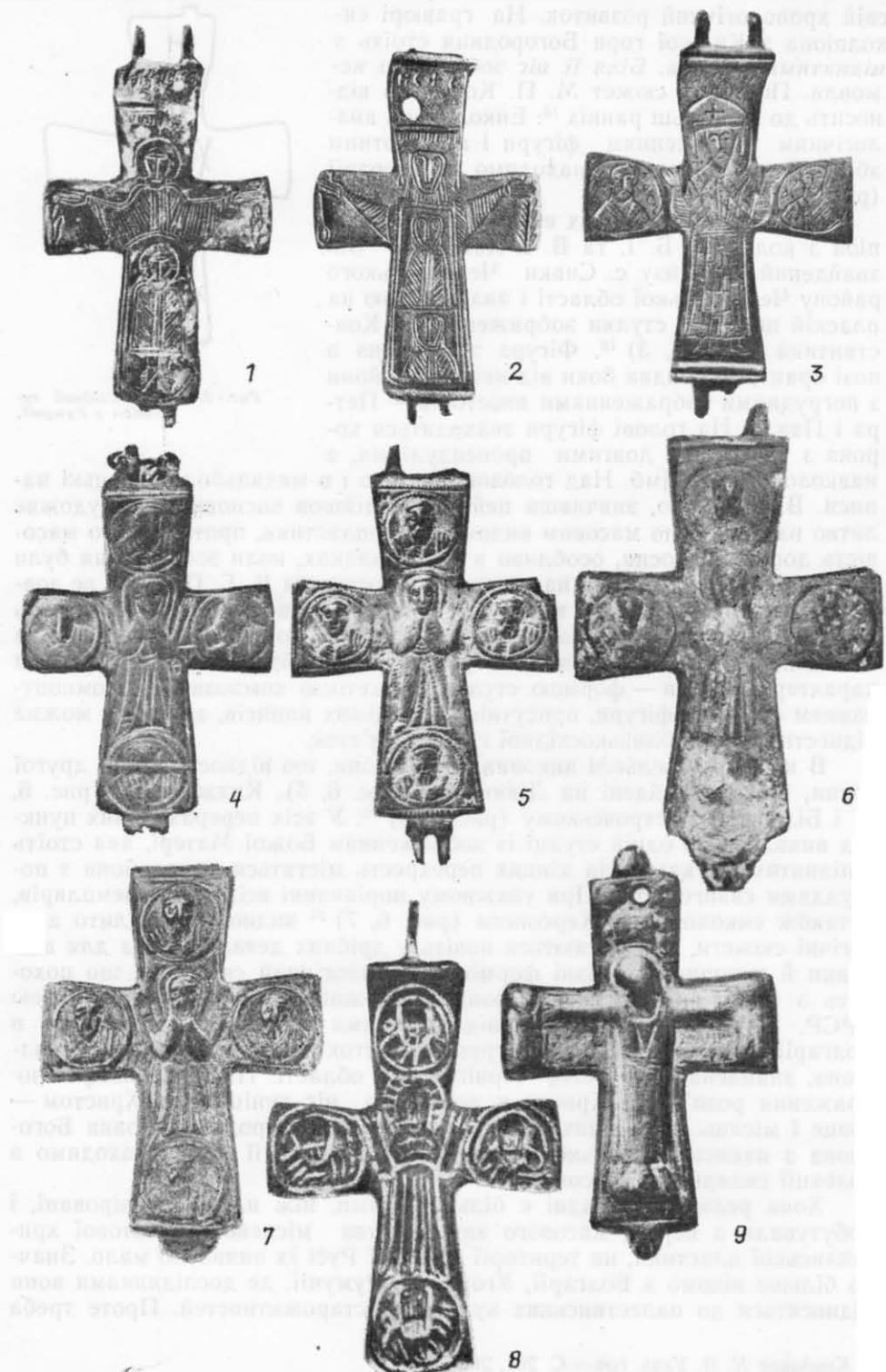

Рис. 6. «Сірійські» енколпіони: 1—4 — Княжа гора, 2 — Моравія, 3 — с. Сивки, 5 — Дівич Гора, 6 — Білгород-Дністровський, 7 — Херсонес, 8 — Болгарія, 9 — Остеп.

відзначити, що рельєфні складні з цих територій різняться за стилем виконання загальних рис персонажів, зображених на них.

За наявними у нас зразками видно, що рельєфні енколпіони виділяються технічною і художньою досконалістю. Наведена на них іконографічна схема деякою мірою ріднить їх з широко відомими київськи-

ми зразками і це дає можливість зробити припущення про хронологічну близькість цих двох груп пам'яток.

Часто аналогії близькохідним енколпіонам з Південної Русі знаходимо в Херсонесі, де представлені обидві групи. Частина хрестів трапилася серед речей з храмових поховань, що датуються серединою Х ст.²⁴ Хрести з Болгарії датуються теж цим часом, а «сірійські» складні з Корінфа — Х—XI ст. Можна припустити, що перші почали надходити на Русь, починаючи з середини Х ст. Появу «сірійських» складнів у Південній Русі і, зокрема, у Середньому Подніпров'ї, можна пов'язати з цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Одним з центрів цього місіонерства був Херсонес — Корсунь. Наявні екземпляри обох типів складнів дають нам схематичне уявлення про шляхи їх надходження — з Малої Азії через Херсонес по Дніпру і Дону потрапили на Русь хрести і з гравірованими зображеннями, і виконані в низькому рельєфі. Розповсюджувалися ці хрести, очевидно, різними способами, але автор схильний вважати, що більшість ранніх типів енколпіонів потрапляла на Русь через Середнє Подніпров'я в Х ст. у період встановлення регулярних економічних і політичних контактів між Києвом та Візантією. В цей час відомі неодноразові спроби з боку київської князівської адміністрації християнізувати населення держави²⁵. До заходів запровадження християнства входили і політичні контакти з церковними представниками Візантії. Могли мати місце й передачі-документування цих релігій руським прихильникам християнства.

Як уже відзначалося, обидва типи енколпіонів різняться один від одного не лише технологією виготовлення, а й сюжетно-композиційними схемами, що найчастіше зводилися до певних релігійних канонів. Саме вони і визначали той чи інший іконографічний сюжет, зображений на енколпіонах. Під впливом канонів трансформувалися і самі сюжети, коли на зміну відкилим приходили нові, які відповідали новим релігійним вимогам. Саме іконографічні відмінності і є головним критерієм для типології культової пластики²⁶. Функціонування енколпіонів у часі цілком залежало від трансформації канонів. Могли мати місце і перевідливки з оригіналів і поодинокі дублювання окремих зразків. Як виняток можна допустити передачу святынь із покоління в покоління. Цим пояснюється наявність культових предметів у пізніх шарах, які не відповідають даті виготовлення цього предмета і основного часу його побутування. Прикладом цієї «живучості» може послугувати знахідка київського енколпіона в м. Сороки Молдавської РСР в культурному шарі XVI ст.²⁷. Тому єдиним і точним помічником у вирішенні більшості питань, пов'язаних з вивченням енколпіонів, можуть бути знахідки майстерень по їх виготовленню.

Природно допустити, що канони не могли повністю визначати своєрідність художнього мислення майстрів-художників різних періодів і регіонів. Проте християнські канони за певних історичних обставин були спроможні організувати на певному змістово-формальному рівні стала художню цілісність того чи іншого сюжету на виробах культової пластики. При дослідженні подібних пам'яток це необхідно враховувати. Особливо це стосується різноманітних атрибутів, що супроводжують основне зображення (написи, знаки, символи, допоміжні сюжети). Не торкаючись аналізу написів, розглянемо аналогічні енколпіони, доповнені зображеннями різних символічних предметів. У такому разі на одному екземплярі на перехрестях вміщено зображення (свічок?), а на іншому — животворящого древа і ложки для причастя (рис. 6, 1, 2). Різні знаки та символи змальовані й на ідентичних екземплярах з Киє-

²⁴ Косцюшко-Валюжинич К. К отчету о раскопках в Херсонесе за 1897 г. // ОАК 1897 г.— СПб., 1900.— С. 101, 102.— Рис. 211, 212.

²⁵ Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 56—75.

²⁶ Зоценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионах // ДСП.— К., 1981.— С. 114.

²⁷ Чеботаренко Г. Ф. Археологические раскопки в Сорокской крепости в 1968—1969 гг. // АИМ 1968—1969.— Кишинев, 1972.— С. 222.— Рис. 13.

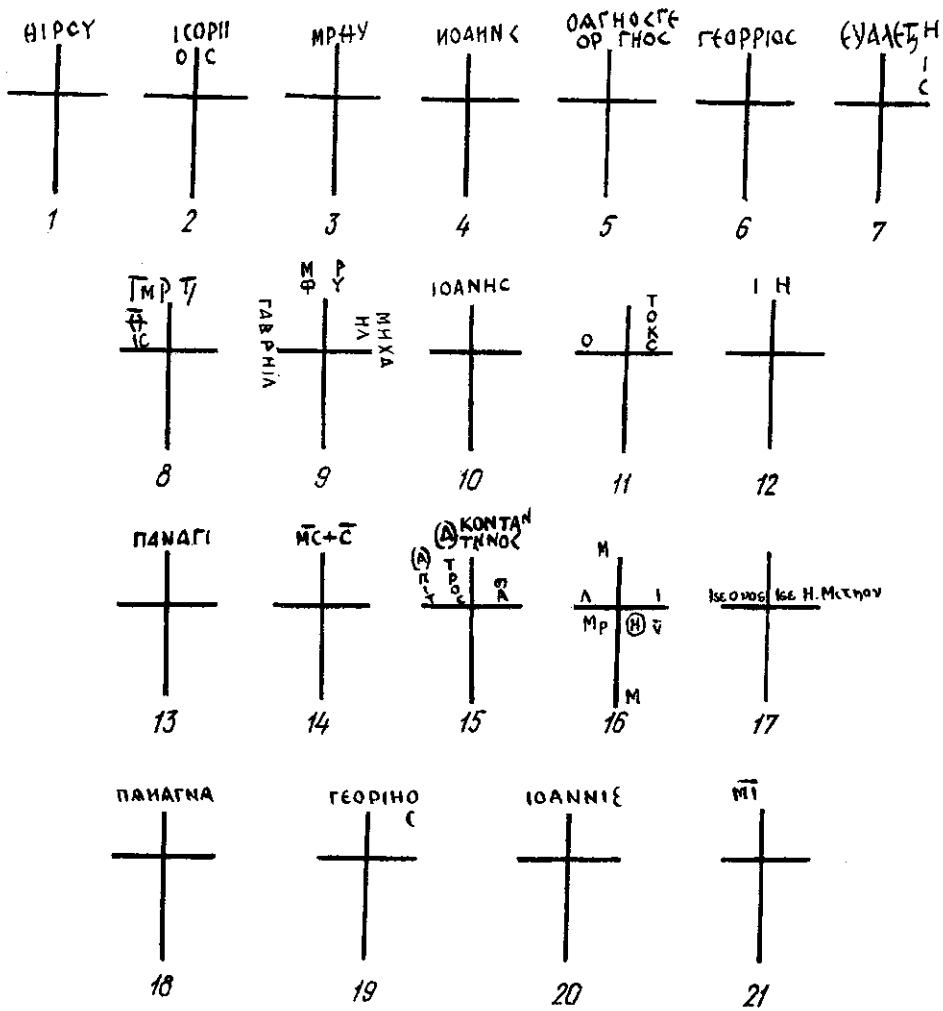

Рис. 7. Написи на енколпіонах: 1, 2, 8 — Київ, 3 — Біла Вежа, 4 — Білгород-Дністровський, 5 — Київська Русь, 6, 18, 20 — Герсонес, 7 — Смірна, 8 — Угорщина, 10 — Гніздово, 11 — Болгарія, 12 — Румунія, 13 — Княжа Гора, 14 — Моравія, 15 — с. Сивки, 16 — Дівич Гора, 17 — Остер, 21 — Берлін.

ва та Білої Вежі (рис. 1, 1, 2). Аналогічні повторення атрибутів основного зображення на енколпіонах раннього типу не зустрічалися. Але це ніяк не засвідчує про різновідність цієї групи речей. Враховуючи те, що символи всіх релігій, а християнства особливо, мають таємний зміст, що цілком відповідає суворим догматам віри, можна вважати, що зображення на перехрестях складнів володіли інформацією, яка дозволяла суб'єкту сприйняття всієї сюжетної композиції, більш індивідуально освоїти те, що хотіли повідомити ідеологи православ'я за допомогою зображень на енколпіонах. Значення символічної атрибутики на предметах вотивної пластики потребує ще додаткового вивчення. А в нашому випадку можна вважати, що атрибути не є роз'єднувальним фактором, який впливає на вивчення та ідентифікацію «сірійських» складнів для виділення їх з іншої маси подібних пам'яток (рис. 7).

Найчастіше дослідник має в наявності окрім стулки складнів, ідентифікація лицевих і зворотних їх частин має неабияке значення. М. Х. Алешковський вважав, що стулки давньоруських складнів з одним вушком для скріплення вгорі і внизу є лицевими, а з двома петельками угорі і внизу — зворотними²⁸.

²⁸ Алешковский М. Х. Русские глебо-борисовские энколпиды 1072—1150 годов // Древнерусское искусство.— М., 1972.— С. 105, 106.

Рис. 8. «Сірійські» енколпіони: 1—3 — Херсонес.

Однією з головних сюжетно-композиційних рис найбільш поширених на Русі енколпіонів з київських майстерень була схематична композиція складня Христос — Богоматір, тобто, на лицевій стулці зображеній Христос, а на зворотній Богоматір. У «сірійських» рельєфних складнях дотримано саме цієї схематичної залежності. Мабуть пояснити це можна тим, що в XI ст. виробництво складнів уже було стабільно налагоджено, як у візантійських провінціях, так і у давньоруських майстернях.

На стулках першого типу «сірійських» енколпіонів Христос зображався тільки на лицевій стороні, а святі і Богоматір на лицевих і зворотніх стулках. Більшість стулок із зображенням Богоматері мають по дві петлі, тобто є зворотніми зображеннями. Природно вважати, що на лицевих стулках зображали Христа. Проте на стулці із Херсонеса зображена Богоматір, хоча вона й має одне вушко в центральній осі складня, тобто задумана як лицева (рис. 8, 1)²⁹. Ймовірно, на звороті цього екземпляра було зображення святого або культової орнаментики.

У Херсонесі також знайдена лицева стулка з зображенням святого (рис. 6, 2)³⁰. Чимала кількість складнів із колекції Державного історичного музею УРСР (походять з Сірії та Кріту) із зображеннями святих мають по одному вушку вгорі і знизу. Ще більше змінює наше уявлення про композиційну схему енколпіонів добре збережений складень із розкопок Херсонеса 1903 року (рис. 8, 3)³¹. На ньому зображені святого між двох кипарисів. Ця стулка має по два вушка-кріплення зверху і знизу, але задумана як лицева, оскільки на зворотній стулці вирізана розетка з чотирма пелюстками, в просвердлені отвори якої вставлені кольорові скельця. Природно припустити, що розетка мала другорядне супроводжуюче значення в композиції. А енколпіон з Берліна являє собою зображення Панагії на зворотній стулці з двома петельками (рис. 3)³². Він обрамлений окладом з каміння і ніби ілюструє головне значення композиції Панагії. Факт шанування тих чи інших християнських сюжетів власниками енколпіонів ілюструється самими виробами. Серед давньоруських енколпіонів зустрічаються екземпляри з потертим лицевим зображенням Христа від носіння його поверх одягу. А це вказує на вшанування Богородиці, зображену на

²⁹ Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 260.— Рис. 163.

³⁰ Косцишко-Валюжинич К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году // ИАК.— СПб., 1905 г.— Вып. 16.— С. 58.— Рис. 15.

³¹ Там же.— С. 57, 58.— Рис. 14.

³² Кондаков Н. П. Указ. соч.— С. 260.— Рис. 163.

зворотній частині, але використаній як лицева. Ряд енколпіонів кінця XII — початку XIII ст. у період популярності культу Богородиці мають її зображення на лицевій частині³³.

У період, коли християнські ідеї проектувалися духовенством на свідомість людини, яка ще не звільнилася від язичницького сприймання навколошнього світу, окрім християнські персонажі ототожнювалися із старими язичницькими поняттями. Така ситуація і внесла певну складність у дослідження іконографії релігійної художньої пластики. Уточнення закономірностей використання того чи іншого іконографічного образу як лицевого зображення вимагає чималих зусиль від дослідників. Розв'язання цього питання могло б внести вагомі корективи в хронологію близькосхідних складнів.

На даному етапі дослідження розглянутих пам'яток надто важко визначити розміщення майстерень по їх виготовленню, простежити шляхи їх розповсюдження, обмежити їх чіткими хронологічними рамками.

Наведений матеріал привертає увагу як ілюстрація до питань проникнення християнських культових речей на територію Давньої Русі, їх взаємовідносин з місцевою металопластикою.

B. A. Куницкий

БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЕ ЭНКОЛПИОНЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЮЖНОЙ РУСИ

Статья посвящена стилистико-технологическому анализу довольно редкой группы зарубежных энколпионов, происходящих с территории Южной Руси, главным образом с древнерусских памятников Среднего Поднепровья.

Несмотря на то, что эти изделия, известные в историографии под названием «сирийских», привлекают внимание исследователей еще с дореволюционных времен, многие вопросы истории их бытования среди древнерусских и вообще европейских древностей остаются неизвестными.

Автор представляет реестр южнорусских находок этих энколпионов, раскрывает их стилистико-технологические особенности. В статье ставятся вопросы хронологии данных памятников, места производства и путях их поступления на Русь. Делается вывод о Херсонесе — Корсуне, как основном проводнике в русские земли ближневосточных энколпионов.

Приведенный материал интересен как иллюстрация к вопросу проникновения культовых вещей на территорию Древней Руси, их взаимодействия с местной металопластикой.

V. A. Kunitsky

MIDDLE EAST ENCOLPIONS IN THE TERRITORY OF THE SOUTH RUS

The paper is devoted to stylistic-technological analysis of rather rare group of import encolpiions coming from the territory of the South Rus, mainly from the Old-Rus monuments of the Middle Dnieper area.

These articles known in the historiography as "Syrian" have been attracting attention of scientists as early as from the pre-revolutionary times, but many problems of the history of their existence among Old Rus and generally European antiquities remain unknown.

The author presents a list of South-Rus findings, discloses their stylistic-technological peculiarities. The problems concerning chronology of these monuments, places of their production and ways of their forthcoming to Rus are tackled in the paper. Khersones-Korsun is concluded to be the main supplier of the Middle-Eastern enkolpiions to Russian lands.

The information presented is of interest as an illustration to the problem of appearance of the cult articles in the territory of the Old Rus, their correlation with the local metal plastic.

Одержано 17.10.88

³³ Рыбаков Б. А. Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII вв. // Ученые записки МГУ.— М., 1946.— Вып. 93.— Серия «История».— Кн. 1.— С. 89—91.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

Скіфський меч із фондів Чернігівського музею

О. Є. Черненко

У фондах Чернігівського державного музею зберігається скіфський за- лізний дволезовий меч, навершя та кінець леза якого відламані. Су- часна загальна довжина — 36 см. Судячи за формуєю клинка, паралель- ні леза якого звужуються біля самого кінця, його довжина не переви- щувала 40 см. Такі мечі, звичайно, відносять до коротких.

Вздовж прямого руків'я з обох боків проходять три паралельні жо- лобки. Добре зберігся стержень, на якому кріпилося навершя, кінець якого розклепаний. Очевидно, воно було брускоподібним, тому що са- ме так кріпились вони до руків'я¹. Довжина руків'я до навершя — 6,5 см, загальна довжина разом із стержнем для насадки навершя — 8,3 см, ширина — 2,5 см. У перерізі воно овальне і сягає 1 см.

Меч має чітке перехрестя метеликоподібної форми, шириною — 7,3 см. Клинок зберігся на довжину 25 см. З обох боків клинка по цент- ру є жолобок глибиною 0,1 см. У перетині клинок має форму витягну- того ромба. Його максимальна товщина — 0,6 см, ширина — 4,5 см. Метал меча слабо корозований (рисунок).

Меч було знайдено наприкінці XIX — початку ХХ ст., а місце його виявлення через втрату колекційних описів вважалося невідомим.

В одному з каталогів кінця XIX — початку ХХ ст. згадується «дво- лезовий меч, у якого зберігся стержень руків'я та частина клинка дов- жиною 25, шириною 4,5 см»². Як бачимо, розміри, наведені у каталозі, повністю відповідають розмірам меча, що розглядаємо. За каталогом, меч було знайдено на Княжій горі у Каневі М. Ф. Біляшевським.

Можна впевнено віднести цей меч до колекції М. Ф. Біляшевсько- го, яка була сформована під час його робіт на Княжій горі. До неї входили і деякі речі скіфського часу — кістяні та бронзові наконечни- ки стріл, цілі і фрагментовані бронзові дзеркала та ін. Відомо, що на цій пам'ятці траплялись і інші речі скіфського часу³.

Княжа гора належить до кола поширення Канівської або Поро- ської групи пам'яток скіфського часу. Для цього регіону відомо 7 зна- хідок мечів VI ст. до н. е.⁴ та 42 мечі V—III ст. до н. е.⁵ Збереглася ли-ше частина цієї зброї. Серед неї прямих аналогій мечу з музею немає.

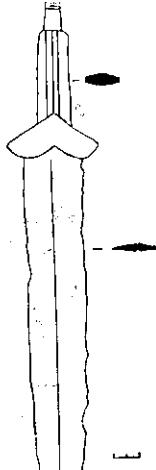
¹ Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. О. Техника виготовлення скіфської насту- пальної зброї із заліза й сталі // Археологія.— 1970.— Т. 23.— Рис. 4, 1.

² Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского.— К., 1898.— С. 18.— № 755.

³ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— К., 1981.— С. 29—31, 100, 101; Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // Эрмитаж- ная коллекция Н. Е. Бранденбурга.— САИ.— 1977.— Вып. Д1-33.— С. 32.— Табл. 32.

⁴ Ковпаненко Г. Т. Указ. соч.— С. 106.

⁵ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— С. 42.

Скіфський меч.

Слід згадати думку Г. І. Мелюкової про істотні індивідуальні відмінності скіфських мечів у межах одного типу⁶. Однею з відмінних рис нашого меча є центральний жолобок, що проходить вздовж леза. Майже третина інших зразків має по 4 і більше канелюр на клинку.

За класифікацією А. І. Мелюкової меч із збірки Чернігівського музею можна віднести до мечів з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехресям⁷. Вони звичайно датуються VI — рубежем VI—V ст. до н. е. Так слід датувати і меч із збірки музею. До цього ж часу відносяться й інші речі, що знайдені на Княжій горі. Привертає увагу і сам склад знахідок скіфського часу з цієї пам'ятки. Якщо наконечники стріл і можуть походити від випадкових зборів на поверхні, то інші речі, найімовірніше, пов'язані з житловими та похованальними комплексами (меч, тесла, дзеркала). Очевидно, є певні підстави говорити про існування на Княжій горі шарів поселення або городища скіфського часу, а можливо, і могильника.

Перша знахідка креслення піраміди

О. М. Мальований

При відомій обмеженості технічних засобів у стародавні часи вражає високий рівень інженерної та архітектурної думки, складність і точність розрахунків під час будівництва пірамід. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, крім загальних зауважень, немає ніяких відомостей про проектування пірамід, хоч сам факт складання попередніх проектів єгипетськими архітекторами іноді й згадується авторами. Так само відсутні будь-які деталі попереднього планування пірамід в джерелах. Лише зрідка зустрічаються загальні та побічні повідомлення про це. Так, у повісті про спорудження гробниці для фараона V династії (2563—2423 рр. до н. е.) Уніса повідомляється, що начальник робіт і його помічники «накреслили план чортога Вічності». Після пишних привітань начальник робіт «поклав перед царем плиту, на якій начальник зодчих накреслив обриси покоїв і коридорів та їх розміри, потім розгорнув сувій папіруса, де начальник рисувальників зробив ескізи для картин каплиці»¹.

Тому такою несподіваною була знахідка у березні 1979 р. будівельного креслення піраміди, зробленого понад 2000 років тому. Відкриття належить співробітникам Центрального інституту стародавньої історії і археології АН НДР архітектору Фрідріху Хінкелю, який керував реставраційними роботами на відновленні пірамід Мерое, де поховані ефіопські царі². Роботи провадилися в області Багравія в Судані за угодою АН НДР з суданським департаментом старожитностей відповідно до заходів ЮНЕСКО по врятуванню нубійських старожитностей. Креслення вирізьблено на плитах однієї з пірамід північної групи. Подібне графічне зображення виявлено вперше, навіть в Єгипті не зафіксовано жодної подібної знахідки.

Як твердить Ф. Хінкель, креслення відкрите випадково. За 4 дні до закінчення робіт 1979 р. під час переміщення одного з блоків кап-

⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов // САИ.—1964.—Вып. Д1—4.—С. 47.

⁷ Там же.—С. 49, 50.

¹ Maspero Г. Египт.—М., 1916.—С. 203, 204.

² Hinkel F. Überraschende Entdeckung im Sudan: die 2 000 Jahre alte, erste Zeichnung zur Bau einer Pyramide // Das Altertum.—1980.—В. 26.—Н. 1.—С. 27—33.

ліці піраміди № 8 сонячне світло впало на бік плити, що досі пірбував у тіні. Архітектор помітив вирізьблені на плиті лінії. Глибина їх становить 1 мм. Вони були вкриті патиною. На думку вченого, саме тому креслення не помітили попередні експедиції³. Несподівано знялася піщана буря і дослідження довелося припинити. Лише напередодні від'їзу експедиції вдалося заміряти і фотографувати креслення.

Воно являє собою сітку, що складається із 48 горизонтальних і 11 вертикальних ліній, які відтворюють ліву половину піраміди*, обмежену осьовою лінією. Сітка дає можливість встановити застосований масштаб креслення і таким чином проектовані розміри піраміди. За допомогою сітки стародавній архітектор міг також розпланувати будівельний майданчик, визначити кількість і висоту рядів кам'яних блоків, а також підрахувати кількість плит пісковика, які потрібно було добути в каменоломнях. Інтервал між горизонтальними лініями сітки становить близько 35 мм, вертикальні — розміщені на відстані 52,5 мм, причому 5 з них, починаючись на нижній горизонталі, простягаються у висоту більш як на 1 м. Останні 6 ледь означені на нижній горизонталі, звідки в точці з'єднання з першою вертикальною лінією і дещо пра-воруч починаються дві лінії, що визначають нахил піраміди і досягають останньої (48-ї) горизонталі⁴. Розміри креслення дозволяють реконструювати висоту рисунка піраміди (1675 мм), довжину половинонни нижньої горизонталі (578 мм) та довжину половини верхнього майданчика піраміди (58 мм). Користуючись наведеними даними, можна обчислити кут нахилу проектоаної піраміди — 72°45', а звідси і повну її висоту — 1862 мм (вище зазначено висоту до верхнього майданчика). Отже, можна вивести перше важливе співвідношення: відстань від верхнього майданчика до ідеальної вершини (вістря) становить 1/10 всієї висоти зображенії піраміди. Друге співвідношення: довжина сторін верхнього майданчика дорівнює 1/10 нижньої горизонталі. На виявленому Ф. Хінкелем кресленні відношення ідеальної висоти (1862 мм) до всієї нижньої горизонталі (1156 мм) становить 1,61073 і, отже, розюче наближається до числа пропорції золотого перерізу**. Це число зустрічається і в пропорціях ромбоїdalної піраміди Снофру в Дашуарі, в піраміді Хуфу (Хеопса) та інших єгипетських пірамідах і будівлях.

Вище було сказано, що відстань між горизонтальними і вертикальними лініями сітки неоднакова, отже, можна вважати, що для вимірювання довжини і висоти в будівельній справі застосовувалися різні одиниці виміру. Розвертання висоти складається із 48 розмірних одиниць по 35 мм. Можливо, в цьому випадку користувалися практичними розмірами, наприклад, середньою висотою кам'яних блоків. Заміри на пірамідах північної групи показали, що висота блоків коливається від 30 до 40 см, отже, середній розмір їх становить 35 см. Ця величина дозволяє вивести третє важливе співвідношення: масштаб креслення становить 1 : 10. Такому масштабу цілком відповідають інтервали в середньому 52,5 мм між вертикальними лініями, що дає право стверджувати про використання як одиниці виміру довжини єгипетського ліктя (52,5 см). Цей вимір використовувався також у мероїтській архітектурі⁵.

Відкриття Ф. Хінкеля є щасливим випадком, оскільки серед 40 досліджуваних пірамід пощастило виявити саме ту, для спорудження якої було зроблено креслення. Ця піраміда повинна була: 1) належати

³ Hinkel F. Op. cit. — S. 28.— Zchn. 2.

* Зображення половини будівельного об'єкта завдяки дзеркальнографічному кресленню є раціональною технікою креслення і в наш час.

⁴ Hinkel F. Op. cit.— S. 29.— Zchn. 3.

** Золотий переріз (*sectio aurea*) — такий поділ відрізка, при якому його більша частина є середньою пропорціональною для всього відрізка і меншої його частини (наприклад, 8 : 5).

⁵ Stark K. Arbeitsbericht über Untersuchungen zu Kompositionsgesetz und Masordnung am Löwentempel von Musawwarat es Sufra // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität.— Gesch. sprahw.— 1968.— S. 686.— Rys. 17, 5.

ти до типу з декоративними кантами (виступами) на гранях⁶ (в єгипетських пірамідах вони не зустрічаються); 2) кут нахилу її граней становив близько $72^{\circ}45'$ (тобто вони були стрімкі порівняно з єгипетськими пірамідами); 3) довжина сторін основи близько 11,56 м. Виявилося, що це піраміда № 2, збудована близько 50 р. до н. е. для царя Аманіхабале (65—41 рр. до н. е.). Вона має канти на гранях, кут нахилу $72^{\circ}48'$, довжину сторін 11,65 і 11,80 м. Отже, різниця між кресленням і збудованою пірамідою становить за довжиною сторін 1—1,5%, за кутом нахилу менше, ніж 0,1%. До речі, піраміда № 2 дуже зруйнована. У такому стані її досліджувала експедиція, очолювана відомим німецьким єгиптологом Р. Лепсіусом 1844 р. У результаті проведеної Ф. Хінкелем реконструкції піраміди в кресленнях встановлено, що первісна висота 16,96 м з 48 рядами плит над цоколем. Верхній майданчик являє собою квадратну площину з довжиною сторін 1,17 м, ідеальна висота становить близько 18,84 м.

Відкриття в некрополі стародавнього Мерое⁷ є незаперечним доказом того, що для планування єгипетських пірамід складалися креслення-проекти, які малювалися на папірусі, наносилися на кам'яні плити або дерево.

Ф. Хінкель висловлює впевненість, що для майбутніх досліджень нубійських пірамід знахідка креслення може бути використана як узагальнююча інформація відносно інших пірамід у північному Судані і в самому Єгипті. Адже мероїтські піраміди, хоч і дещо відрізняються від єгипетських (більш стрімкі, прикрашені декоративними кантами), однак схожість переважає. Це пояснюється тим, що мероїтська культура в Нубії розвивалася під сильним єгипетським впливом у релігії, архітектурі, образотворчому мистецтві, хоч часом африкано-ефіопські елементи посилювалися.

Якір V—VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця

Г. І. Шаповалов

У 1974 році під час підводної археологічної розвідки дна Дніпра експедицією Державного історико-культурного заповідника знайдено невеликий залізний якір¹ в основній частині острова Хортиця, на дні правого протоку річки (Старий Дніпро) між Змієвою печерою та новим мостом на глибині 3,5 м за 6 м від берега Хортиці. Якір майже повністю був занурений у піщаний ґрунт. При дослідженнях місця знахідки проколюванням ґрунту металевими щупами та закладкою двох шурфів на глибину до 1 м інших пам'яток не виявлено (рисунок).

Якір чудової збереженності довжиною 86 см, розмах рогів — 65 см, діаметр риму (кільця) — 14 см. Два роги якоря, асиметричні у верхній частині, прикріплена до веретена перпендикулярно технікою ковалського зварювання. Лапи відсутні, але закінчення рогів на 6 см відігнуті паралельно веретену і розклепані. Вони мають форму трапецієподібних лопаток, загострених у верхній частині. Роги і місце їх поєднання з веретеном плоскі. Веретено у перетині кругле, а зверху —

⁶ Hinkel F. Op. cit.— Zshn. 4.— S. 30.

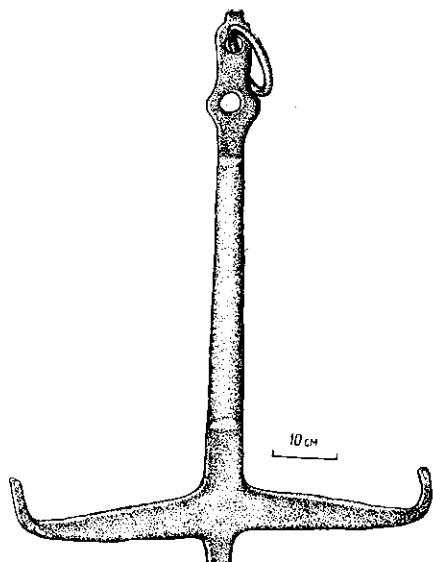
⁷ Вона, на жаль, не представлене у вітчизняній літературі, окрім короткого повідомлення: Малеваный А. М. Находка строительного чертежа пирамиды // ВИ.— 1982.— № 2.— С. 172—174.

¹ Зберігається у фондах музею Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця, інв. № КН.ІІІ.1914—М-160.

теж плескате. У верхній розширеній частині веретена — два отвори. У верхньому закріплено рим, для прив'язування якоря до судна канатом. Нижній отвір, можливо, для дерев'яного штоку, який не зберігся. У центрі нижньої частини якір має характерну деталь: виступаючу на 4 см п'яту.

Якорі, аналогічні знахідці з Дніпра біля острова Хортиці, є досить частими знахідками у Середземному та Чорному морях, зокрема, і біля узбережжя Криму². У 1959—1962 рр. під час розкопок порту Томі на західному узбережжі Чорного моря, зруйнованого землетрусом близько V століття нашої ери, знайдено вісім залізних якорів, подібних до хортицького³. Такі ж залізні якорі було піднято з дна Середземного моря під час підводних досліджень ранньовізантійського судна початку VII ст. біля острова Ясі Ада⁴. На основі цих знахідок ми вважаємо можливим продатувати виявлений якорі поблизу о. Хортиця V—VII ст. н. е.

Як судноплавний шлях до Дніпрових порогів або Хортиці Дніпро був відомий ще мореплавцям Давньої Греції⁵. Судноплавство на Дніпрі розвивалось і в наступні епохи. Знахідка ранньосередньовічного якоря біля Хортиці — перше матеріальне підтвердження цьому.

Залізний якор.

² Шамрай А. Н. Античные якоря из собраний Керченского музея // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых.—К., 1981.—С. 89.

³ Лазаров М. Потъялата флотилия.—Варна, 1975.—С. 109.

⁴ Bass G., Doorninck F. Yassi Ada. A Seventh Century Bysantine Shipwreck.—Texas, 1982.—V. 1.—P. 121—143.

⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.—М., 1979.—С. 32, 38.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Гійом Левассер де Боплан

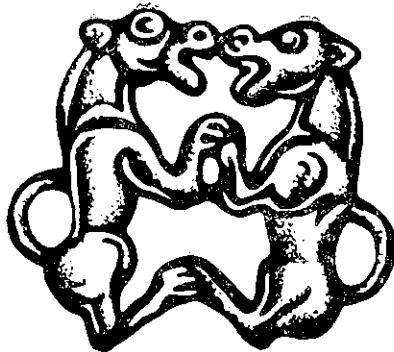
ОПИС УКРАЇНИ.

Пер. з франц.—10 арк.: (опр.): 1 крб. 80 коп.

Книга французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» — цінне історичне джерело для вивчення побуту запорізького козацтва та селянства, а також панівних верств середньовічного суспільства України. У ній відображені важливі події боротьби трудящих України 30-х років XVII ст., географічне середовище, флора і фауна України, її кліматичні умови. Переклад з французької на українську здійснений з руанського видання 1660 р.

Для істориків, широкого кола читачів.

ДИСКУСІЙ

Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії

Б. М. Мозолевський

Вивчення поховальної обрядовості скіфської знаті IV—III ст. до н. е. дало можливість дійти висновку, що до вищих її шарів (буквально — осіб царського походження) відносяться кургани висотою від 8 м і вище¹. Безумовно, таке визначення ні в якому разі не можна сприймати буквально, як це зробив Б. А. Шрамко, критикуючи автора за спробу визначити соціальний ранг скіфської знаті за висотою тієї чи іншої пам'ятки². Воно проявляється лише у тенденції і щоразу має підкріплюватися аналізом всієї сукупності рис поховального ритуалу, що ми й намагалися зробити, готуючи своє зведення³. І підтримка наших висновків у новітній літературі⁴ переконує, що цим зведенням, незважаючи на всю його умовність і недосконалість, у першому наближенні можна користуватися.

Ще раз застережемо: всі пам'ятки, про котрі йдеться, датуються виключно IV ст. до н. е. Вищій скіфській знаті попереднього періоду належать кургани незрівнянно меншої висоти⁵.

На час упорядкування перших зведенень курганів скіфської знаті було досліджено 13 пам'яток висотою 8—21 м (Олександropоль, Огуз, Чортомлик, Солоха, Велика Цимбалка, Козел, Верхній Рогачик, Жовтокам'янка, Краснокутський, Лемешів, Гайманова та Товста Могила)⁶. 1986 р. до них прилучився ще один — Бабина Могила⁷. І жоден дослідник не знав, чи існують ще подібні до них пам'ятки у степу (за винятком відомих кожному скіфознавцеві Нечаєвої та Орлової Могил на Дніпропетровщині), а коли й існують, то скільки їх.

До цього спричинялася неможливість виділення скіфських курганів з величезної маси пам'яток міді — бронзи будь-яким іншим способом крім розкопок.

¹ Мозолевський Б. М. Товста Могила.—К., 1979.—С. 156, 237; Мозолевский Б. Н. К вопросу о скіфском Герросе // СА.—1986.—№ 2.—С. 70—83; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.—К., 1989.—Приложение 4.

² Шрамко Б. А. Рец.: Мозолевский Б. М. Товста Могила.—К., 1979 // СА.—1984.—№ 1.—С. 272—280.

³ Мозолевский Б. М. Товста Могила.—С. 148—174.

⁴ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.—К., 1983.—С. 121; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скіфов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.—С. 147.

⁵ Мозолевский Б. Н. К вопросу ... — С. 76—79; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.—С. 188—190.

⁶ У названих вище працях нами було включено до пам'яток вищої знаті курган поблизу ст. Водопій у м. Миколаєві (Миколаївський курган). Зараз вдалося з'ясувати, що висота його не перевищувала 4—5 м.

⁷ Мозолевский Б. Н., Попин С. В. Скифский курган Бабина Могила // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. (Сузdal', 1987 г.).—М., 1989.—С. 8, 9.

Пошуки ознак, на підставі яких можна було б зовні відрізняти скіфський курган від кургану доби бронзи, провадилися протягом всієї історії скіфознавства. Найчастіше за основу визначення бралася крутість схилів, форма вершини, застосування у конструкції насипу каменю тощо. Проте спроби визначити скіфський курган за цими ознаками раз по раз закінчувалися невдачею. Ще більше це завдання ускладнилося в поточному столітті внаслідок катастрофічного розорювання курганів⁸.

Однак на початку 60-х років О. І. Тереножкіну поталанило виявити безпомилкову внутрішню ознаку скіфського насипу у вигляді глибинного глиняного викиду із могили на підкурганній поверхні. Внаслідок великої глибини та обсягу скіфських гробниць навіть під незначними насипами такий викид існує завжди і його не можна перепутати з тонким шаром рудої поверхневої глини із могил доби бронзи. Для виявлення викиду О. І. Тереножкіним було застосовано буріння насипу ручним геологічним буром, спорядженим сталевим стаканом.

Перші ж спроби буріння курганів дали обнадійливі результати. Так, під час досліджень Скіфської Нікопольської експедиції 1964—1965 років поблизу с. Капулівка та м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині⁹ з 17 курганів, визначених на підставі буріння скіфськими, ними виявилися 16, і лише в одному випадку було зроблено помилку внаслідок поспішності висновків (щоб знайти скіфський викид або впевнитися у його відсутності, насип іноді треба пробурити кілька разів).

Метод буріння вперше в історії скіфознавства давав скіфознавцям можливість вибіркового дослідження скіфських курганів, і можна лише пожалкувати, що О. І. Тереножкін своєчасно не узагальнив свій досвід публікуванням, хоч сутийство методу швидко стала відомою всім українським скіфознавцям.

Однак значна трудомісткість ручного буріння спричинилася до того, що воно не набуло значного поширення. Тим часом завдання поспільного дослідження пам'яток при проведенні меліорації на півдні України, що постало на той час перед українськими археологами і на довгі роки мобілізувало всі їхні сили, практично виключало і необхідність буріння.

Разом з тим саме ці широкі дослідження пам'яток різних археологічних періодів відкрило й нові можливості в польовій практиці скіфознавства. Завдяки їм вдалося з'ясувати конструктивні особливості курганів доби бронзи, з одного боку, і скіфського часу — з іншого, а на їх підставі визначити й стійкі зовнішні ознаки тих і тих, що зробили реальністю візуальне визначення часу спорудження пам'яток. Застережемо, що наші висновки стосуються насамперед курганів Степової України, хоч під час робіт, проведених автором спільно з О. І. Тереножкіним в Черкаській області¹⁰, ми дійшли переконання, що їх можна поширити і на інші регіони.

При дослідженні великих скіфських курганів давно вже було помічено, що споруджені вони із шматків дерну або болотяних вальків. Вперше це явище відзначив на Мордвинівському кургані М. О. Макаренко¹¹, згодом — на Мелітопольському О. І. Тереножкін¹². Пильна увага до такої особливості великих скіфських курганів у новітні часи довела її універсальність.

До недавнього часу панувала думка, що насипи великих скіфських курганів створено воднораз. Дещо похитнули її спостереження, зроблені на Жовтокам'янці, Вишневій Могилі та Чортомлику, де в насипах

⁸ Мозолевський Б. М. Скіфський степ.—К., 1983.—С. 188.

⁹ Тереножкін А. І., Ільїнська В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольшины // Скифские древности.—К., 1973.—С. 113—186.

¹⁰ Ільїнська В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкін А. І. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ.—К., 1980.—С. 31—61.

¹¹ Макаренко Н. Е. Первый Мордвиновский курган // Гермес.—1916.—№ 11, 12.—С. 267.

¹² Тереножкін А. І. Скифський курган в г. Мелітополі // УСІЯ ЖУУСР.—1955.—Вып. 5.—С. 23.

виразно простирався чотири-п'ять будівельних горизонтів¹³. Сутність їх залишалася здогадною, проте новітні дослідження на Кам'янському курганному полі (кургани Близниця Кам'янська, Бабина та Водяна Могили¹⁴) не тільки з'ясували її, але й підтвердили практичну одночасовість спорудження багатошарових великих скіфських курганів. Цього ж висновку дійшли і В. Ю. Мурзін та Р. Ролле під час завершення дослідження Чортомлика¹⁵. Ще і ще раз під час всіх цих досліджень набули підтвердження також висновки про те, що ґрунт для спорудження скіфських курганів завозився звіддаля.

Що ж до великих курганів доби бронзи, давньоїмніх у своїй основі, то вони створювалися поступово внаслідок неодноразових досипок у зв'язку з повторними похованнями. Ґрунт для досипок при цьому підкопувався до глини навколо первісного насипу, про що свідчать і виразне пониження лінії материка до периферії насипу, і смугастий характер його розрізів¹⁶. Навколо ж кургану внаслідок підкопування ґрунту утворювалася широка, іноді до кільканадцяти метрів, кільцеподібна лощина.

Таким чином, принципова різниця в спорудженні курганів доби бронзи і скіфського часу відбивалася не тільки на їх внутрішній структурі, але й не менш виразно — на зовнішньому вигляді: якщо перші завжди стоять, як у блюдечку, в глибокій і широкій лощині, то поверхня навколо останніх рівна, як стіл.

Щоправда, дослідженнями останніх років встановлено, що ґрунт підкопувався і навколо скіфських курганів: рів, яким їх оточено, почався не з давньої поверхні, а з рівня материка. Особливо значними такі виїмки були в курганах V ст. до н. е.¹⁷, хоч вони ніколи не досягають ширини лощин навколо курганів доби бронзи. Тому безперечно, щоб відрізнати їх, слід мати наявність досвіду польових досліджень, та й при цьому не завжди можна гарантувати, що за курган доби бронзи не прийнято пам'ятку V ст. до н. е. Що ж до скіфських курганів IV ст. до н. е., то за 15 польових сезонів нами не було допущено жодної помилки у їх візуальному визначенні, що править кращим критерієм надійності запропонованого методу. При цьому дієвий він не лише при визначенні пам'яток знаті, але й зовсім уже знищених оранкою курганів рядового населення.

Тривалий досвід таких визначень, перевірених практикою подальших розкопок, дозволив авторові протягом 1984, 1985 і 1989 років здійснити в степових областях України широку розвідку з метою виявлення і картографування курганів вищої скіфської знаті. Йї передувало ретельне вивчення великомасштабних карт, на підставі яких встановлено, що в Степовій Україні стоїть ще понад 60 пам'яток висотою від 8 м і вище, зосереджених виключно на території Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської та Кримської областей. Ні на захід від Південного Бугу, ні на схід від р. Молочної їх немає.

Послідовний об'їзд та огляд виділених пам'яток і становив сутність розвідки. При цьому виявилось, що деякі з них мають значно менші розміри, ніж ті, що були вказані на проглянутих нами картах. Разом з тим вдалося виявити кілька великих курганів, на картах не позначених. Паралельно з оглядом курганів висотою від 8 м оглядалися і ниж-

¹³ Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // ДСС.—К., 1982.—С. 180—184, 218; Мозолевский Б. Н. Раскопки в курганной группе Чертомлыка // АО 1979.—М., 1980.—С. 308.

¹⁴ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Скифский курган... — С. 8, 9; Андросов А. В., Мухопад С. Е. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.—Дніпропетровск, 1987.—С. 54—57.

¹⁵ Мурзін В. Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик // Археолог.—1989.—№ 1.—С. 92—95.

¹⁶ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганный комплекс близ с. Старогорожена // Древности Понтигулья.—К., 1977.—Рис. 2.

¹⁷ Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья.—К., 1987.—С. 63—67.

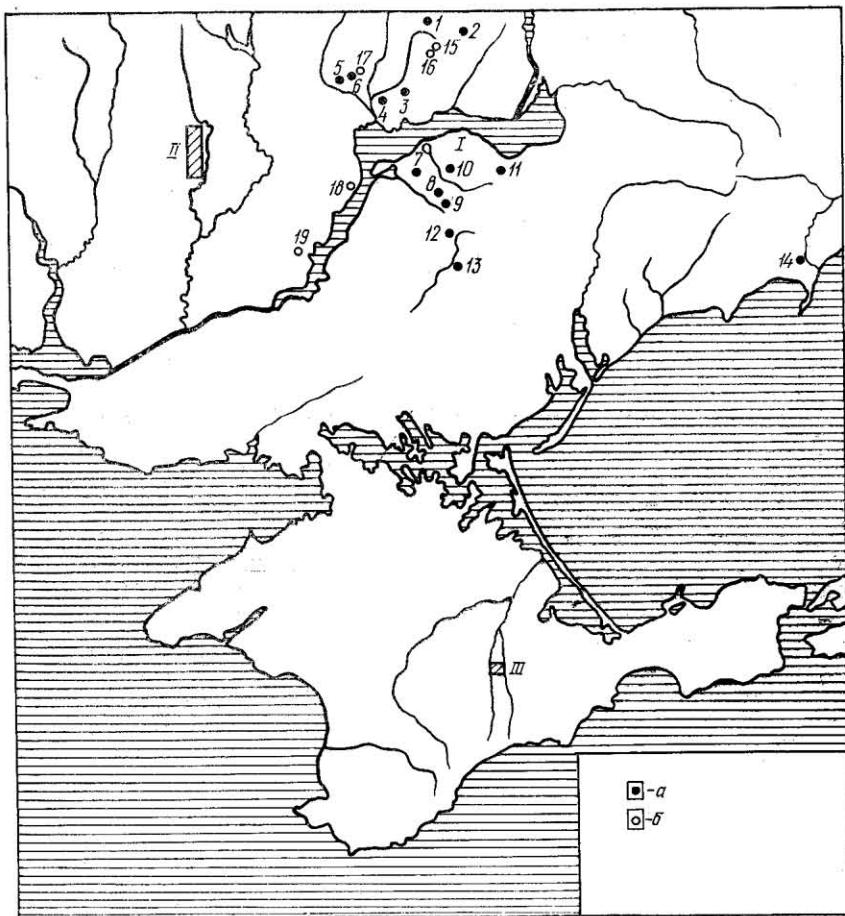

Рис. 1. Карта-схема поширення курганів вищої скіфської знаті: I — місцевість навколо кам'яно-нікопольської переправи (здогадний Геррос); II — зосередження поблизу р. Бісунь; III — зосередження поблизу м. Білогорська. У мовні знаки: а — розкопані кургани (1 — Олександрополь; 2 — Краснокутський; 3 — Чортомлик; 4 — Товста Могила; 5 — Жвотокам'янка; 6 — Бабина Могила; 7 — Солоха; 8 — Лемешів; 9 — Верхній Рогачик; 10 — Велика Цимбалка; 11 — Гайманова Могила; 12 — Козел; 13 — Огуз; 14 — Бердянський); б — кургани не досліджені (15 — Нечеєва Могила; 16 — Орлова Могила; 17 — Товста Могила поблизу с. Новоіванівка; 18 — Новоолександрівка; 19 — Новорайське).

Рис. 2. Нечаєва Могила (вигляд з Орлової).

чі, що дало можливість відкрити ряд пам'яток скіфської знаті менш значного рангу та цілих могильників рядового населення. Але в запропонованій статті хочемо зосередити увагу на основній меті нашої розвідки — курганах вищої скіфської знаті.

Результати розвідки перевершили наші сподівання: із 60 курганів висотою 8—17 м 23 виявилися здогадно скіфськими, ще три пам'ятки таких самих розмірів ми не змогли з певністю віднести ні до давньо-ямного, ні до скіфського часу. Гадаємо, що разом з 13 розкопаними до цього курганами вищої скіфської знаті наведеною цифрою вичерпується вся їх сукупність. Є також підстави гадати, що як і розкопані раніше, всі виявлені пам'ятки датуються IV ст. до н. е.

Кургани зосереджені в трьох районах: 1) на правому березі нижньої течії Дніпра; 2) у межиріччі Інгула — Інгульця; 3) в Передгірському Криму (рис. 1).

I. Правий берег нижньої течії Дніпра. 1. Нечаєва Могила (рис. 2). Стоїть за 6 км на північ від с. Лукіївка Нікопольського району Дніпропетровської області. Висота 17, діаметр близько 100 м. Вершина напівсферична, зіпсована канавами та ямами. Схили, особливо північний, дуже стрімкі. В нижній частині схилів угадується кріпіда, проте на поверхні вона не виходить. Біля підошви зустрічаються дрібні гранітні камені, з півночі простежується замулений рів шириною близько 2,5 м. Поле навколо рівне. Сьогодні Нечаєва Могила — найбільший на Україні курган. На схід від неї стоїть Довга Могила (висота 4 м), на північ — два розораних кургани висотою близько 0,5 м.

2. Орлова Могила розташована за 2,5 км на південний захід від Нечаєвої. Висота 10, діаметр близько 80 м. На кургані споруджено меморіальний комплекс. Насип сферичний, схили рівномірно круті. В нижній частині на схилах трапляються дрібні гранітні камені. Лощина навколо кургану відсутня. Під західною половою знайдено уламки амфор IV ст. до н. е. Пам'ятку супроводжує невелика курганна група, розташована за 300—400 м на південний захід. Найбільший тут курган висотою 5 м, за всіма ознаками, належить до доби бронзи.

3. 1971 р. поблизу с. Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області автором було відкрито велике зосередження значних скіфських курганів, назване нами Кам'янським курганним полем. На території площею 3×8 км тут розміщено три кургани висотою 8—9,6 м, п'ять — висотою 5—6,5 м і десятки більш дрібних. 1974—1975 років нами тут розкопано пам'ятку вищої скіфської знаті курган Драну Кохту (Жовтокам'янку). Розвідкою 1984—1985 років, а також наступними розкопками, здійсненими 1986 р., підтверджено належність до скіфського часу й інших великих курганів, названих вище, серед них і Бабиної Могили (висота 8,15 м) поблизу с. Тарасогригорівка.

4. Товста Могила поблизу с. Новоіванівка Апостолівського району Дніпропетровської області примикає з півночі до Кам'янського

Рис. 3. Товста Могила поблизу с. Новоіванівка.

курганного поля. Стоїть на північно-східній околиці села поруч із кладовищем. Висота 8, діаметр 75 м (рис. 3). Пам'ятка дуже компактна, з крутими схилами. Вершина діаметром 36 м зрізана, посеред майданчика — яма на місці грабіжницького розкопу. Навколо насипу — тераса від выбраної кріпи. Місцевість за межами насипу рівна, на заході, півночі і сході простежується замулений рів. Південний схил обрізаний для власитування тибу. На лівій східній стороні кургану — чотири дуже розорані насипи, усіяні каменями.

5. Курган поблизу с. Новоолександровка Новоронцовського району Херсонської області стоїть на високому корінному березі Дніпра за 3 км на північний схід від села. Сучасна висота 8 м. Пам'ятку розкопано глибокою ямою через вершину, навіть зараз вона доходить майже до рівня поля. Другий розкоп, дещо менших розмірів, — у східній полі. Відвали з розкопів рознесено навколо насипу. Схили кургану обкладено дрібним пісковиком і черепашником на висоту до 7 м. Поле навколо кургану рівне, що разом із іншими ознаками підтверджує належність його до скіфського часу. На північ від пам'ятки тягнеться курганна грязьда з восьми насипів висотою 0,6—3,5 м. Найбільший серед них також скіфський.

6. Курган поблизу с. Новорайське Бериславського району Херсонської області розташований за 3 км на схід від села (1 км на захід від траси Нікополь — Херсон) на зрошуваному полі поруч із каналом. Висота 8,3 м. Насип сферичний. На південь від центру встановлено топографічний знак. Раніше він стояв посередині вершини, зараз на його місці — велика яма з глибокою чотирикутною канавою довкруг неї. На 2 м нижче від канави насип оточує галерея шириною 1 м, можливо, влаштована також у зв'язку із встановленням знаку. На схилах біля підошви кургану — дрібні валнякові камені. Схили середньої крутості, в нижній частині мають вигляд ще однієї галереї. Північний схил на висоту до 3 м підрізаний дорогою, проте кріпда в ньому не простежується. Лощина довкруж насипу відсутня. Звичайних для великих скіфських могил курганів-супутників навколо немає, не виключено, що вони знищені меліораторами. Датування пам'ятки скіфським часом більш вірогідне, хоч викликає і деякі сумніви.

II. Межиріччя Інгула — Інгульця. Компактне зосередження великих достеменно скіфських курганів тут міститься на західному березі правого притоку Інгульця — р. Вісунь. Остання починається на півночі Казанківського району Миколаївської області і через смт Казанка та Березнегувате протікає по східній частині області на південь. Поблизу с. Скобелеве Казанківського району річка робить крутий поворот і протягом 10—11 км, до с. Лагодівка, ліне прямо на схід. У цьому коліні на високому правому березі Вісуні підряд стоїть шість величних курганів висотою 8—12 м, п'ять перших з яких (із заходу) належать скіфам. Два кургани такого самого типу розміщені за 15 км на південь від описаних поблизу с. Сергіївка Березнегуватського району, ще один — поблизу с. Калуга того ж району (8 км від Сергіївки). Дев'ятий великий скіфський курган зосередження розташований на захід від описаних, на правому березі правого притоку Вісуні р. Доброї — поблизу с. Нововолодимирівка Березнегуватського району. Його доречно назвати Доброю Могилою (рис. 4).

Всі кургани зосередження за формою дуже схожі між собою. Насипи сферичні, вершина, як правило, косо зрізана грабіжницьким розкопом. У конструкції присутній камінь. Характерна для курганів доби бронзи лощина навколо насипу відсутня. Далі коротко вкажемо лише на відмінні риси курганів.

7. Скобелеве-1. Починає групу із заходу. Серед місцевого населення відомий під назвою Юрициної Могили. Висота 9, діаметр до 75 м. Вершина площею 20×30 м зрізана, на південь від неї тягнеться замулений грабіжницький хід, через який виносилася земля із центрального розкопу. Кріпда выбрана, на схилах від неї збереглися окремі камені (білий валняк). Під південно-східною половою помітна присип-

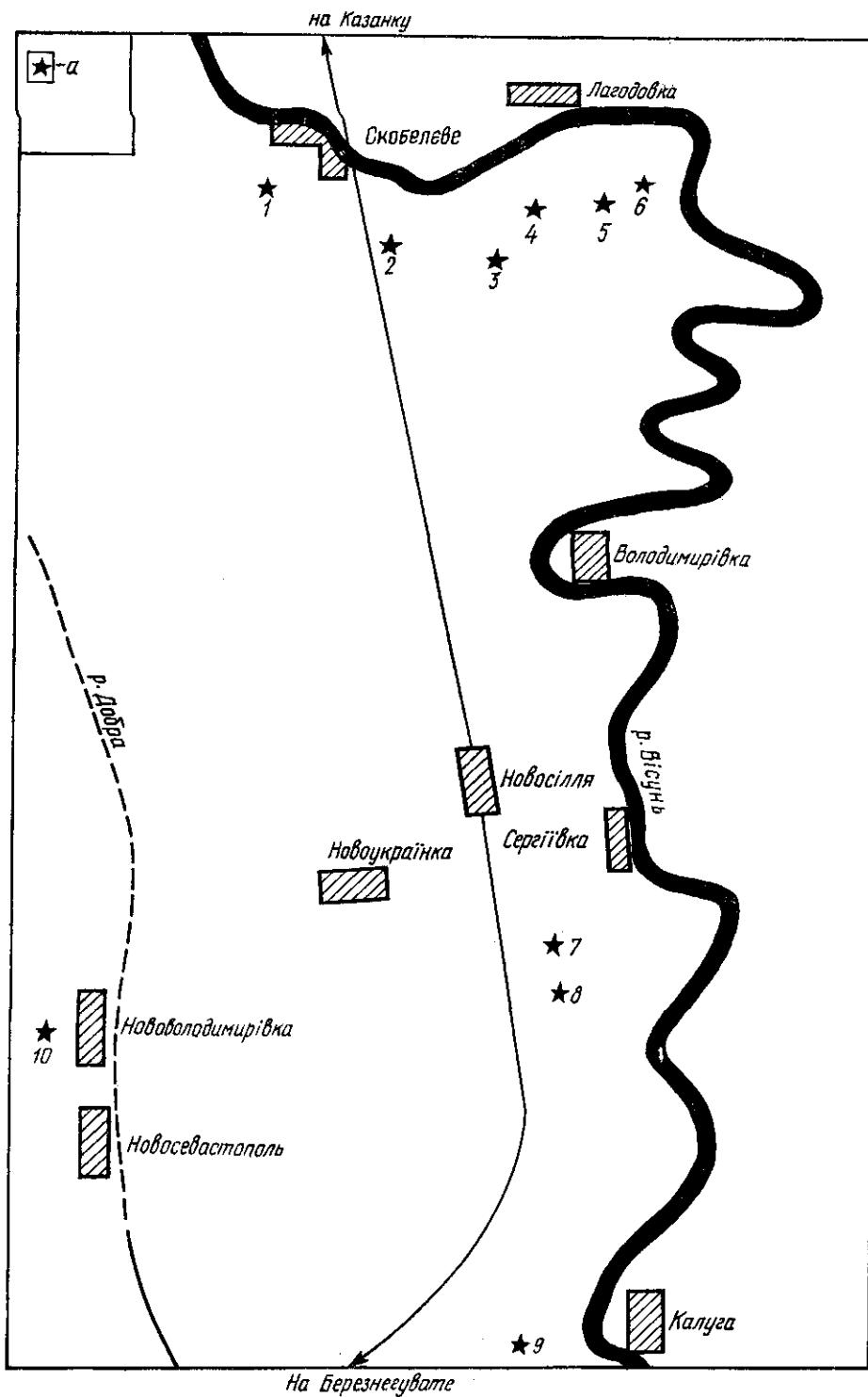

Рис. 4. Схема зосередження курганів висотою понад 8 м на р. Вісунь: 1—6 — с. Скобелеве; 7, 8 — с. Сергіївка; 9 — Калуга; 10 — Добра Могила.
Умовні знаки: а — курган.

ка висотою до 1 м. Навколо насипу простежується невелике пониження, суттєво відмінне від лощин доби бронзи. На цій підставі можна припустити спорудження кургану у V ст. до н. е. На захід від нього стоїть Довга Могила висотою 5 м, на південь — скіфський курган висотою 1 м, також з ознаками V ст. до н. е.

8. Скобелеве-2. Курган розташований ліворуч від дороги Ка- занка — Березнегувате, за 0,5 км на північ від колишнього с. Веселий Кут, за іменем якого слід назвати пам'ятку. Насип розкопано глухою траншеєю з півдня, викид з розкопу лежить напівкільцем під півден-ною полою кургану. Останці сягають висоти 12 м. Можна припустити, що до розкопок висота пам'ятки становила не менше 15 м. Насип оточує тераса на місці выбраної кріпиди. Схили всіяні дрібним жовтим вапняком. На захід від пам'ятки — скіфський курган висотою 3 м, ще далі — курган доби бронзи висотою до 5 м (рис. 5).

9. Скобелеве-3. Стоїть за 1,5 км на схід від попереднього. Ви- сота 9, діаметр 80 м (рис. 6). Вершина площею 20×20 м косо зрізана на південь. В нижній частині схилів — тераса на місці выбраної кріпиди з дрібним вапняком на ній. Пам'ятку супроводжують розташований на захід курган доби бронзи висотою до 6 м і два дрібних, можливо, скіфських.

10. Скобелеве-4. Стоїть за 2 км на схід від попереднього. Ви- сота 8, діаметр 60 м. Вершина з грабіжницькою ямою посередині косо зрізана на південь. Навколо насипу — тераса на місці выбраної кріпиди. В оголеннях на північному і східному схилах до самої вершини простежується дрібний вапняк. На захід від пам'ятки — розтягнутий оранкою курган доби бронзи висотою 4 м. Під ним знайдено ушкодже-ну кіммерійську стелу. На північний схід — курган висотою 2,5 м, на- вколо якого простежується або невелика лощина або замулений рів V ст. до н. е.

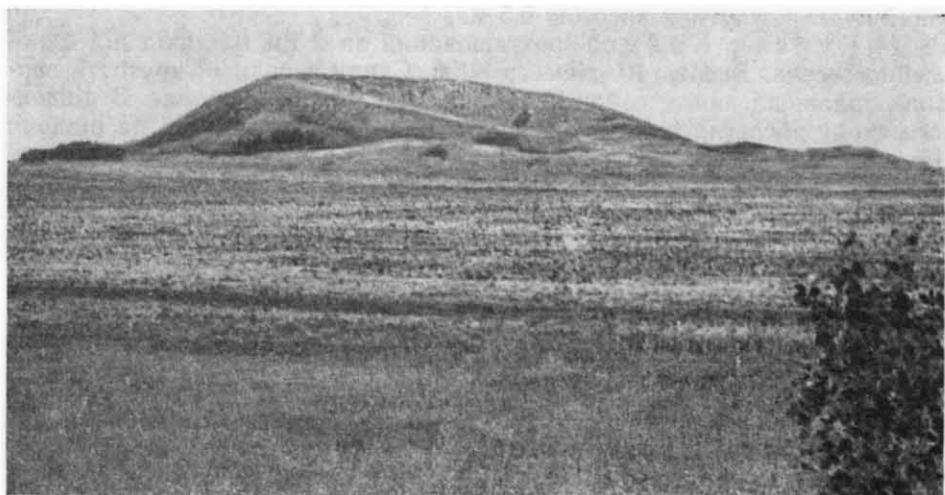

Рис. 5. Курган Скобелев-2.

Рис. 6. Курган Скобелев-3.

11. Скобелеве-5. Розташований за 2 км на схід від Скобелєве-4. Висота 9, діаметр 80 м. Схили менш круті, ніж у попередніх курганів. Слідів кріпиди немає, проте на північному схилі в оголеннях простежуються невеликі вапнякові камені. Вершина з грабіжницькою ямою посередині косо зрізана на південь. Поверхня навколо кургану спланована з півдня і сходу. За формуєю насип ідентичний насипові Бабині Могили. На відзнаку від чотирьох попередніх курганів, могил-супутників навколо Скобелеве-5 немає. Можливо, роль такого супутника відігравав величний (висота 10, діаметр до 120 м) курган доби бронзи, розташований за 400 м на схід.

12. Сергіївка-1. Курган висотою 10, діаметром 80 м (рис. 7) стоїть на південь від с. Новосілля Казанківського району і захід від с. Сергіївка Березнегуватського району, на землях останнього, але ближче до першого. Насип дуже компактний, схили круті, вершина з грабіжницькою ямою косо зрізана на північний схід. Від неї донизу тягнеться грабіжницький прокоп, під яким товстим шаром заскладовано грабіжницький викид. Насип оточує тераса, із якої виступають вапнякові камені кріпиди. Більш дрібні уламки вапняку трапляються на схилах до самої вершини.

13. Сергіївка-2 стоїть за 1 км на південь від Сергіївки-1. Висота 10, діаметр 80 м. Вершина з грабіжницькою ямою посередині зрізана пласко. Біля підошви — тераса з дрібними вапняковими каменями на ній. Схили менш круті, ніж на Сергіївці-1. Курган стоїть на своєрідній платформі — підвищенні шириною 25 і висотою 1 м, що поступово понижується до рівня поля. За 0,5 км на південний захід — розораний курган-супутник висотою 0,5 м.

14. Курган Калуга розташований за 2 км на захід від одноіменного села. Висота 10, діаметр 80 м. Схили середньої крутості, вершина сплющена, проте ознак грабіжницької ями в ній немає. З південного сходу збереглася тераса з кріпидою, вгадується вона і на півночі. Навколо насипу багато вапнякових уламків, під північною полою лежать два великих вапнякових камені. На північно-західному схилі насипу — велика замулена яма, напевне, грабіжницька. На схід від пам'ятки — кілька дрібних курганів-супутників. Між ними на полі лежать два великих уламки енеолітичних стел.

15. Добра Могила стоїть за 1 м на захід від с. Нововолодимирівка. Висота 9, діаметр 60—70 м. Верхівка сферична. Кріпida не простежується, проте на полі навколо кургану багато дрібних уламків білого вапняку. У північній полі — велика грабіжницька яма. Кургани-супутники відсутні.

На північ від щойно описаного зосередження скіфських пам'яток на р. Вісунь в басейнах Інгула та Інгульця існує кільканадцять курганів доби бронзи висотою 8—12 м. Серед них нам трапилося два (Тара-

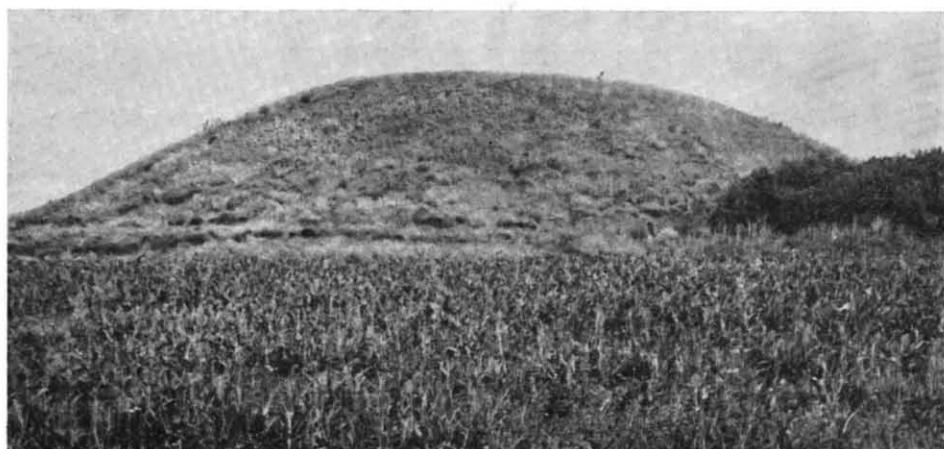

Рис. 7. Курган Сергіївка-1.

нова Могила поблизу с. Спільне Новгородківського району та Мерджанівська Могила поблизу с. Молодіжне Долинського району на Кіровоградщині, обидва висотою 9 м), котрі за зовнішніми ознаками не можна беззастережно віднести ні до давньоямного часу, ні до класичних скіфських пам'яток IV ст. до н. е. Змушені поки що утриматися також від визначення культурної приналежності кургану Кулляб-Могила поблизу с. Старобогданівка Михайлівського району Запорізької області (висота 12 м) — єдиної на Дніпровському Лівобережжі нерозкопаної пам'ятки висотою понад 8 м.

ІІІ. Передгірський Крим. На всій території Криму, за винятком Керченського півострова, досі не розкопано жодної могили, яку можна було б пов'язати з елітою скіфського суспільства. Тим більшого значення набуває могильник цього типу, відкритий нашою розвідкою на північ від м. Білогорськ.

Група розташована між річками Великий та Малий Карабу. На відрізку по прямій близько 6 км від с. Вишнене на південному заході до с. Василівка на північному сході тут зосереджено вісім курганів висотою 8—11 м, три — висотою 4—5,5 м і кілька десятків більш дрібних, розміщених як між великими, так і на відстані від них.

Особливістю білогорських курганів є те, що майже всі вони споруджені на кам'яній платформі, тому така культурновизначальна ознака, як наявність або відсутність лощини навколо насипу, для них, природно, не може братися до уваги: якби насипи було споруджено за доби бронзи, то зовсім іншим способом, ніж у степу, і відсутність лощини в цих умовах ще не може бути безумовним свідченням належності їх до скіфського часу. Проте у нас немає сумніву, що коли й не всі, то принаймні переважна більшість великих білогорських курганів, та й значна частина менших, датуються скіфським часом.

Підставу для такої впевненості нам дає насамперед той встановлений нашою розвідкою факт, що кургани доби бронзи висотою понад 8 м ніколи не стоять скучено, а посідають вершини вододілів по одному, завжди на значній відстані один від одного, тоді як для скіфського часу компактні могильники із великих пам'яток відомі і поблизу с. Скобелеве, і на Посуллі. Не можна не брати до уваги і ту обставину, що не тільки за розташуванням, але й за самою конструкцією та зовнішнім виглядом насипи білогорських курганів як дві краплі роси схожі на скобелевські. Тут і там вони мають сферичну форму, лише злегка розтягнуту на південь, в конструкції значно місце посідає камінь, великі насипи супроводжують кілька малих. Звичайно, не можна виключити, що деякі із білогорських пам'яток належать до доби бронзи. Найбільшу підошуру у цьому відношенні у нас викликають чотири великих кургани в середній частині могильника, котрі стоять на орному полі: навколо них є невиразні локальні виїмки. Проте вони не мають ніякого порівняння з лощинами, довкруж курганів доби бронзи в степу. Сутність їх можуть з'ясувати лише розкопки бодай одного із названих курганів.

Наводимо коротку характеристику великих курганів могильника (нумерація із заходу на схід).

16. Білогорськ-1. Висота 8, діаметр 70 м. Складається враження, що насип створено із дрібного каміння. Схили досить круті, лощини навколо немає. На вершині — забита камінням грабіжницька яма глибиною до 5 м, на східному схилі — ще одна.

17. Білогорськ-2 стоїть за 300 м на північний схід від попереднього. Висота 10, діаметр 80 м (рис. 8). Поверхня складається із чорнозему з дрібною жорстовою, нижня частина схилів містить кріпиду або кам'яне облицювання. Каміння до 0,5 м у поперечнику. Місцями виране. Від вершини на схід тягнеться грабіжницький хід, заповнений камінням. Викид із ходу підковою лежить під східною полою насипу. Вершина також у камінні. Лощини навколо насипу немає.

18. Білогорськ-3 розташований за 3 км на схід. Від західної частини могильника відділений глибокою балкою. Висота 8, діаметр

Рис. 8. Білогорськ, кургани № 1, 2.

70 м. В нижній частині схили мають своєрідну галерею, що поволі понижується до рівня поля. На півночі вона складається із каміння (кріпиди?). Решта поверхні чорноземна. Вершина діаметром до 5 м сплющена, в ній — западина на місці грабіжницького розкопу. Навколо западини багато каміння. Ще одна яма, діаметром до 15 м, міститься на східному схилі. На південь від насипу на полі простежується незначна виїмка.

19. Білогорськ-4 стоїть за 600 м на схід від попереднього. Висота 8, діаметр 70 м (рис. 9). Поверхня чорноземна. Лощини навколо насипу немає. Вершина гостра, на схід від неї — грабіжницька яма діаметром до 20 м, на південь — ще одна. Південний схил сильно розтягнутий.

20. Білогорськ-5 розташований за 1 км на схід від Білогорська-4. Висота 10, діаметр 80—90 м. На північ від насипу помітна незначна виїмка. Поверхня пам'ятки чорноземна. На схід від вершини — велика грабіжницька яма. Каміння в насипу не простежується.

21. Білогорськ-6 стоїть за 300 м на схід від попереднього. Висота 9, діаметр близько 90 м (рис. 10). Насип складений із чорнозему, місцями з-під нього виступають камені. Навколо насипу на полі простежується незначне пониження. Вершина діаметром 10 м сплощена.

Рис. 9. Білогорськ, курган № 4, 5.

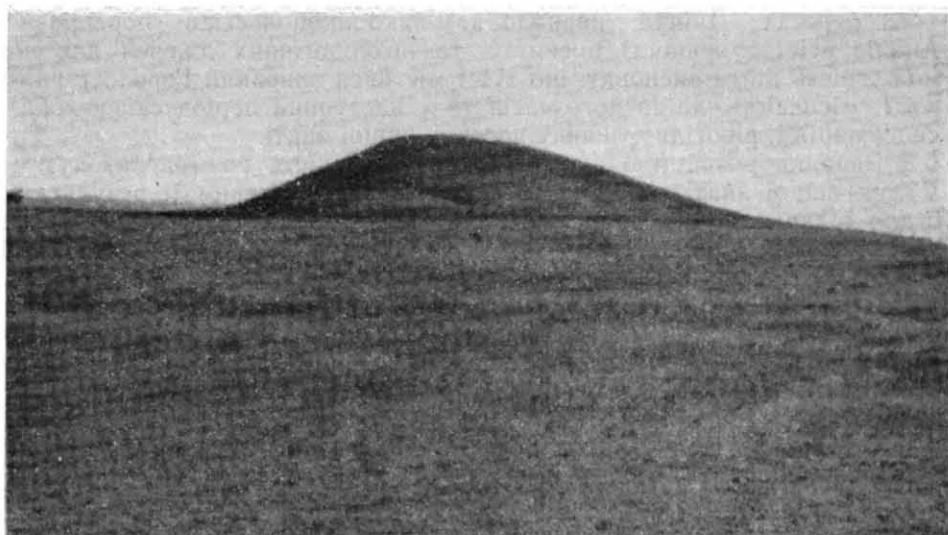

Рис. 10. Білогорськ, курган № 6.

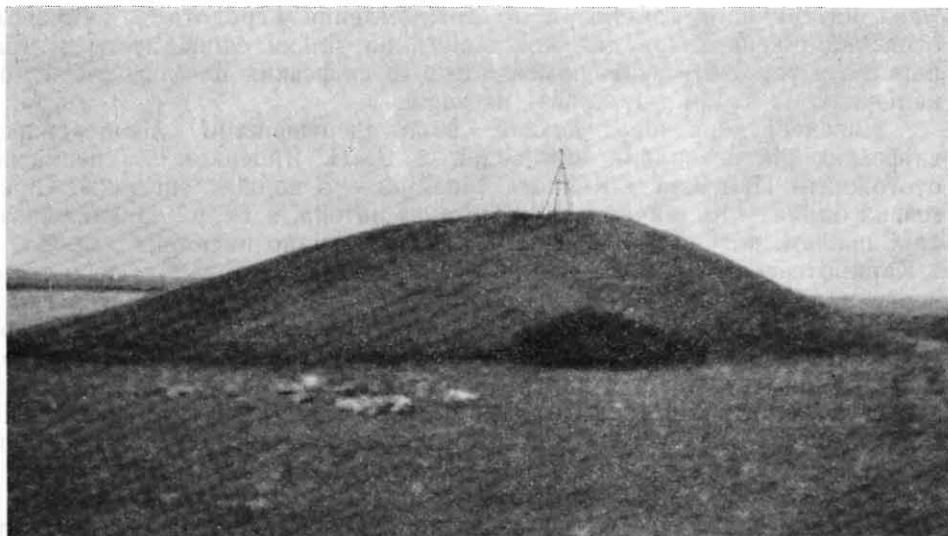

Рис. 11. Білогорськ, курган № 7.

на, на ній — три западини на місці грабіжницьких ям. Ще одна широка замулена яма — на східному схилі насипу.

22. Білогорськ-7 стоїть за 1 км від Білогорська-6. Висота 11, діаметр 90 м (рис. 11). Поверхня чорноземна, на північному схилі на висоту до 4 м простежується кам'яна обкладка або кріпда. На схід від вершини тягнеться грабіжницький хід. Поле навколо насипу рівне.

23. Білогорськ-8 розміщений за 400 м на схід від попереднього. Висота 8, діаметр 60 м. Насип сферичний, схили круті. На висоту до 5 м схили в дрібному камінні, вище — чорноземні. На схід від вершини — грабіжницька яма з ходом донизу. Напроти ходу біля підніжжя пам'ятки — куча великих каменів. Грабіжницькі ями є також на вершині кургану та на південь від неї. Лощини навколо насипу немає.

* * *

Картографування розкопаних курганів вищої скіфської знаті, проведене автором ще до описаної розвідки, засвідчило, що всі вони, за винятком Бердянського кургану, зосереджені на вузькій території по

обох берегах Дніпра навколо кам'янко-нікопольської переправи¹⁸. Аналіз всієї сукупності писемних та археологічних джерел дав нам можливість дійти висновку, що тут і містився описаний Геродотом Геррос — місцевість, де за його часів та у наступний період скіфи ховали своїх царів і, вірогідно, значну частину вищої знаті.

Завдяки розвідці вдалося уточнити кількість розміщених тут пам'яток вищої знаті. Але незрівнянно більш суттєвим її результатом стало відкриття ще двох територіально обмежених їх зосереджень, розташованих у південній та західній областях Скіфії — поблизу м. Білогорська та на р. Вісунь.

Для обох могильників характерна як приблизно однакова кількість пам'яток, так і їх висота. Поза сумнівом, вони належали знаті одного соціального рангу, — саме того, який ми ще під час вивчення матеріалів Товстої Могили умовно визначили як царську родину та царів складових частин Скіфії¹⁹.

Безперечно, до розкопок бодай кількох із відкритих курганів цей висновок залишатиметься гіпотетичним, але той факт, що в Степовій Скіфії існує три і тільки три зосередження пам'яток цього типу, не можна не зіставити із повідомленням Геродота про поділ країни скіфів на три автономних царства (IV, 7, 120).

Постановка питання про три скіфських царства не виходила за межі риторичного коментаря до повідомлення Геродота²⁰. Тимчасом сучасний рівень знань дає можливість не тільки співвіднести ці три царства з геродотівською номенклатурою скіфських племен, але й локалізувати їх разом з останніми на карті.

Наведені додатково докази щодо ідентифікації лівобережних скіфських рік дозволили нам вслід за В. П. Яйленком²¹ з певністю ототожнити Пантіап з Конкою, Гіпакіріс — з водною системою Сірогозька балка — Каланчак — Каркінітська затока, а Герр — з Молочною та Сивашем, котрий сполучався у давнину, згідно писемних джерел, з Каркінітською затокою — нижньою течією Гіпакіріса²². Це в свою чергу дало можливість внести повну ясність в проблему розселення східних скіфських племен. За р. Герр (Молочна — Сиваш) від Таврських гір до Танаїса на 20 днів шляху тяглися володіння скіфів царських, — наймогутніших і найчисленніших племен, що вважали інших скіфів за своїх рабів (Геродот, IV, 20). По обох берегах нижньої течії Борисфена разом з його лівою притокою р. Пантіап (Конка) на три дні шляху із заходу на схід і 10—11 днів плавання по Борисфену із півдня на північ мешкали скіфи-георгой (Геродот, IV, 18). Між ними і скіфами царськими на 14 днів шляху від гирла Дніпровського лиману до витоків Герра-Молочної, розділені навпіл р. Гіпакіріс (Сірогозька балка — Каланчак — Каркінітська затока) лежали землі скіфів-кочовиків (Геродот, IV, 19). У верхів'ях Пантіапа, Гіпакіріса і Герра, там, де сходилися між собою володіння скіфів-георгой, кочовиків та царських, починалася місцевість Геррос²³.

Що ж до західних племен Скіфії, калліпідів, алазонів і скіфів-орачів, то як би не проводити кордон між ними, повідомлення Геродота не залишають сумніву у тому, що мешкали вони по Південному Бугу: «це племена, що мешкають вздовж течії Гіпаніса на захід від Борисфена» (Геродот, IV, 17). Особливо багато уваги локалізації тріади названих етносів по Південному Бугу присвятив М. І. Артамонов²⁴.

¹⁸ Мозолевский Б. Н. К вопросу ... — С. 78; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 191.

¹⁹ Мозолевский Б. М. Товста Могила.— С. 156.

²⁰ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота: тексты, перевод, комментарий.— М., 1982.— Прим. 154, 645.

²¹ Яйленко В. П. К вопросу об идентификации рек и народов Геродотовой Скифии // СЭ.— 1983.— № 1. С. 54—65.

²² Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 194—203.

²³ Там же.— С. 203—205.

²⁴ Артамонов М. И. Этнogeография Скифии // Учен. зап. ЛГУ.— 1949.— № 13.— С. 149—171.

Відповідаючі в більш пізній праці своїм опонентам з наведеного питання, П. Д. Ліберову та В. А. Іллінській, що відкидали ідентифікацію скіфів-орачів із східноподільською групою пам'яток і схильні були вбачати їх у Лісостеповому Правобережжі, на захід від Дніпра, М. І. Артамонов ще раз прокоментував наведене вище повідомлення Геродота: «На захід від Борисфена — ще не значить по Борисфену», тим більше, що всі подальші орієнтири щодо земель калліпідів, алазонів і скіфів-орачів у Геродота пов'язані виключно з Гіпанісом (IV, 52 тощо). З іншого ж боку, описуючи Борисфен, «Геродот жодним словом не згадує скіфів-орачів»²⁵.

Проте, не зважаючи на це, в останні три десятиліття набула переваги думка опонентів М. І. Артамонова. Найбільш поспідовно її обстоювали О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська, які вважали скіфів-орачів Геродота праслов'янами, потомками білогрудівсько-чорноліських племен, що посідали широку територію українського Лісостепу від Дністра на заході до басейна Ворскли на сході²⁶. До такого розуміння скіфів-орачів в останній праці схилився навіть М. І. Артамонов²⁷.

Однак і зараз багато дослідників ставляться до подібної постановки питання суперкритично. Зокрема, внаслідок ретельного співставлення античних текстів до локалізації західної тріади скіфських племен разом зі скіфами-орачами по Південному Бугу дійшов нещодавно М. В. Агбунов²⁸.

Упевнена локалізація степових лівобережних племен дала нам можливість по-новому поставити питання і про їхніх північних сусідів²⁹. В результаті вивчення всіх можливих варіантів ми дійшли висновку, що територія Лісостепового Правобережжя, заселена в скіфський час нашадками білогрудівсько-чорноліських племен, могла належати тільки неврам, що свого часу стверджували ще Б. М. Граков та А. І. Мелюкова³⁰. Відтак зі скіфами-орачами найбільш вірогідно пов'язувати виключно східноподільську групу пам'яток. Згідно з цим північний кордон Скіфії, починаючи від верхів'їв Інгульця, проходив строго по вододілу між басейнами Південного Бугу і Дніпра (рис. 12). Археологічні матеріали дають широку можливість підтвердити таку думку.

Але при їх аналізі, на наше тверде переконання, слід рішуче поズбавитися магії терміну «аротери», під якою вже два століття перебувають скіфознавці. Ще М. І. Артамонов застерігав проти прямолінійності у сприйнятті подібних найменувань. На його думку, вони являли собою «не що інше, як грецький переклад, а можливо, разом з тим і осмислення місцевих назв»³¹. І яскравий приклад тому — геродотівські «георгой», ім'я яких з'явилось внаслідок адаптації греками їх самоназви *gau-varga* (ті, що шанують худобу)³², але сприймалося вже не у звязку зі своєю початковою семантикою, а на підставі господарчої діяльності якоїсь частини цих племен у період знайомства з ними грецьких поселенців, можливо, сильно перебільшеної.

Так само, не зважаючи на пряму вказівку Геродота про заняття скіфів-аротерів хліборобством, ім'я їх ні в якому разі не можна ставити у прямий зв'язок із цим заняттям, а слід шукати його основу у конструкції типу аро(i)-тери (тіари, тірси), аналогічній конструкціям ка-тіари, ака-тірси, арі-маспи тощо. І коли за основу імені аротерів

²⁵ Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI научной конференции Института археологии.—К., 1953.—С. 172.

²⁶ Бібл. див.: Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.—Л., 1982.—С. 61—162.

²⁷ Артамонов М. И. Киммерийцы и скіфи.—Л., 1974.—С. 80 і далі.

²⁸ Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского.—М., 1985.—С. 155, 156.—Рис. 20.

²⁹ Тереножкін А. І., Мозолевський Б. Н. Указ. соч.—С. 224—236.

³⁰ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // СА.—1953.—Т. XVIII; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР // ВССА.—М., 1954.

³¹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии.—С. 168.

³² Абаев В. И. Геродотовские *skythai-georgoi* // ВЯ.—1981.—№ 2.

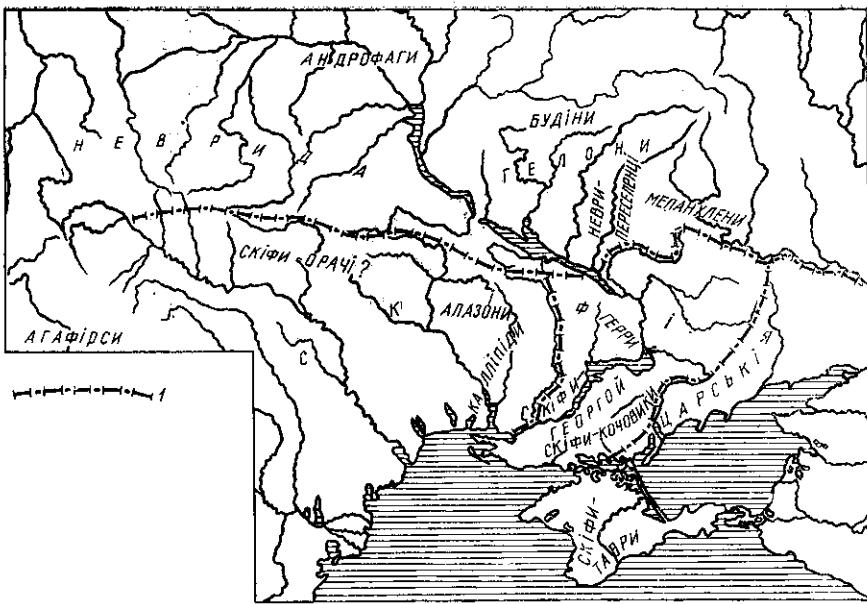

Рис. 12. Розселення племен Скіфії та її сусідів. Умовні знаки: I — умовні кордони скіфських царств.

взяти корінь *ap(i)*, то є всі підстави до нього ж відносити і самоназву сусідніх з аротерами і, вірогідно, споріднених з ними³³ алазонів (алізонів): арі-зон.

З іншого боку, при локалізації калліпідів і алазонів перевагу слід надавати не їх гіпотетичній господарчій діяльності, а насамперед — способу життя, за яким вони, згідно Геродота (IV, 17), не відрізнялися від кочових скіфів. А це значить, що, не зважаючи на часткове заняття хліборобством, вони мешкали у кибитках, не маючи стаціонарних поселень. Тому ледве чи є підстави зводити пам'ятки калліпідів до поселень Нижнього Побужжя: все рівно цим проблема вирішується лише частково, позаяк аналогічні поселення для споріднених з ними алазонів знайти неможливо.

Враховуючи ж, що природними рубежами при розселенні стародавніх племен насамперед правила ріки (щодо Скіфії це спеціально відзначає Геродот), володіння калліпідів найвірогідніше завбачати між Інгульцем та Інгулом (на півдні вони могли заходити на правий берег Південного Бугу), алазонів — між Інгулом, Південним Бугом і системою Синюха — Велика Вись, що реконструюється М. В. Агбуновим як Ексампей³⁴, скіфів-аротерів — на північ від цього рубежа. У всяком разі, картографування курганів знаті³⁵ надійно засвідчує, що межа між західними і східними скіфськими племенами проходила по Інгульцю.

Звідси у відповідності з трьома зосередженнями елітарних пам'яток на території Скіфії можна виділити три автономні області, що відповідають геродотівським царствам:

1. Західну, населену калліпідами, алазонами та скіфами-аротерами (легендарні потомки Ліпоксая—авхати), зі східним кордоном по Інгульцю і «царським» кладовищем на р. Вісунь;

2. Кримсько-Приазовську (скіфи царські, вони ж сколоти, — потомки Колаксая) з північно-західним кордоном по Сивашу — Молочній і основним некрополем місцевої знаті у Передгірському Криму, а певних її підрозділів крім того — в Північному Приазов'ї та на Керченському півострові;

³³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 210, 228.

³⁴ Агбунов М. В. Указ. соч.— С. 154.— Рис. 20.

³⁵ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— Рис. 161.— Приложение 3.

3. Зосереджену між першими двома Нижньодніпровську, населення якої становили скіфи-георгой, скіфи-кочовики та герри. У скіфах-георгой та кочовиках легко упізнаються потомки Арпоксая катіари і траспії (володарі великої рогатої худоби та конярі згідно Ж. Дюмезіля). Що ж до геррів, то відсутність їхнього імені у номенклатурі основних племен Геродота разом з місцезнаходженням їхніх володінь ніби свідчить про те, що вони були лише одним із племен скіфів-георгой. Проте не можна виключити й іншого трактування їхньої етнічної належності та соціального стану³⁶.

Розташоване на території Нижньодніпровського царства найбільше у Скіфії зосередження курганів аристократії можна інтерпретувати подвійно. Найпростіше — вбачати у них поховання місцевої еліти. Але тоді, виходячи із кількості, і з розмірів зосереджених тут пам'яток, слід було б визнати, що царі саме цього царства претендували на верховну владу у Скіфії. Однак це зовсім маломовірно, оскільки, згідно Геродоту, володарювали в ній скіфи царські, що мешкали в Криму та Приазов'ї, населення ж Нижньодніпровської області в об'єднаній країні, найпевніше, утворювало нижчу каству³⁷. Залишається лише визнати, що частина великих низькодніпровських курганів належить місцевій аристократії, інша ж, більша і багатша, — верховним володарям Скіфії та знаті, що їх оточувала (Геррос).

На перешкоді до беззастережного вирішення питання про три скіфських царства стоїть різночасовість повідомлення про них Геродота, з одного боку, і пам'яток, покладених нами в основу їх визначення, з другого. Дійсно, погоджуючись визнати поділ Скіфії на три автономні підрозділи в архічний період, більшість вітчизняних дослідників вважає, що в IV ст. до н. е., в добу об'єднувальної політики царя Атея, триединий скіфський царство мав би зникнути як противний принципу єдиновладдя³⁸.

Проте таке твердження не узгоджується з об'єктивними реаліями. По-перше, названі історики модернізують історичний процес, оскільки в розглядуваний час влада, заснована на голому насиллі, була неможливою, вона мала спиратися на моральний авторитет, традиційні установи, ідеологічні уявлення³⁹, а в Скіфії серед них чи не найміцнішим було саме уявлення про триединість скіфської спільноті, її богоданність. І саме до IV ст. до н. е. відноситься його реставрація, відбита в цілій низці археологічних матеріалів⁴⁰.

По-друге, володарювання Атея над усією Скіфією далеко не доведене, — багато дослідників вважають його ватажком незначної групи племен⁴¹.

По-третє, коли б навіть Атей очолив усіх скіфів, то для тримання в покорі великої країни він мав би спиратися на розгалужений апарат влади, і в цьому разі перетворення колишніх царств на адміністративні одиниці, очолювані посадженою царем і покірною йому особою, було б найбільш доцільним кроком. Таким чином мінялася лише політична сутність, але ніяк не сама автономність історично сформованих областей.

А про те, що політичні утворення Скіфії за часів Атея наслідували територію традиційних, свідчить концентрація поховань ранньоскіфської знаті в тих самих трьох областях, що й кургани вищої знаті IV ст. до н. е.⁴²

³⁶ Там же.— С. 214 та ін.

³⁷ Там же.— С. 214—222.

³⁸ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 21; Тереножкин А. И. Об общественном строе скіфов // СА.— 1966.— № 2.— С. 47.

³⁹ Токарев С. Л. Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964.— С. 336.

⁴⁰ Раевский Д. С. Очерки идеологии скіфо-сакських племен.— М., 1977.— С. 161—171.

⁴¹ Про дискусію з порушеною питання див.: Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт в истории античного мира // ПСА.— М., 1971.— С. 54—63.

⁴² Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— Рис. 161.

Б. Н. Мозолевский

КУРГАНЫ ВЫСШЕЙ СКИФСКОЙ ЗНАТИ И ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКОГО УСТРОЙСТВА СКИФИЙ

Изучение конструкции курганов различных эпох в степной зоне Украины позволило выделить устойчивые внешние признаки для визуального определения культурной их принадлежности. Вследствие этого появилась возможность определить количество курганов высшей скифской знати (высотой от 8 м и выше).

За всю историю было исследовано 13 таких памятников. Изучение крупномасштабных карт засвидетельствовало, что в украинской степи стоит еще свыше 60 курганов указанных размеров. Регулярный осмотр их, проведенный автором, дал возможность установить, что 23 из них принадлежат скифам. При этом оказалось, что кроме давно известного сосредоточения памятников скифской аристократии вокруг каменко-никопольской переправы (предполагаемый Геррос) существует еще два компактных могильника этого типа. Один из них расположен на р. Висунь (Николаевская область), второй — в Предгорном Крыму (к северу от г. Белогорска).

Наличие в северопричерноморской степи трех и только трех крупных сосредоточений курганов высшей скифской знати автор считает возможным сопоставить с сообщением Геродота о делении Скифии на три автономных царства. По территориальному признаку условно их можно назвать Крымско-Приазовским, Нижнеднепровским и Западным. Проведенное автором уточнение локализации скифских племен указывает, что население первого из них составляли скифы-царские (сколоты), второго — скифы-кочевники, скифы-георгий и герры (легендарные катиары и траспии), третьего — каллипиды, аллазоны и скифы-лахари (авхаты Геродота или авхеты Плиния Старшего).

B. N. Mozolevsky

BURIAL-MOUNDS OF SCYTHIAN NOBILITY AND A PROBLEM OF POLITICAL SYSTEM OF THE SCYTHIA

Study of design of burial-mounds of different epochs in the steppe zone of the Ukraine permits distinguishing stable outer signs for visual determination of their cultural belonging, thus making it possible to determine the quantity of burial-mounds of the Scythian nobility (height 8 m and higher).

Only 13 such monuments were studied in the history. Study of the large-scale maps has evidenced that there are yet more than 60 burial-mounds of the indicated size in the Ukrainian steppe. Their regular examination by the author allows distinguishing that 23 of them belonged to Scythian. Along with this it appeared that apart from the previously known concentration of the Scythian aristocracy monuments around Kamenko-Nikopol crossing place (hypothetical Herros) there exist still more compact burial-mounds of this type. One of them is located near the Visun river (Nikolaev region), another — in the foothill Crimea (northward from the Belogorsk town).

The presence of three and only three large concentrations of burial-mounds of the Scythian nobility may be, according to the author, compared with Herodotus report on division of the Scythian into three autonomous kingdoms. According to the territory they may be conditionally named Crimean-Azov Sea, Low Dnieper and Western. Close author's determination of localization of the Scythian tribes indicates that population of the first one consisted of royal Scythian (skolots), the second — Scythians-nomads, Scythians-georgoi and herra (fabulous katiares and traspii), the third — kallipids, alazons and Scythians-ploughmen (auchates of Herodotus and auchetes of Pliny the Elder).

Одержано 10.06.89.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890—1943)

До 100-річчя
з дня народження

С. М. Бібіков

Ім'я видатного знатця первісної культури, невтомного дослідника Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського в одному ряду з іменами тих, хто передчасно пішов від нас у роки Великої Вітчизняної війни. Життя Гліба Анатолійовича, який був чуйною і щирою людиною,— це наполеглива праця, це боротьба за наукову об'єктивність, це пошуки нових шляхів, нових методів, за допомогою яких поглиблюються наші знання про далеке минуле людства.

Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський народився 4 листопада 1890 року в містечку Блоні у Білорусії, в сім'ї поміщиків, досить відомих революціонерів-народників, які за життя тривалий час перебували за гратаами Шлісельбурзької фортеці. Наукові інтереси Гліба Анатолійовича визначилися ще на шкільній лаві. Він завжди виявляв невичерпний інтерес до історичних дисциплін, відзначався глибоким світоглядом, а також був широко обізнаний у народознавстві.

1909 року Г. А. Бонч-Осмоловський вступає до Петербурзького університету на природниче відділення фізико-математичного факультету, і в студентські роки (1910—1913) вивчає етнографію Кавказу, пробираючись у важкодоступні на той час райони Хевсуретії. Велику увагу молодого дослідника привернули весільні обряди хевсурів, в яких збереглися найдавніші історичні традиції. Доповіді, короткий зміст яких було надруковано, базувалися на етнографічних та антропологічних матеріалах, зібраних ним під час експедицій. Перша друкована праця Гліба Анатолійовича з'явилася 1912 року в Російському антропологічному журналі.

На початку імперіалістичної війни 1914 року Гліб Анатолійович з університету потрапляє до армії. Він був учасником бойових дій, несучи службу у розвідувальному батальйоні.

Революційні ідеї, успадковані від батьків, цілком втілились у його практичній діяльності. Багатющий культурно-історичний спадок зберіг він для народу, обіймаючи посаду завідувача відділом охорони пам'яток мистецтва і давнини у Кримському облвиконкомі. У цій відповідальній справі не мав собі рівних. Незважаючи на хворобу й величезні труднощі, він твердо і послідовно провадив політику націоналізації художніх цінностей і предметів давнини, що стали основою для фондів найкращих музеїв Криму.

Саме в той важкий час, працюючи у Криму, Гліб Анатолійович активно вивчає історію Кримського півострова. Особливо приваблюють

його сторінки давньої історії краю та праці К. С. Мережковського, присвячені відкриттю кримського палеоліту.

На думку видатного німецького знатника палеоліту Європи Р. Шмідта і дослідника М. Еберта, територія Криму у четвертинний період являла собою острів і не була заселена людьми. Такого висновку Р. Шмідт дійшов на підставі закладення кількох шурфів на делювіальному шлейфі поблизу Севастополя. Результат — група кременів, знайдених ним у різних місцях Криму або куплених у місцевих жителів — не має ніякої наукової ваги. Поверхова поїздка по Криму М. Еберта також не залишила в науковому дослідженні первісного Криму будь-якого цінного сліду.

Цілком вірогідно, що на місцевих археологів магічно діяла стара релігійна притча про походження людини, яка всіляко підтримувалась клерикальними колами. Тому вони переважно замовчували досить часті знахідки кременів на Яйлі та в інших місцях півострова.

Як би там не було, відкриття К. С. Мережковським палеоліту в Криму, зроблені ним під егідою Російського Географічного товариства наприкінці минулого століття, були забуті. І тільки відомий знатець матеріалів з первісного суспільства, започатківець еволюційних поглядів на теорію його розвитку Габріель де Мортільє відзначив у пресі значення мустъєрської знахідки К. С. Мережковського. Це було типове вістря з кременю, знайдене при вивчені нашарувань Вовчого гроту, що на р. Бештирець, праворуч від шляху Сімферополь — Феодосія, не доїжджаючи смт. Зуя.

Дещо пізніше дослідів К. С. Мережковського, пошуками виробів з кременю займалось багато неспеціалістів-любителів археології: М. І. Клепінін, С. І. Забнін, В. Лоренц, О. І. Віснівська та багато інших. Але майже всі збирання здійснювались на відкритій місцевості, переважно на Яйлах, і містили головним чином інвентар, подібний до тарденузького.

Ше пізніше вивченням переважно «мікролітичної культури» на Яйлі зайнялися й археологи. Серед них потрібно відзначити Б. С. Жукова з його помічниками — О. Н. Бадером, Г. П. Сосновським та ін. Б. С. Жуков та ряд інших археологів і геологів були безвинно репресовані (М. Л. Ернст, П. О. Двойченко та ін.).

Періодично Г. А. Бонч-Осмоловський здійснював довгострокові поїздки у Крим для етнографічних досліджень. Під час роботи все більше заглиблювався у суть давньоісторичної проблематики. Успішні дослідження палеоліту в Криму К. С. Мережковського довели йому необхідність організації пошукових робіт на палеоліт.

Згідно зі своїми переконаннями, дослідник з 1923 р. продовжував розвідки всієї південної половини і частково східної частини півострова. Спочатку він примкнув до групи археологів, які досліджували своєрідний грот Кош-Коба у Східному Криму, що знаходився поруч із малопомітним гротом Кіїк-Кобаси (печера дикуні) або з більш простою назвою Кіїк-Коба (дика печера). Дослідження цього гроту проводилось наприкінці 1924 року разом з антропологом Є. В. Жировим (помер під час блокади Ленінграда). Це було початком систематичного вивчення переважно піщаного палеоліту в Криму. До речі, Євген Володимирович Жиров, постійний учасник Кримської палеолітичної експедиції, ряд років збагачував антропологічний відділ Музею археології та етнографії АН СРСР у Ленінграді і його антропологічний відділ відзначався чудовою організованістю й багатством наукових антропологічних фондів. Саме в цю установу (МАЕ) й надходили колекції із зібрань Кримської палеолітичної експедиції.

Після відкриття гроту Кіїк-Коба, яке не можна відносити до випадковості, Гліб Анатолійович полишає етнографічні заняття і цілком присвячує себе археології. Твердо визначивши своє майбутнє, вчений обирає об'єктом своїх досліджень Крим. Саме на цьому невеликому клаптику землі, який став своєрідною історичною лабораторією, де траплялися численні залишки культур найрізноманітніших племен і на-

родностей, виникали теми для історичних роздумів. При цьому археологія Криму ще майже не вивчалася.

Археологи й історики захоплювались монументальними пам'ятками античності та середньовіччя, які до того ж супроводжувались писемними свідоцтвами. А відомі на той час пам'ятки дописемного періоду, знайдені у тому ж Херсонесі, лишалися поза інтересами дослідників, були забуті. Отже, відкриття Г. А. Бонч-Осмоловським найдавнішої пам'ятки палеоліту в Кіїк-Кобі, в силу своєї віддаленості у часі й представленої залишками поховання дорослого індивіда та кістяком дитини молодшого віку, не могли залишитися поза увагою археологів.

Гліб Анатолійович не обмежував рамки своїх досліджень лише Кримською територією. Досить тільки уважно познайомитися з колом проблем, що поставлені в його працях, щоб пересвідчитися у тому, що наукові вишукування в Криму — це шлях до відкриття загальноісторичних закономірностей розвитку людства. Саме тому Гліб Анатолійович так завзято вивчає палеоліт зарубіжних країн.

Однією з тих важливих праць, що складають його археологічне кредо, є книга «Про еволюцію давньо-палеолітичних індустрій», в якій проявився великий талант Гліба Анатолійовича. Навіть при суперечливості деяких положень вона не втрачає своєї наукової гостроти, новизни висвітлення важких тем та широти використаних матеріалів для доказу викладених положень. Його метод статистичного аналізу інвентаря стоянок випередив методику Ф. Борда у визначенні датувань і в дещо простішому й доступнішому вигляді лишається складовою будь-якого дослідження.

Чимале наукове значення мають і невеликі археологічні етюди Гліба Анатолійовича, які постійно освіжають і вносять оригінальність у коло питань, пов'язаних з вивченням побуту давньої людини, наприклад, «Про нарізки на палеолітичних кістках» (1931 р.). Навіть у невеликих нотатках Гліб Анатолійович завжди намагався знаходити загальні риси в культурах палеоліту, що складають єдиний потік давніх загальнолюдських культурно-історичних досягнень.

Сьогодні цей пошук загальних рис у культурах палеоліту, що часто засвідчує спільність закономірностей розвитку людських суспільств, дуже послаблений пошуком роздільних показників, за якими нібито виділяють окремі угруповання, чи то культури, чи якісь інші етнографічні суспільства. Відмінністю є, завжди були й будуть, але вони не зітрутися єдності розвитку людських суспільств, що пройшли основні стапіні історичного руху. Відображенням цієї ідеї була виставка, підготовлена Державним Геологічним музеєм у Ленінграді, в якому деякий час працював Гліб Анатолійович, виявивши свої серйозні музейні знання і вміння. Постійно діюча палеолітична експозиція користувалася великим успіхом у відвідувачів. На жаль, це унікальне зібрання розпалося під час переїзду Інституту геології до Москви.

Г. А. Бонч-Осмоловський почав підготовку до друку першого тому, присвяченого Кіїк-Кобі, вже після перебування у Франції, де встановив дійовий зв'язок з багатьма корифеями археології, в тому числі і з А. Брэйлем, який особливо проявив свої дослідницькі здібності у вивченні палеолітичного мистецтва, М. Д. Пейроні, А. Вайзоном, Л. Ка-пітаном і багатьма іншими. Під час поїздки Гліб Анатолійович ознайомився з палеолітичними місцезнаходженнями, головним чином у провінції Дордоні. Тоді ж вчений захопився ідеєю всеосяжного і однотипового вияву еволюціонізму в палеоліті. Однак завершити перший том свого дослідження у звичній науковій обстановці йому не вдалося.

Разом з багатьма представниками передової інтелігенції періоду культу особи Сталіна він був незаконно репресований, деякий час перебував у в'язниці, потім був висланий до Воркути. Після трьох років заслання йому вдалось оселитися в Ородіжі, що означало, за умовами того часу, не більше 100 км від Ленінграда. Але, порушивши постанову про прописку, він все-таки негласно працював у Ленінграді над колекціями, літературними джерелами та матеріалами для порівнянь, і все-

таки дописав перший том своєї праці. В цей важкий для Г. А. Бонч-Осмоловського період його завжди підтримували словом і ділом друзі, які вірили в його справу.

Перший том твору Г. А. Бонч-Осмоловського викликав гостру полеміку, переважно серед спеціалістів археологів і біологів. Найбільшу увагу привернули проблеми філогенії і хронології пам'ятки. Справа в тому, що польове вивчення пам'ятки виявило її двошаровість. За словами Гліба Анатолійовича нижній шар вміщує помірну кількість кісток домашніх тварин четвертинного періоду і так звану аморфну крем'яну індустрію, репрезентовану ще не виробленими прийомами техніки обробки каменю і не сталими формами знарядь праці. На думку дослідника нижній шар культурних нашарувань гроту Кіїк-Коба відносився приблизно до ашельського часу.

За короткий час на вікриття Гліба Анатолійовича відгукнулося в пресі понад сорока радянських і зарубіжних авторів. Причому не тільки причетність поховань до верхнього чи нижнього шарів викликала суперечки, а й приналежність залишків культури до ранніх мустєрських або до тих, у яких виявлено розвинутий середньопалеолітичний інвентар. Суперечки ці не вщухають і дотепер. Більше того, вони дещо загострюються, особливо відносно датування нижнього шару Кіїк-Коба, у зв'язку із знахідкою так званих тейякських комплексів, аморфних за суттю.

Великий резонанс у нас і за рубежем викликали знахідки в Кіїк-Коба кісток кисті руки і ніг неандертальця (*homo neandertalensis*). Багато ідей було висловлено з приводу біологічної будови кінцівок, приналежність яких ні в кого не викликала сумніву — це були кінцівки неандертальців. Йшлося про примітивність кісток кінцівок неандертальця, про протиставлення великого пальця рук і ніг, про обмеженість — внаслідок цього — багатьох трудових процесів у неандертальській людини. Остання помітна монографія, в якій чільне місце посідає розгляд кисті руки кіїк-кобинця, належить О. І. Даниловій. Цікавими її змістовними були висловлювання багатьох діячів науки про походження й життя найдавнішої істоти — прообразу людини. Деякі з них були прихильниками деревного способу життя пралюдини, спираючись при цьому на думку академіка П. П. Сушкіна та його учня, в майбутньому відомого письменника-фантasta, а тоді — студента Таврійського університету у Сімферополі І. О. Єфремова, інші надавали перевагу гіпотезі, за якою в пралюдині вбачали неземну істоту. Гліб Анатолійович зумів встановити тісні контакти з природознавцями, особливо біологами на чолі з академіком Л. О. Орбелі. В цьому йому багато допомогли всебічні знання з антропології — дисципліни, яку він викладав на географічному факультеті ЛДУ, а також постійне наукове спілкування із співробітниками Асоціації з вивчення четвертинного періоду Європи (INQUA) — з видатними знавцями четвертинної історії СРСР: академіками В. О. Обручевим, І. В. Губкіним, професорами В. І. Громовим, В. І. Громовою, С. О. Яковлевим та іншими. Гліб Анатолійович сам був у керівництві цієї міжнародної організації і, використовуючи цю обставину, направив всі свої зусилля й можливості на застосування комплексного вивчення палеоліту в історичному та природничо-історичному планах. Це була справа, яка багато в чому перевершувала діяльність пionера комплексного вивчення неоліту проф. Іностранцева, використаного ним в неоліті Північно-Західної Росії.

Напередодні війни Гліб Анатолійович багато в чому легалізувався, йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації. З ініціативи академіка Л. О. Орбелі постало питання про присудження йому ступеня доктора біологічних наук.

Почалася Велика Вітчизняна війна, німецько-фашистські орди підступали до Ленінграда. Тодішній Інститут історії матеріальної культури АН СРСР запропонував Глібу Анатолійовичу евакууватись, але на цю пропозицію він відповів побажанням залишитися в Ленінграді і продовжити, по можливості, роботи над матеріалами з Кіїк-Коба.

Г. А. Бонч-Осмоловський був одним з перших, хто дізнався про організацію в оточеному Ленінграді нелегальної групи для диверсій, яку очолив колишній декан історичного факультету ЛДУ Володимир Васильович Мавродін. Він одразу й згодився стати членом цієї групи і твердо пообіцяв налагодити, так би мовити, «зв'язок» з німецьким командуванням.

Однак незабаром всі учасники цієї нелегальної групи — переважно доктори наук — були евакуйовані з нескореного Ленінграда за розпорядженням Президії АН СРСР. Поїхав і В. В. Мавродін, який у Маріїнському театрі з рук М. І. Калініна отримав орден, що його було присвоєно геройчному місту Ленінграду за мужність.

Перебуваючи під час війни в евакуації у Казані, разом із сином Андрієм (нині він є доктором фізико-математичних наук, працює в Інституті ядерних випробувань у Дубні під Москвою) Гліб Анатолійович продовжував свої наукові дослідження в галузі антропології, займаючись проблемою протиставлення великого пальця у ранньому людському віці, а також у поранених фронтовиків, тобто тих найдавніших рефлексів, які особливо проявилися в екстремальних умовах. Допомогу в дослідах Гліба Анатолійовича надав академік Л. О. Орбелі, який на той час був генерал-полковником медичної служби. Працюючи в госпіталях та дитячих закладах міста, Гліб Анатолійович вів точні записи своїх спостережень, постійно виступав з доповідями про Кіїк-Коба та про свої дослідження в природничій галузі і мріяв продовжити дослідження кісткових залишків неандертальців у Ленінграді. Але доля вирішила інакше. Задумане ним багатотомне видання «Палеоліт Криму» після смерті Гліба Анатолійовича, здавалося б, обірвалося на першому ж випуску «Гrot Кіїк-Коба» (М.—Л., 1940 р.). Звичайно, книга Гліба Анатолійовича, незважаючи на її новаторський характер, все-таки мала деякі вади, а головне, була написана на загально-еволюційних засадах. У друкованих виданнях з'явилося чимало поправок до праць Г. А. Бонч-Осмоловського. По-перше, було піддано деякій ревізії датування Кіїк-Кобинських комплексів. Багато спеціалістів-археологів, які цілком підтримували нижньопалеолітичний вік обох нашарувань Кіїк-Коба, все-таки визнали за краще віднести його до мустєрського часу. Залишки ж поховання дорослого у вигляді кісток кінцівок, знайдених поблизу або у спеціально видовбаній неандертальцями ямі в скелястій підлозі гроту, були співвіднесені з нижнім шаром або горизонтом нижньопалеолітичних знахідок. По-друге, виправленню було піддано й висновок Гліба Анатолійовича про кількісне співвідношення кісток викопних тварин у нижньому і верхньому нашаруваннях Кіїк-Коба, що нібито свідчать про слабкий розвиток мисливської діяльності у поселенців нижнього горизонту відкладень, які займалися в основному збиральництвом і перейшли до активного мисливства на великих тварин, мешканців верхнього шару, які залишили значну кількість кісток тварин, що послугували їм багатими мисливськими трофейами. Але ці поправки до висновків Г. А. Бонч-Осмоловського, однак, не міняють самої суті відкриття Гліба Анатолійовича.

Розуміючи величезне значення праць Г. А. Бонч-Осмоловського, а також відчуваючи всю відповідальність перед науковою, радянські антропологи розпочали подальше видання матеріалів з Кіїк-Коба. Спираючись на матеріали, що залишилися після смерті Гліба Анатолійовича та орієнтуючись на його загальні погляди й оцінки історичної ролі та значення остеологічних матеріалів з пам'ятки, антропологи, геологи й почасти археологи нашої країни написали й видали ще два томи під загальною назвою «Палеоліт Криму» за матеріалами з Кіїк-Коба: «Кістяк викопної людини з гроту Кіїк-Коба» (М.—Л., 1941) та «Кістяки стопи й гомілки викопної людини з гроту Кіїк-Коба» (М.—Л., 1954 р.). Всі три книги вийшли у видавництві АН СРСР. Перші два випуски в основних своїх частинах написані Глібом Анатолійовичем, третій випуск складений переважно видатним археологом СРСР В. В. Бунаком. У всіх трьох випусках у ролі редакторів та авторів виступили

ли: академік І. М. Губкін, професори В. В. Бунак, М. В. Воєводський (археолог), В. І. Громов, Г. Ф. Мірчинк, Д. Я. Рогинський та інші вчені.

Список праць Гліба Анатолійовича не такий вже і великий — всього 49 назв, більшість з яких інформаційного характеру. Визначною рисою цих досліджень є наукове довголіття.

Було б несправедливо замовчувати його, на жаль, останній дослід з побудови періодизації кримського палеоліту. Ідея Гліба Анатолійовича, вміщенні у великій статті «Підсумки вивчення Кримського палеоліту»*, що вийшла в світ у 1934 році, дотепер не втратили свого наукового значення. У світлі наукової об'єктивності викладу це цілком зрозуміло. Дуже змістовний збірник, що вийшов під керівництвом авторитетної редакційної колегії у складі: В. Ф. Бутіна, С. М. Биковського, О. П. Герасимова, П. П. Єфіменка, Д. О. Петровського, А. Л. Рейгардта, В. О. Язикова і Я. С. Едельштейна, містив статтю Гліба Анатолійовича, яка вперше показала всьому світові можливості нашої держави у справі вивчення закономірностей палеоліту. У статті Гліба Анатолійовича поставлено складне завдання — дати чітко обґрутовану еволюційну шкалу періодизації палеоліту в Криму. Наслідуючи логічні побудови Г. Мортльє, вченій простежує послідовність епохальних підрозділів у стратифікованих нашаруваннях під скелястими утвореннями. Так, відсутність добре виражених ашельських комплексів або достовірних мадленських місць перебування він пояснював недослідженістю території Криму. В якійсь мірі положення Гліба Анатолійовича підтвердились знайденими нещодавно А. А. Щепинським у Центральному Криму, очевидно, ашельських двобічнообрублених рубил. Спираючись на стратиграфію культурних нашарувань і знахідок у відкладеннях Сюрені I, що у Бахчисарайському районі поблизу Сімферополь — Ялта, дослідник відносив нижній шар цієї пам'ятки, яка вміщувала знаряддя переходного етапу від нижнього до верхнього палеоліту, до раннього Орінь-яку. Два шари, розташовані вище, він відносив до наступних фаз Орінь-яку — середнього та верхнього. При їх датуванні Гліб Анатолійович спирався на знахідки численних скребків «високої форми» та пластинок типу «шательперрон». Слід зазначити, що центральноєвропейський середньопалеолітичний пласт так званого селетського типу на той час іще не було виділено.

На сьогодні дати всіх трьох шарів Сюрені I дещо омоложені, швидше за фауністичними показниками, і відносяться до трьох фаз мадленського часу, хоч верхній «мадленський» шар пам'ятки і не має спадкових ознак з ранньомезолітичними місцевими находженнями Криму (нижній шар Шан-Коба).

Останнім часом знайдені й деякі інші пізньопалеолітичні залишки культури. Можливо, це тільки частина великих мисливських колективів, що мали свою постійну житлову базу у долинах річок Бельбека й Каці, а можливо, це ті самі колективи солютрейсько-мадленського часу, про виявлення яких мріяв Гліб Анатолійович. Отже, попереду ще чимала робота над можливими уточненнями періодизаційної схеми Гліба Анатолійовича, що, безперечно, має свої відмінності від західно-європейської — пам'яток Франції, Бельгії й Англії, не кажучи вже про пам'ятки південного ареалу так званого каспійського. Сказане, однак, не зникає основних хронологічних відповідностей між палеолітичними пам'ятками Європи.

Дуже важливе значення мало і введене Глібом Анатолійовичем правило розчленування порівняно потужних і за своїм складом і кольором однорідних нашарувань на умовні горизонти. Матеріали з останніх зіставлялися й іноді давали хронологічні відмінності.

Найскладніші літологічні сплетіння, які постійно чатують на дослідника печерних відкладень, завжди знаходили у Гліба Анатолійовича своє точне розчленування й відповідність, збуджуючи у ньому до-

* Праці II міжнародної конференції асоціації по вивчення четвертинного періоду Європи. СРСР — НКТП. — Л.—М.— Новосибірськ, 1934.— Вип. V.

слідницький азарт і устремління до подолання будь-яких природних перешкод на шляху до повного осмислення пам'ятки. Дуже показові в цьому випадку розкопки в Аджі-Коба, у східному Криму, на околиці Долгоруківської Яйли. Тут у складній стратиграфічній обстановці обстеження проводилось разом з відомим білоруським археологом К. М. Полікарповичем. Не розв'язавши основного завдання літологічного розчленування шарів на різних площах і хронологічної відповідності їх у відриві один від одного, Гліб Анатолійович продовжує ті ж дослідження, застосовуючи розроблені ним же нові методичні засоби у наступному сезоні розкопок, поки не досягає повної відповідності, або хронологічної одночасності відкладення шарів, а разом з тим і археологічних залишків у них.

У довгому списку досліджень Глібом Анатолійовичем скелястих сховищ у Криму особливе місце займають Кік-Коба, Кош-Коба, Сюрень I і II, Шайтан-Коба, Аджі-Коба, Шан-Коба, Фатьма-Коба, поселення у Східному Криму Кукрек та інші.

Тут необхідно сказати й про ті нововведення, які уклав Гліб Анатолійович до технічного процесу розкопочних робіт. Він багато зробив для уточнення стратиграфії палеолітичних місцезнаходжень, фіксації положення археологічних предметів від ділянкових координат, ввів відлік залягання археологічних залишків від постійної нульової лінії, відповідно до загальних нівеліровочних відміток, запропонував уніфіковані збірники для археологічного матеріалу, видобутого з культурних шарів, дав своє тлумачення польовим карткам, що складаються при розкопках, орієнтуючи кутки карток за країнами світу. Головне, чого постійно вимагає Гліб Анатолійович — це усвідомленість дій. Велику увагу приділяв Гліб Анатолійович дрібному розбірочному інвентарю, а отже, й збереженості вивчених матеріалів.

При розвідці скелястих сховищ Гліб Анатолійович вимагав обов'язкової шурфовки всіх без винятку підходящих об'єктів, в тому числі порожнеч, що обвалились, а також скелястих сховищ, які виходять на північ. Досвід підказав, що, наприклад, Чокурчинська печера, яка мала вхід з півночі, відкрила багатий мустєрський матеріал. Багато інших нововведень, що сприяли збільшенню інформативності археологічного матеріалу й полегшенню важкої праці вчених, були впроваджені Глібом Анатолійовичем (застосування, наприклад, всепроникаючого клеючого матеріалу — звичайної чистої фотоплівки, розчиненої в ацетоні).

Лишиться коротко сказати про Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського, як про людину й педагога. Яскраві сторінки про Гліба Анатолійовича в журналі «Новий мир», написані його дружиною Ольгою Георгіївною Морозовою, дочкою «батька російського лісознавства» Г. Ф. Морозова. Спогади про життя сім'ї Морозових були опубліковані на замовлення тодішнього редактора журналу О. Т. Твардовського. У статті, яка згодом була видана окремою книгою під назвою «Одна доля», чимало сторінок було присвячено спогадам про Гліба Анатолійовича. Зважаючи на юндівидуальність О. Г. Морозової, що пов'язано з її професією художника, портрет Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського змальовано досить точно, хоча й без деяких важливих подробиць про його взаємовідносини з учнями, про наукову безкомпромісність, діловитість та захопленість вченого ідеями матеріалізму. За цілком зрозумілими обставинами нічого не було сказано про минуле Гліба Анатолійовича, про його критичне ставлення до культу особи, нігілістичного ставлення до праці інтелігенції, до подавлення нового у мисленні людини тощо. Але все це відбитки минулого. Однак ці скупі рядки, присвячені світлій пам'яті Г. А. Бонч-Осмоловського, далеко ще не відображають усієї повноти та багатогранності його творчості. Пройшовши суверу життєву школу, спілкуючись із людьми різних професій і характерів, Гліб Анатолійович завжди виявляв у людях корисні якості, котрі вміло й тактовно використовував в інтересах науки. Він умів збудити потяг до знань, тому що сам був ентузіастом науки. Його не-

звичайна енергія й рідкісна життєствердженість привертали до нього молодь. Добротливість і чуйкість, працьовата характеру і разом з тим неухильна вимогливість у ділі, були невід'ємними педагогічними якостями Гліба Анатолійовича. Довгі роки викладацько-професорської діяльності в Ленінградському, а потім у Казанському університетах, залишили світливий слід у поколіннях його вихованців.

Одержано 02.09.88.

Г. А. Бонч-Осмоловський і сучасна археологія

С. В. Смирнов

Історія ~~ко~~жної науки має імена, які на багато років наперед визначають магістральні напрямки її розвитку. В археології кам'яного віку таким є ім'я Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського. Людина широкої європейської освіти і різноманітних наукових інтересів, що в своїй діяльності зуміла поєднати сміливість у вирішенні теоретичних проблем зі скрупульозністю в питаннях формування джерелознавчої бази археології, він внес помітний вклад у розвиток вітчизняного палеолітознавства. І сьогодні, відзначаючи 100-річчя від дня його народження, ми звертаємося до його наукової спадщини не для того, щоб зафіксувати ті чи інші моменти історіографічного характеру, а щоб оцінити його вплив на логіку розвитку нашого палеолітознавства і таким чином краще визначити його сучасний стан та виявити тенденції подальшого розвитку.

Найбільш плідний період наукової діяльності Г. А. Бонч-Осмоловського припав на 30-ті роки, коли Кримський півострів «заявив» про себе як про одну з найбільш насичених археологічними пам'ятками територій. Саме в цей час відновилися пошуки палеолітичних пам'яток в передгір'ях Криму. Розпочаті Г. А. Бонч-Осмоловським 1923 р. археологічні розвідки уже наступного року увінчалися знахідками, що завжди увійдуть до числа найвидатніших історичних джерел з найдавнішої історії людства. З цього часу й починається наукова діяльність Г. А. Бонч-Осмоловського по вивченню палеоліту Криму, що принесла йому заслужену славу і авторитет.

Не вдаючись до хронологізації подій, що розкривають історію розкопок палеолітичних і мезолітичних стоянок Криму, основну увагу зосередимо на методологічному аналізі досліджень Г. А. Бонч-Осмоловського, бо саме такий аналіз дає змогу найбільш повно і всебічно окреслити місце дослідника в історії археологічної науки.

Погляди на археологію, її завдання, прийоми і методи археологічного дослідження формуються у Г. А. Бонч-Осмоловського вже на початку його наукової діяльності, коли він після довгого періоду зневаги дослідників до старожитностей Криму розпочав планомірні розвідки, а потім і розкопки палеолітичних пам'яток. У цьому плані найбільш показовою є його доповідь на II Міжнародній конференції Асоціації вивчення четвертинного періоду Європи, що була присвячена першим підсумкам вивчення палеоліту Криму. Матеріали конференції вийшли друком 1934 р.

У вступі до доповіді Г. А. Бонч-Осмоловський сформулював основні завдання археології палеоліту, визначивши в ній пріоритетними не джерелознавчі пошуки, а дослідження, спрямовані на вивчення закономірностей розвитку первісного суспільства.

Завдання науки про палеоліт були поставлені ним чітко і послідовно: «При сучасному рівні знань про людину четвертинного періоду

особливого значення набувають ті дослідження, які приносять щось нове у наші уявлення про закони розвитку первісного людства. Наша наука давно вже вийшла із того стану, коли на першому плані стояло нагромадження фактичного матеріалу... Будь-які дальші відкриття мають оцінюватися не з точки зору окремих, хоч і надзвичайно близких західок, а як новий матеріал для загальнотеоретичних побудов у цій галузі знань¹. Так, вже на початку 30-х років були сформульовані теоретичні пріоритети в археології палеоліту, а розробка питань археологічного джерелознавства ставилася у пряму залежність від теоретичних досліджень. Ці засади не втратили свого значення і в наші дні, бо, як не дивно, ще й сьогодні є немало фахівців з палеоліту, які, вважаючи себе продовжувачами справи Г. А. Бонч-Оsmоловського, головне завдання археології вважають у нагромадженні джерел, а історичні дослідження розцінюють як передчасні.

Г. А. Бонч-Оsmоловський вважав, що вивчення археологічного матеріалу мусить здійснюватися на основі відтворення численних функціональних зв'язків західок археології з різними сферами життя давнього населення. «Окремі предмети,— підкresлював він, критикуючи тодішній стан археології,— окремі типи знарядь розглядаються ізольовано від складного комплексу господарських умов, який їх оточує. Вони втрачають будь-який зв'язок з ним і наділяються якимось самодостатнім значенням, здатним до самостійного, від усього відокремленого розвитку»². Отже, вчений виступав за подолання формально-типологічного підходу до вивчення матеріалу, за те, щоб спрямувати типологічні побудови на створення історико-реконструктивних досліджень.

Віддаючи перевагу дослідженням теоретичного характеру, Г. А. Бонч-Оsmоловський саме з теоретичних позицій оцінював весь шлях розвитку світового палеолітознавства. Основою теоретичною ідеєю, що, на його думку, справила визначальний вплив на археологію палеоліту XIX ст., був еволюціонізм, який у XX ст. змінився міграціонізмом. Останній всю різноманітність культур пояснював лише прямим переселенням людей з однієї території на іншу. Г. А. Бонч-Оsmоловський не зупинився на констатації основних теоретичних засад, які визначали розвиток археології. Він пішов далі, визначивши найголовнішу теоретичну ваду обох вказаних напрямків: «Обидва напрямки, що панують в науці про палеоліт, сходяться в одному: цілях розвитку палеолітичного людства не був єдиним. Одвічно існуючі племінні і расові відмінні домінують над закономірностями суспільного розвитку»³. Відповідаючи на питання, яким чином еволюціонізм і міграціонізм, що відкидали єдині закономірності розвитку людства, так міцно закріпилися в археології, Г. А. Бонч-Оsmоловський однозначно охарактеризував палеолітознавство свого часу як вкрай формалістичне, де панував речознавчий підхід. Врахування всіх, навіть найменших типологічних ознак без обґрунтування значення кожної з них, на його думку, неодмінно веде до формальних, штучно витворених історичних побудов.

Г. А. Бонч-Оsmоловський, вважав, що методологічна недосконалість палеолітознавства разом з формально-типологічним підходом до вивчення археологічних джерел породжує той стан, коли найдосвідченіші представники археологічної науки, впевнившись у штучності історичних реконструкцій, впадають в другу крайність — агностицизм. Без чітких теоретичних засад будь-яке намагання бути коректним з фактами, обережним в історичних висновках веде до зневіри в можливостях науки, до невиправданого звуження її цілей і завдань. У роздумах Г. А. Бонч-Оsmоловського відбилося глибоке розуміння того, що будь-яка джерелознавча робота, навіть чисто описова, залежить від основоположних теоретичних позицій дослідника. Робота в галузі палеолітознавства не може бути плідною, коли вона не спирається на добре обґрунтовані за-

¹ Бонч-Оsmоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды МАИЧПЕ.— 1934.— Вып. 5.— С. 114.

² Там же.— С. 115.

³ Там же.— С. 117.

тальнотеоретичні позиції. Залежність ємпіричних досліджень від теоретичного осмислення історичного процесу — основна якість наукової спадщини Г. А. Бонч-Осмоловського.

Археологічний матеріал несе в собі важливу і різнообічну історичну інформацію, виявить яку можна лише спираючись на чіткі методологічні позиції при опрацюванні матеріалу. «Цого омертвляє джерело-знавчий, формально-типологічний підхід, введений в догму», — підкреслював Г. А. Бонч-Осмоловський⁴. Такий підхід не враховує надзвичайно важливої обставини — «зовсім різні типи знарядь нижнього і верхнього палеоліту мали одне і те саме призначення. Це положення наносить істотний удар формально-типологічному підходові до інвентаря стоянок, який найтісніше зв'язує функцію з кожною окремою формою і феатишизує у зв'язку з цим останню»⁵.

Бажання розірвати порочне коло штучних теоретичних побудов і формально-типологічного підходу до матеріалу привело Г. А. Бонч-Осмоловського до розуміння необхідності комплексного підходу щодо вивчення археологічних джерел. «Питання стоять не в площині нагромадження і без того численних фактичних даних, а в новому методі наукової оцінки цих даних, у новому погляді на них і нових вимогах до археологічного матеріалу»⁶. Ці нові вимоги Г. А. Бонч-Осмоловський формує таким чином: «В основу має бути покладений принцип, згідно якого палеолітичні матеріали правлять не самостійною метою дослідження, а джерелом наукової реконструкції першінських етапів розвитку людського суспільства»⁷. Археологічні знахідки самі по собі нічого сказати не можуть. «Лише шляхом логічних посилань і окремих зіставлень їх можна оживити»⁸. Щоб уникнути спрощених оцінок археологічних матеріалів, і насамперед знарядь праці, слід осмислювати їх як результат складного сполучення різних умов. Ось чому так важливо «при вивченні історії первінного суспільства враховувати не лише зовнішні дані, що сприймаються формально, але й складні за ними технічні, виробничі і суспільні процеси у всьому їх складному взаємозв'язку»⁹. Головне при цьому — не скотитися до простої констатації зв'язку певних форм з певними виробничими функціями. Комплексне вивчення знарядь слід спрямовувати на відтворення уявлення про способи виробництва, далі — про господарський уклад і через нього — про суспільну організацію досліджуваної спільноти.

Але як за формальними ознаками побачити приховану сутність, як реалізувати логічні посилання, так необхідні в історичних реконструкціях? Археологічний матеріал, як вважав Г. А. Бонч-Осмоловський, слід оцінювати у тісному зв'язку з фізичним розвитком палеолітичної людини і на основі залучення в сферу досліджень етнографічних свідчень та даних про навколоишнє середовище. «Зіставляючи наші дані з етнографічними матеріалами, враховуючи ступінь фізичного розвитку людини та оточуючих її природних умов, про які ми судимо на підставі органічних залишків, можна звести до мінімуму лякаюче на перший погляд теоретизування»¹⁰. Ці слова особливо актуальні сьогодні, коли частина наших палеолітознавців заперечує залучення етнографічних спостережень до вивчення археологічного матеріалу. В цитованих словах Г. А. Бонч-Осмоловського — розуміння зв'язку всіх сфер суспільного життя і необхідність комплексної оцінки археологічних джерел, розгляду їх на міждисциплінарному рівні. В цих словах і конкретизація шляхів використання загальнотеоретичних побудов, щоб запобігти теоретичному, схематизму, тобто прямому перенесенню теоретичних схем у

⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. О нарезках на палеолитических костях // Сообщения ГАИМК.— 1931.— Вып. 8.— С. 27.

⁵ Там же.— С. 26.

⁶ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения ... — С. 117.

⁷ Там же.— С. 118.

⁸ Там же.— С. 118.

⁹ Там же.— С. 118.

¹⁰ Там же.— С. 118.

галузь конкретно-історичних реконструкцій. У розумінні взаємодії різних наук Г. А. Бонч-Осмоловський підійшов більш як півстоліття тому до тих прийомів оцінки археологічних даних, які ми сьогодні називаємо системним мисленням і цілісним підходом.

Говорячи про використання етнографічних даних, слід наголосити, що йдеться не лише про окремі етнографічні паралелі, а й про використання комплексу етнографічних ознак, які сучасною мовою можна було б назвати етнографічними моделями. На жаль, ці засади не дістали у Г. А. Бонч-Осмоловського детальної аргументації. Як приклад використання етнографічних даних для оцінки археологічних матеріалів можна навести залучення етнографічних свідчень для визначення загального рівня розвитку мезолітичного населення Криму. Індивідуалізація мисливства, роздрібнення великих колективів, що добре засвідчуються археологічними матеріалами, на думку Г. А. Бонч-Осмоловського, є доказом того, що найбільш відсталі народності сучасності (австралійці та ін.) перебувають на стадії, дуже близькій до азилотарденузької¹¹.

Відзначаючи плодотворний вплив Г. А. Бонч-Осмоловського на формування комплексного методу в археології, додамо, що комплексність для нього ототожнювалася із необхідністю міждисциплінарних досліджень. Він наполягав, що цей напрямок досліджень вимагає не просто го співробітництва на певних методологічних засадах, але й науково-організаційного оформлення, тобто комплексність він розумів у вищому значенні цього слова. «... Не можу не відзначити із задоволенням,— писав він ще 1931 р.,— що і даний випадок повністю підтверджує думку, яку я неодноразово захищав, про необхідність колективної роботи у галузі палеоліту, здійснення якої можливе лише в спеціальному за-кладі»¹². Мабуть, ще й досі не настав час для створення спеціальних наукових установ, які б вивчали історичні процеси в добу палеоліту, де б працювали представники різних наукових дисциплін. Однак не можна не погодитися з тим, що вивчення комплексних проблем силами спеціально створених міждисциплінарних колективів може забезпечити найвищий рівень організації досліджень. На жаль, посилаючись на специфічність археологічних джерел, ми ще й досі захищаємо бажання залишити недоторканою автономність розвитку археології, намагаємося лише власними засобами вирішувати комплексні за змістом проблеми, і тому нерідко створюємо концепції, які не вписуються в загальне руслу розвитку наукових знань.

Поки що спроби налагодження міждисциплінарних досліджень не виходять за межі індивідуальних стосунків між фахівцями. Все це створює трудноці не лише в здійсненні міждисциплінарних пошуків, але й у публікації та захисті їх результатів, оскільки вони відбуваються в неадекватних умовах — у межах вузько профільних наукових за-кладів. Все це призводить до розорошеності сил, непорозумінь між представниками різних наук щодо оцінки історичних феноменів. В констатації того факту, що Г. А. Бонч-Осмоловський більш як півстоліття тому завдання археології вбачав у вивченні власне історичного процесу, знаходимо відповідь на намагання деяких сучасних археологів звести її до речового джерелознавства, що найбільш рельєфно відбилося в концепції так званого археологічного універсуму.

З огляду на пріоритети загальноісторичних досліджень в археології заслуговують на увагу думки Г. А. Бонч-Осмоловського щодо співвідношення техніки первинної і вторинної обробки каменю при визнанні загальних тенденцій технічного розвитку людства. В одній із своїх ранніх праць він підкреслював визначальну роль первинної обробки каменю, бо саме вона знаменувала собою найголовніші зрушенні технічного порядку. «Імовірно, протягом всього четвертинного періоду,— писав він,— зміна різних індустріальних стадій зумовлювалася подо-

¹¹ Там же.— С. 168.

¹² Бонч-Осмоловський Г. А. О нареках ... — С. 27.

ланням найбільш важкого з технічної точки зору процесу первинної обробки. Вдосконалення навичок у розколюванні рінняка, що позначилось на економії праці і матеріалу, відігравало вирішальну роль у розвитку індустрії палеолітичного людства. Вторинна ж обробка знарядь і їх морфологічні особливості стоять на другому плані і не відбивають з достатньою певністю окремих етапів цього розвитку»¹³. Цю ж думку він обстоював і пізніше, коли уважно познайомився з палеолітичними колекціями Франції. «... Я дійшов висновку,— писав він,— що в питаннях класифікації палеоліту серйозне значення має приділятись не лише формі крем'яних знарядь, але й вдосконаленню техніки обробки, зокрема, розколюванню кременю»¹⁴. В оцінках первинної обробки вражає те, що вона розглядається в руслі всього індустріального розвитку людства, крізь призму політекономічного закону економії праці, тобто закону, що має універсальне значення і дозволяє виявити за різними конкретно-історичними проявами основну тенденцію технічного розвитку. Г. А. Бонч-Осмоловський фактично впритул підійшов до розв'язання питання, чому при переході до пізнього палеоліту техніка пластинчастого сколювання набуvalа подальшого розвитку, на той час як усі інші види первинної його обробки втратили своє значення і зійшли на нівець. Уже в наш час вдалося сформулювати висновок про те, що техніка паралельного пластинчастого сколювання перемогла тому, що в ній вдало поєдналися передовий леваллуазький технологічний принцип (одержання високоякісних заготовок, що не вимагають масштабного розвитку вторинної обробки) і економна трата сировини, праці і виробничого часу¹⁵. Цей технічний стрибок, що ознаменував перехід до пізнього палеоліту, не випадково припав на межу, коли закінчилось формування людини сучасного фізичного типу і всього соціального комплексу.

Практичний внесок Г. А. Бонч-Осмоловського в організацію міждисциплінарних досліджень у нашій науці не має аналогів. Сформувавшись як археолог, він після виявлення антропологічних знахідок на мустєрському місцезнаходженні Кіїк-Коба починає серйозно вивчати антропологічну проблематику. Ця робота увінчалась двома монографіями: одна вийшла друком 1941 р., друга — вже після його смерті, 1954 р.¹⁶ Враже глибоке розуміння взаємозв'язку між вивченням археологічних та антропологічних матеріалів. Оцінюючи значення дослідження кісток стопи, він підкреслює, що йдеться про органи, «пристосування яких до трудових процесів і прямого ходіння у першу чергу обумовили процес олюдення»¹⁷. Такого ж значення він надає і кісткам кисті. На підставі філогенетичних та онтогенетичних досліджень Г. А. Бонч-Осмоловський доходить до висновку, що кіїк-кобинський гомінід значною мірою відрізняється від сучасної людини. «... Основні відміни кисті зводяться до такого: вона була грубою, потужною і незграбною, з широкими, наче обрубаними пальцями, дуже товста в основі і з клиноподібно потоншеними до кінців пальцями. Потужна мускулатура давала їй колосальну силу захвату й удару... Проте в цих руках не було тієї гнучкості і рухливості, які дозволяють нашим рукам здійснювати тонкі і вразливі за своєю різноманітністю трудові операції»¹⁸. Те, що кисть кіїк-кобинця не мала щонайменших ознак пристосування до лазіння по деревах, оцінюється ним як доказ, що наші далекі тва-

¹³ Бонч-Осмоловский Г. А. Об эволюции древне-палеолитических орудий // Человек.— 1928.— № 2—4.— С. 184, 185.

¹⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Новые данные о происхождении человека // Природа.— 1940.— № 3.— С. 55.

¹⁵ Смирнов С. В. Значение леваллуазской техники в древнекаменном веке // СА.— 1978.— № 4.— С. 9, 10.

¹⁶ Бонч-Осмоловский Г. А. Кисть ископаемого человека из грота Кіїк-Коба // Палеоліт Крима.— М.— Л.—, 1941.— Вип. II.— 171 с; Бонч-Осмоловский Г. А. Скелет стопи и голени ископаемого человека из грота Кіїк-Коба // Палеоліт Крима.— М.— Л.—, 1954.— Вип. III.— 398 с.

¹⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Новые данные ... — С. 54.

¹⁸ Там же.— С. 57.

рінні предки були неспеціалізованими мавпами, пристосованими до життя на відкритій напівгористій місцевості з частими островами лісу. Сам же кік-кобинський гомінід є перехідною формою від описаного вище гіпотетичного предка до людини сучасного фізичного типу. Ці висновки, на думку Г. А. Бонч-Оsmоловського, добре підтверджуються тим, що «мустєрська техніка (а, судячи з неї, і вся виробнича та суспільна організація) неандертальця з стадіальної точки зору є прямою попередницею пізньопалеолітичної. В ній в зачатковому стані закладено всі досягнення останньої»¹⁹.

За Г. А. Бонч-Оsmоловським, висновки щодо кік-кобинського гомініда конкретизують одне з основних положень трудової теорії антропогенезу,—«рука є не тільки органом праці, вона також продукт її»²⁰. Додамо, що такої думки можна дійти, лише передбачивши, що праця і органи праці — руки — формувалися в органічній єдності, тобто в рамках цілісного процесу. Кореляція висновків щодо фізичної будови кік-кобинського неандертальця і його виробничих та суспільних структур важлива тим, що демонструє розуміння єдності процесу формування фізичної структури тіла людини і його соціальних характеристик як принципу розробки проблеми походження людства.

Ми торкнулись питань, навколо яких за часів Г. А. Бонч-Оsmоловського і дотепер точиться гострі суперечки. І щоб ясніше зрозуміти роль Г. А. Бонч-Оsmоловського в розробці проблеми, слід враховувати специфіку 30-х років. Це був час, коли до наукового обігу почали широко надходити важливі для вказаної проблеми знахідки синантропів. За своєю будовою вони були значно примітивніші, ніж давно відомі неандертальці, які тепер вже були охарактеризовані як філогенетична ступінь на еволюційному шляху до сучасної людини. Примітивність будови черепів, щелеп та зубів синантропа, з одного боку, і відносно розвинена техніка обробки каменю, з другого, породила немало сумнівів щодо значення цих знахідок. Слід було осмислити нові наукові факти. І Г. А. Оsmоловський робить важливе методологічне зауваження: не-відповідність між примітивною будовою тіла синантропа і різноманітністю в прийомах розколювання каменю фактично підриває «звичайні уявлення про однomanітну спрощену обмеженість перших кроків становлення людини»²¹. Раніше вважалося цілком логічним думати, що найдавніші перехідні типи людей не могли володіти різноманітними прийомами обробки каменю. Ось чому у деяких дослідників того часу виник сумнів щодо принадлежності синантропам кам'яних виробів, знайдених разом з ними. Г. А. Бонч-Оsmоловський, зазначаючи невиправдану спрошеність таких підходів, фактично підмітив ситуацію, яка згодом розвинулась у стійку тенденцію і породила в археології палеоліту складну проблему. Суть її полягає в тому, що досить різноманітні прийоми обробки каменю у ранньому палеоліті апріорі сприймаються як результат сформованої суспільної праці. Відтак робиться висновок, що в ранньому палеоліті вже існувало людство в його остаточно сформованому вигляді. І хоча ці констатациї суперечать вихідним методологічним принципам дослідження проблеми (принципам цілісності і перехідності) та висновкам суміжних наук про формування свідомості і мови (палеоневралогія, психолінгвістика, психологія тощо), археолог і посьогодні вперто відстоюють наведені вище погляди. Ми й до цього часу так і не звільнiliся від «однomanітної спрощеної обмеженості» у розумінні антропосоціогенезу. В нашу свідомість намертво в'їлає думка, що на етапі формування людства неможливі ніякі складні прояви життя, в тому числі і в предметній діяльності. Ми не можемо чи не хочемо зрозуміти, що становлення людини — це становлення праці, бо саме вона становить сутність людини. Ми також не можемо чи не хочемо збагнути, що формування людського організму з його придатністю до

¹⁹ Там же.— С. 59.

²⁰ Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 454.

²¹ Бонч-Оsmоловский Г. А. Гrot Кінк-Коба // Палеоліт Крима.— М.— Л., 1940.— Вип. I.— С. 156.

соціальної діяльності і формування соціальної діяльності — де нерозривні процеси: вони зумовлені один одним і тому не могли відбуватися у різний час. Будь-які розмови про становлення людини поза ідеєю становлення праці та знарядь праці не мають сенсу, бо відкидаючи цю ідею, ми фактично (свідомо чи ні) відкидаємо становлення людини і суспільних відносин. В такому разі антропосоціогенез перестає бути процесом олюднення мавпи і одним з найголовніших етапів історичного розвитку людства, він перетворюється на якийсь незрозумілій акт творення.

Отож, підсумовуючи сказане, наголосимо, що заклики Г. А. Бонч-Оsmоловського позбавитися «одноманітної споштової обмеженості» попередніх кроків становлення людини нам ще треба реалізувати в практиці наукових досліджень.

Майже вся наукова діяльність Г. А. Бонч-Оsmоловського припадає на роки, що позначились трагічними подіями для всього нашого народу, в тому числі і для наукової інтелігенції. Впадає у вічі, що в його працях не помітно щонайменших намірів якось вписатися у загальну ситуацію — розвінчуванням у стилі того часу буржуазної науки та вихвалянням здобутків радянської, очолюваної нашими тодішніми вождями. У суворій академічній манері він обстоював необхідність створення «нових методологічних обґрунтувань», які б дали можливість нашій науці вийти з того тупика, в якому перебувало на той час палеолітознавство. Нові методологічні обґрунтування Г. А. Бонч-Оsmоловський бачить на шляху освоєння діалектично-матеріалістичного світогляду. В той час, коли після виходу «Короткого курсу ВКП(б)», суспільствознавство на всі лади стверджувало, що керована Й. В. Сталіним історична наука всебічно освоїла і далі розвинула методологію пізнання суспільних процесів, Г. А. Бонч-Оsmоловський констатує, що у цьому напрямку ми зробили лише перші кроки. «Цей процес конкретизації методу діалектичного матеріалізму в галузі стародавньої історії людства ще не закінчений, але шлях уже визначений...»²². Це приклад не лише наукової чесності, але й громадянської мужності.

Г. А. Бонч-Оsmоловський демонструє зразки справжнього академізму у веденні наукової полеміки. Ось, наприклад, як він дискутує з французьким археологом Д. Пейроні з приводу недоброjakісної публікації археологічних матеріалів: «Остання робота Пейроні не залишає ніяких сумнівів у цілком довільному тлумаченні ним стратиграфії залежно від тих чи інших змін у загальних поглядах автора... Ці описання Пейроні — яскравий приклад того, як не можна працювати в археології; вони підривають всяку довіру до методів дослідження... У мене особисто, незважаючи на всю мою повагу до Пейроні, як одного з найбільш прогресивних вчених, складається прямо протилежне уявлення: в такому вигляді матеріалами цього видатного місцевознаходження користуватись зовсім неможливо»²³. Як бачимо, йдеться про надзвичайно серйозні претензії, але при цьому — жодного натяку на «буржуазність», «класову ворожість» опонента.

Г. А. Бонч-Оsmоловський чесно оцінював свої наукові роботи. Заживши заслуженої слави, ставши чи не найвідомішим у нас на той час фахівцем з палеоліту, він мужньо зізнавався в тому, що під натиском «победоносівського мракобісся» разом з іншими археологами на якийсь час втратив інтерес до кримських старожитностей, котрі завдяки зусиллям Мережковського ще до революції окреслювали перспективи до вивчення палеоліту в Криму. Це зізнання чималою мірою могло зашкодити подальшій науковій діяльності автора, але чесне ставлення до себе та до своєї роботи взяло верх²⁴.

В роки, коли радянська археологія робила лише перші кроки, Г. А. Бонч-Оsmоловський зумів піднятися до того рівня розуміння зав-

²² Там же.— С. 160.

²³ Там же.— С. 153, 154.

²⁴ Там же.— С. 3.

дань археології, який не знишився і в наш час. Науку про історичне минуле людства він пізнавав, серйозно вивчаючи антропологію, етнографію і доісторичну, як тоді називали, археологію в Петербурзькому університеті. В часи його студентства ці курси вів наш видатний вчений Ф. К. Вовк, який до цього довго і плідно працював у Франції. Саме він прищепив молодому Г. А. Бонч-Оsmоловському вміння оцінювати історичне минуле людства на підставі врахування досягнень всіх наук. Звідси бере початок комплексний, по суті міждисциплінарний підхід до розв'язання проблем стародавньої історії, який протягом всього життя обстоював Г. А. Бонч-Оsmоловський. Від Ф. К. Вовка він переняв знання про західно-європейські археологію та антропологію. Європейська освіченість Г. А. Бонч-Оsmоловського, творче, а не підданий, освоєння діалектично-матеріалістичної методології стали грунтом для формування завдань археології па якісно новому рівні і чималих здобутків у їх вирішенні.

Г. А. Бонч-Оsmоловський мав неабиякий природний хист. Ще в студентські роки він здійснив етнографічні експедиції на Кавказ, свої спостереження доповідав на одному із засідань Російського антропологічного товариства та на засіданні секції Географічного товариства. Доповідь була схвалена М. М. Ковалевським — всесвітньо відомим етнографом. Отже, приступаючи до вивчення палеоліту Криму, він уже мав певний досвід самостійних історичних досліджень.

Г. А. Бонч-Оsmоловський формувався насамперед як історик широкого профілю. Він зумів поєднати в своїй науковій роботі антропологічну, етнографічну та археологічну проблематику, а тому так неприхильно ставився до формально-типологічних побудов в археології, орієнтуючи на вивчення власне історичних проблем.

Значення Г. А. Бонч-Оsmоловського у розвитку нашої науки визначається також із огляду на питання підготовки кадрів. В наш час підготовка археологів спрямовується насамперед на освоєння речового матеріалу — його типології, культурної приналежності, територіального та хронологічного поширення. Оскільки обсяг археологічних джерел невпинно зростає, питання власне історичного розвитку, зв'язків із суміжними науками все частіше відходять на задній план. Звідси намагання сучасних археологів складні історичні події, що вимагають міждисциплінарних досліджень, висвітлювати на підставі використання вузьких для цього методів джерелознавчої роботи. Йдучи по цьому шляху, ми з деяких питань стародавньої історії людства фактично опинилися на узбіччі магістрального шляху розвитку науки. Зараз стає все більш зрозумілим, що надходження нових матеріалів вже не забезпечує успіх, що без розширення власне історичного діапазону знань і більш глибокого творчого, а не формального освоєння теорії історичного розвитку просування вперед вже неможливе. Звернення до наукової спадщини Г. А. Бонч-Оsmоловського орієнтує на переоцінку цінностей, на поглиблення власне історичної підготовки археологічних кадрів, на підвищення методологічної культури досліджень, налагодження міждисциплінарних зв'язків з іншими науковими дисциплінами у вивченні кардинальних проблем стародавньої історії людства.

В усіх галузях археологічних досліджень — польовій практиці, джерелознавчій роботі, конкретно-історичних реконструкціях, теоретичних пошуках — Г. А. Бонч-Оsmоловський виступає не лише як один з видатних фундаторів радянської археології, але і як наш сучасник. Без творчого освоєння його спадщини марно сподіватися на успішне виконання завдань, що стоять сьогодні перед археологічною наукою.

Одержано 02.08.88.

Створення радянської асоціації молодих істориків і секції археології та історії стародавніх суспільств

Ю. В. Павленко

Перебудова у нашій країні викликала загальне піднесення творчої ініціативи молоді. Осторонь не залишились і історики. З 29 березня по 2 квітня цього року в Москві тривала Установча конференція Радянської асоціації молодих істориків (РАМІ), спонсорами якої виступають: ЦК ВЛКСМ, Рада молодих вчених при Президії АН СРСР та товариство «Знання». Свою діяльність РАМІ планує проводити у тісному контакті з цими установами, а також з іншими академічними, освітніми та культурними закладами історичного профілю. Основною метою Асоціації є створення найсприятливіших умов для творчого і професійного зростання молодих істориків, підальшого розвитку історичної науки. Засобами для розв'язання цього завдання є: організація проблемних молодіжних наукових конференцій за участю фахівців різних галузей; створення молодіжних дослідницьких підрозділів, які займаються б сестостійною науковою діяльністю; підготовка та видання друкованих наукових та науково-популярних праць історичного профілю при підтримці державних, академічних та громадських закладів або власними силами завдяки госпрозрахунковій діяльності тощо. В асоціацію входять об'єднання, створені як за територіальним, так і за проблемним принципом, які самостійно вирішують власні проблеми. РАМІ, її територіальним та проблемним організаціям надані юридичні права, у тому числі право на створення госпрозрахункових підприємств, користування кредитом та право на власний рахунок у банку.

У межах Асоціації, поряд з іншими, була заснована секція археології та історії стародавніх суспільств, до складу якої увійшли представники науково-дослідницьких та педагогічних закладів Москви, Києва,

Кишенева, Єревана, Самарканда, Челябінська, Краснодара, Абакана, Грозного, Севастополя та багатьох інших міст СРСР. Прийнято рішення про те, що найближчим часом, поки на місцях ще не закінчився процес створення регіональних відділень секції, основною формою роботи буде взаємне інформування про проведення історико-археологічних конференцій та підготовки друкованих видань, у яких члени секції з інших міст могли б узяти реальну участь. У перспективі — організація тимчасових молодіжних дослідницьких колективів з метою спільної розробки тих чи інших історико-археологічних питань. Відповідна діяльність ні в якому разі не повинна дублювати дослідницьку роботу наукових закладів. Між тим, стає все очевиднішим, що молоді дослідники в різних регіонах стикаються з аналогічними, принаймні, теоретичними, проблемами, у вирішенні яких вони могли б допомагати одне одному. Важливим завданням Асоціації є також об'єднання зусиль молодих фахівців з різних галузей (археологів, істориків у вузькому розумінні цього слова, етнографів, лінгвістів, антропологів тощо) з метою з'ясування докорінних питань стародавньої історії людства взагалі і окремих народів. Актуальною залишається також проблема встановлення більш тісних дослідницьких контактів між молодими вченими академічних, навчальних та культурно-освітніх закладів і студентською молоддю, насамперед тією, яка зацікавлена науковою діяльністю. Багато в чому це забезпечить підготовку нового покоління вчених-археологів та істориків стародавніх суспільств.

Зважаючи на все сказане вище, Рада молодих вчених Інституту археології АН УРСР, спираючись на підтримку дирекції,

партійної та комсомольської організацій Інституту, розпочала активну діяльність з метою об'єднання творчих сил молодих археологів та інших фахівців, що займаються проблемами стародавньої історії, насамперед історії найдавнішого населення України. Одним з істотних кроків у цьому напрямку є створення Київського відділення секції археології та історії стародавніх суспільств Радянської асоціації молодих істориків. На засадах взаємодопомоги, створення сприятливої для творчого зростання наукової та студентської молоді атмосфери, вона має об'єднати фахівців академічних установ міста, насамперед Інституту археології та інших інститутів АН УРСР (історії, філософії, етнографії тощо), вищих навчальних закладів Києва і насамперед історичних факультетів університету та педінституту, музеїв відповідного профілю (археологічного, історії Києва, музеїв Лаври, Софійського музею та ін.).

Як відомо, у багатьох містах нашої республіки (Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Сімферополі, Севастополі, Чернігові,

Донецьку тощо) активно працюють багато молодих археологів та представників суміжних дисциплін. Їх високий професійний рівень засвідчила VI Республіканська конференція молодих археологів, яка відбулася у жовтні 1987 р. у Києві на базі Інституту археології АН УРСР. Періодичне проведення молодіжних археологічних конференцій у межах України (при участі гостей з інших братніх республік) та безпосередні контакти молодих археологів Києва з колегами з інших міст, особливо під час експедиційної роботи, можуть стати основою і для створення республіканського об'єднання (філії) молодих археологів та фахівців з питань історії та культури стародавніх народів. Рада молодих вчених Інституту археології АН УРСР сподівається, що організація Української філії секції археології та стародавньої історії РАМІ, яка б об'єднала відповідні молодіжні товариства, клуби та гуртки у межах нашої республіки, буде сприяти подальшому розвитку історико-археологічних досліджень на Україні.

Археологічний семінар у Полтаві

О. Б. Супруненко

18—20 травня 1989 року у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею відбусявся другий обласний науково-практичний семінар «Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини», організований обласним краєзнавчим музеєм за участю Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У його роботі взяло участь багато археологів і краєзнавців — представників академічних наукових установ, вузів і музеїв Києва, Лубен, Москви, Нових Санжар, Оренбурга, Полтави, Сум, Харкова, Черкас і Чернігова. Засідання семінару відвідали наукові співробітники музеїв області, вчителі шкіл та члени археологічних і краєзнавчих учнівських гуртків.

У перший день роботи семінару, на пленарному засіданні, заслухано три доповіді. Професор Харківського державного університету, д. і. н. Б. А. Шрамко (Харків) підсумував результати багаторічних розкопок на Більському городищі й окреслив культурно-історичні зв'язки населення Полтавщини доби раннього залізного віку. Заступник директора Інституту геологічних наук

АН УРСР Д. Є. Макаренко (Київ) у доповіді «Життєвий шлях М. О. Макаренка» навів ряд нових, досі невідомих фактів до біографії визначного археолога і мистецтвознавця, уродженця Полтавщини. Директор Полтавського краєзнавчого музею Г. П. Білоус (Полтава) зачитала доповідь «Археологія у Полтавському краєзнавчому музеї».

На семінарі працювало дві секції, які заслухали під час роботи 20 доповідей і повідомлень. Серед виступів з проблем археології Полтавщини відзначені доповіді В. П. Григор'єва (Черкаси) «Про час появи скіфів у Лівобережному Придніпровському терасовому лісостепу», І. Б. Шрамко (Харків) «Способи укріплення залізних виробів ремісниками басейну Ворскли у VII—IV ст. до н. е.», Ю. Ю. Моргунова (Москва) «Динаміка формування і розвитку Посульського кордону», П. М. Гребеня (Чернігів) «Нові розкопки Остерського Городиця» та ін.

Ряд виступів було присвячено історії археологічних досліджень на території краю та різноманітним фортифікаційним і господарським пам'яткам доби пізнього серед-

нівіччя. Загальну увагу привернули доповіді Н. М. Виставкою (Оренбург) «І. А. Зарецький — співробітник Оренбурзького музею», к. і. н. О. О. Франко (Київ) «Фонд Ф. К. Вовка у Науковому архіві ІА АН УРСР», Г. П. Заїки (Полтава) «Деякі питання історії Української лінії».

Зазначимо, що сквальної оцінки заслуговує підготовчий період до відкриття семінару. Протягом цього часу було надруковано його програму та ілюстрований збірник тез доповідей (Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Другий обласний науково-практичний семінар 18—19 травня 1989 р.— Полтава, 1989.— 132 с.), що разом із збірником першого семінару (Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Обласний науково-практичний семінар, 22—23 січня 1988 р.— Полтава, 1988.— 49 с.) допоможе всім бажаючим ознайомитись із змістом доповідей, заслуханих у Полтаві.

Безперечно, проведення семінару стане

не тільки поштовхом до розгортання археологічних досліджень на Полтавщині та в сусідніх областях, а й буде доброю школою підготовки місцевих кадрів, виховання краєзнавців, трибуною для введення в обіг нових матеріалів, ознайомлення з археологічними знахідками, які знаходяться у численних сільських та районних громадських музеях, стане у пригоді при завершенні підготовки тому «Зведення пам'яток історії та культури» у Полтавській області.

Учасники семінару відвідали пам'ятку археології всесоюзного значення — Більське городище у Котелевському районі, майдан Розрита Могила поблизу Лихачівки під Котельвою, а також ознайомилися з експозиціями музеїв Полтави.

Проведення обласних науково-практичних археологічних семінарів на базі Полтавського краєзнавчого музею, сподіваємося, стане традиційним, і Полтава, наслідуючи Донецьк та Чернігів, поверне роль колишнього археологічного осередку на Лівобережжі.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Толочко П. П.

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ [ІЗ ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ І ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ XII СТ.].

16 арк.: іл. (в обкл.): 80 коп.

У книзі розповідається про один із найважливіших і насиченіших подіямі періодів давньоруської історії: 30—80-і роки XII ст. Діалектична складність і суперечливість того періоду проглядає крізь портрети історичних осіб, що визначили напрямок політичного життя — Володимира Святославича, Мстислава Володимировича, його сина Ізяслава, галицького князя Ярослава Осмомисла, князів-ізгоїв Бориса Коломановича і Івана Берладника. Нетрадиційність долі, дискусійність багатьох сторін їх біографій надають книзі особливого інтересу і гостроти.

Для широкого кола читачів.

Пам'яті В. С. Драчука

16 серпня 1989 року передчасно — у 52-річному віці — помер Віктор Семенович Драчук, доктор історичних наук й невтомний популяризатор науки, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. В. С. Драчук працював у відділі археології Криму й більшість його наукових праць створено на кримському матеріалі.

Народився В. С. Драчук у 1936 році, 11 листопада в селі Руде Київської області. 1958 року він закінчив історико-філософський факультет Київського університету, де був організатором та беззмінним головою студентського наукового товариства, брав активну участь в експедиціях інституту археології. Вже у студентські роки він написав 5 наукових праць у галузі історії й допоміжних історичних дисциплін.

По закінченні університету постійно працював в Інституті археології АН УРСР, з 1968 року у відділі археології Криму. З того часу й до останніх днів у центрі його наукових інтересів — широко розповсюжені в Криму скіфо-сарматські (так звані «загадкові») знаки. Цій темі В. С. Драчук присвятив більш як 40 наукових праць, серед яких кілька книг і монографія «Системи знаків Північного Причорномор'я» (1975 р.). Завдяки цій книзі ім'я дослідника стало відомим вітчизняним та зарубіжним спеціалістам. Його популяризаторські та наукові праці з тієї ж тематики неодноразово видавалися мовами народів СРСР та за кордоном. В. С. Драчук був одним з провідних спеціалістів у галузі давніх тамгоподібних зображень, піктограм, емблем та геральдики, розробив новий науково-дослідний напрям з історії розвитку вітчизняної емблематики.

Багато часу й уваги приділяв В. С. Драчук турботам організаційного характеру. Так, у 1978—79 рр. під його керівництвом було проведено експедицію по вивченню наскальних зображень Криму в урочищі Сари-Кая. У 1980—82 рр. він організував роботу Євраторійського загону Південно-Кримської експедиції, завдяки зусиллям якого успішно виконані широкомасштабні дослідження давньої Керкінітіди.

Наукову роботу В. С. Драчук поєднував з суспільною та літературною діяльністю. Він був членом спілки журналістів СРСР, автором ряду науково-популярних книг: «Написи на камені» (1971), «Розповідає геральдика» (1977), «Шляхами тисячоліть» (1978) та ін.

В особі Віктора Семеновича Драчука ми втратили вченого та суспільного діяча, потенційні можливості якого були навдивовиж різноманітні. Його спіткала нагла смерть у тому віці, коли зріла наукова думка дає найбільш яскраві та багаті плоди.

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — співробітник ІА АН УРСР. Вивчає кам'яну пластику давньоруського часу.

БЕССНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — науковий співробітник ІА АН УРСР. Досліжує археологічні пам'ятки Степової Скіфії.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі теорії та методики археологічної науки, скіфолог.

ГАВРИЛЮК Надія Авксентіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст з проблем економіки Степової Скіфії.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — співробітник ІА АН УРСР. Вивчає історію пізніх скіфів Криму.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі палеоліту Українського Полісся.

ЗУБАР Віталій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

КЛОЧКО Віктор Іванович — науковий співробітник науково-виробничого кооперативу «Археолог». Вивчає військову справу доби бронзи.

КУНИЦЬКИЙ Володимир Андрійович — співробітник Інституту археології.

МАЛЬОВАНИЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Запорізького університету. Вивчає взаємовідносини варварських племен з античними державами.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Борис Миколайович — кандидат історичних наук, зав. сектором раннього залізного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ОЛЬХОВСЬКИЙ Валерій Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН СРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі теоретичних розробок соціального розвитку первісних та ранньокласових суспільств.

РАССАМАКІН Юрій Якович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі енеоліту — ранньої бронзи степу України.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. сектором археології кам'яного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі антропогенезу та методології археологічних досліджень.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — зав. науково-дослідним відділом археології Полтавського краєзнавчого музею.

ТОЛОЧКО Олексій Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Вивчає історію князівської влади Київської Русі.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — науковий співробітник Чернігівського історичного музею.

ШАПОВАЛОВ Георгій Іванович — директор Запорізького обласного краєзнавчого музею. Вивчає історію суднобудування та судноплавства на території України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АО — Археологические открытия
- АС — Археологический сборник
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- ВА — Вопросы антропологии
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
- ВЯ — Вопросы языкоznания
- ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры
- ДВК — Древности Восточного Крыма
- ДСППВГК — Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации
- ДСС — Древности Степной Скифии
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
- ІА АН СРСР — Інститут археології АН СРСР
- ИАДК — История и археология древнего Крыма
- ИАК — Императорская археологическая комиссия
- ИАН — Известия Академии наук
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института материальной культуры
- ЛГУ — Ленинградский государственный университет
- МАИЧПЕ — Материалы Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы
- МАУ — Матеріали з антропології України
- МГУ — Московский государственный университет
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- МИА ЮЗ СССР и РНР — Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики
- НАА — Народы Азии и Африки
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- ОАК — Отчет археологической комиссии
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья
- ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- ПЭЭ — Причерноморье в эпоху эллинизма
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СЭ — Советская этнография
- УЗ УрГУ — Ученые записки Уральского государственного университета
- УЗ ТГУ — Ученые записки Тартуского государственного университета
- УІЖ — Український історичний журнал
- Хсб. — Херсонесский сборник
- АА — American Antiquity
- АР — Archeologicke Rozhledy
- ВСН — Bulletin de Correspondance Hellénique
- IPE, I² — B. Latyshev. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini
- МН — Man the Hunter
- РА — Památky archeologické
- WA — World Archaeology

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Типы хозяйства и этнокультурные процессы в финальном палеолите и мезолите	3
КЛОЧКО В. И. «Народы моря» и Северное Причерноморье	10
БУНЯТЯН Е. П., БЕССОНОВА С. С. Об этническом процессе на Европейской части Боспора в скифское время	18
ОЛЬХОВСКИЙ В. С. К этнической истории древнего Крыма	27
ЗУБАРЬ В. М. Из истории Херсонеса Таврического второй половины VI—начала III вв. до н. э.	39
ТОЛОЧКО А. П. К вопросу о сакральных факторах становления княжеской власти на Руси в IX—X в.	51

Публикации археологических материалов

РАССАМАКИН Ю. Я. Энеолитические погребения Северо-Западного Приазовья	64
ГАВРИЛЮК Н. А., БОЛТРИК Ю. В. Скифское погребение в длинном кургане у с. Высокое в Приазовье	75
ЗАЙЦЕВ Ю. П. К вопросу о греческом населении Неаполя Скифского	83
АРХИПОВА Е. И. О сюжетах рельефов XI—XII в. из Киево-Печерского монастыря	95
КУНИЦКИЙ В. А. Ближневосточные енколпионы на территории Южной Руси	106

Новые открытия и находки

ЧЕРНЕНКО Е. Е. Скифский меч из фондов Черниговского музея	117
МАЛЕВАННЫЙ А. М. Первая находка чертежа пирамиды	118
ШАПОВАЛОВ Г. И. Якорь V—VII в. из Днепра возле острова Хортица	120

Дискуссии

МОЗОЛЕВСКИЙ Б. Н. Курганы высшей скифской знати и проблема политического устройства Скифии	122
--	-----

Память археологии

БИБИКОВ С. Н. Глеб Анатолиевич Бонч-Осмоловский (1890—1943). К 100-летию со дня рождения	139
СМИРНОВ С. В. Г. А. Бонч-Осмоловский и современная археология	146

Хроника

ПАВЛЕНКО Ю. В. Создание советской ассоциации молодых историков и секции археологии и истории древних обществ	154
СУПРУНЕНКО О. Б. Археологический семинар в Полтаве	155

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
  - а) машинописний текст у 2-х екземплярах, обсягом 1 друкованій аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
  - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
  - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
  - г) список рисунків;
  - д) резюме російською мовою;
  - ж) список скорочень;
  - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали; зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60 ± 62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Словесні назви не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення повинні добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2-х екз.
11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітка квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотному боці необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі листи білого паперу. Формат ілюстрації повинен бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вкліювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: «рис. ...».
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, називу статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі року письму навпроти відповідного посилання олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю) і друкувати посилання під рядками тексту. В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, шифр, сторінки тощо).

1 крб. 20 к.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235 — 3490. Археологія. 1990. № 1. 1—160